

1529

Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՆՈՅԵՄԲԵՐՅԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՆԱՅԿՈՒՍՀՐԱՏ • 1935

9(47-925)

Ծ-ԸՅ

05 OCT 2011

Հ. Կ. Կ. (բ) Կ.Կ.-ին ԿԻՑ ԿՈՒՍՊԱՏ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

3(47.925)

Ն-63

22-27

Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՆՈՅԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ
Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ո Ւ Մ

★

29
~~2011~~

17 JUL 2013
R05 130

13628

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵԾ
ՀԵՂԱՓՈՒՈՒԹՅԱՆ ԾՆՈՒՆԴԻ ՀԱՂԹԱԿԱՆ
ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ XV ՏԱՐԵԴԱՐՁԻ ԱՌԹԻՎ

Տեխնիկական խմբագիր՝ Մ. Եփրեկ
Շապկի Եկարը Տ. Խաչվանձյանի
Սրբագրիչ՝ Վ. Զիդեյան

Գլավիլիտ C-79. Հրատ. 323
Պատվեր 1232 Տիրաժ 5000
Պետհրատի տպարան

М. Нерсисян
НОВАБРСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ В АРМЕНИИ
Партиздат, Эривань, 1935

4960-91a

2546

Տանջված ու բազմաչարչար, անտանտի ու դաշնակների գթասրտությամբ սովի, քայքայման և գաղթի մատնված Հայաստանը, բոլոր «բարեկամների» կողմից այդ խաբված Հայաստանն, այժմ ձեռք է բերել իր ազատութունը նրանով, վոր իրեն հայտարարել է խորհրդային յերկիր:

Վոչ Անգլիայի՝ հայկական շահերի այդ «դարավոր պաշտպանի» կեղծ հավաստիացումները, վոչ Վիլսոնի տխրահռչակ 14 կետերը, վոչ էլ Ազգերի Լիգայի մեծադորդ խոստումները՝ Հայաստանի կառավարման նրա «մանդատով» հանդերձ՝ չկարողացան (և չեյին կարող) Հայաստանը փրկել կոտորածից ու ֆիզիկական բնաջնջումից, միայն խորհրդային իշխանության գաղափարը Հայաստանին բերեց խաղաղութուն և ազգային վերականգնման հնարավորութուն:

Հայաստանի և նրան շրջապատող մուսուլմանների միջև գոյութուն ունեցող դարավոր թշնամանքը լուծվեց մի հարվածով՝ Հայաստանի, Թյուրքիայի ու Ադրբեջանի աշխատավորների միջև յեղբայրական համերաշխութուն հաստատելու միջոցով:

Թող գիտենան բոլորը, ով պետք է գիտենա, վոր այսպես կոչված հայկական «պրոբլեմը», վորի վրա ապարդյուն կերպով գլուխ եյին ջարդում իմպերիալիստական դիպլոմատիայի եին գայլերը, լուծելու կարողութուն ունեցավ միայն խորհրդային իշխանութունը:

Կեցցե խորհրդային Հայաստանը:

Ի. ՍՏԱԼԻՆ

ՅԵՐԿՈՒ ԽՈՍԻ

Նոյեմբերյան հեղափոխութեանը նվիրված մեր ներկա գրքը-
քույրը նպատակ չունի այդ հեղափոխութեան մանրամասն պատ-
մութիւնը տալու: Նրա նպատակն է միայն ընդհանուր դժերով
և հանրամատչելի ձևով պատկերել Հայաստանի բանվորական ու
աշխատավորական մասսաների վոչ հեռավոր անցյալի պատմու-
թիւնը, նրանց կյանքն ու 1920 թ. նոյեմբերի 29-ի հաղթական
հեղափոխութիւնը ծնող նրանց պայքարը: Թե նա վորքանով է
արդարացրել իրեն, այդ արդեն ընթերցողը կտեսնի, մենք մի-
այն այստեղ ավելորդ չենք համարում հիշատակել այն հանգա-
մանքը, վոր գրքույրը պատրաստուել է շատ կարճ ժամանակա-
միջոցում և վորպէս այդպիսին կունենա, անկասկած, վորոչ թե-
յութիւններ:

ՅԱՐԱԿԱՆ ԼՊԻ ՏՍԿ

Յարական Ռուսաստանը, վորին այժմ կարելի չէ հիշել միայն սոսկումով ու անեծքով, շատ հաճախ անվանվում էր «ժողովուրդների բանտ»։ Յեվ այդ անվանարկումը ճիշտ էր։ Յարական Ռուսաստանը, իսկապես մի մեծ բանտ էր, ուր շղթայված բազմաթիվ ժողովուրդներն իշխող ուս ճորտատեր-Ֆեոդալների դասակարգի կողմից յենթարկվում էին վայրենի կեղեքման ու անորինակ շահագործման։ Յարական Ռուսաստանը, իսկապես, մի դարհուրելի բանտ էր, վորտեղ պատմությունը հյուսվում էր գրեթե միայն աշխատավորական բազմամիլիոն մասսաների հառաչանքներով, արցունքով և արյունաներկ պայքարով։

«Անցյալում,—գրում է ընկ. Ստալինը,—Ռուսաստանը ցարերի և դահիճների Ռուսաստանն էր։ Ռուսաստանն ապրում էր նրանով, վոր կեղեքում էր նախկին ուսական իմպերիայի կազմի մեջ մտած ժողովուրդներին։ Ռուսաստանի կառավարությունն ապրում էր իր կողմից հարստահարման յենթարկված ժողովուրդների, գրանց թվում և ուսական ժողովրդի հյութերի ու ուժերի հաշվին»։

Յեվ ահա այդ «ժողովուրդների բանտում», ցարերի և դահիճների այդ Ռուսաստանում բազմաթիվ յեղբայրակից ժողովուրդների հետ միասին յերկար ժամանակ լլկման ու կեղեքման էին յենթարկվում նաև Հայաստանի աշխատավորական զանգվածները։

Յարական կառավարությունը Հայաստանը, ինչպես և վողջ Անդրկովկասը, հրով ու սրով նվաճեց 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներում։ Յարական բանակներն արդեն 1801 թվին

զբավեցին Անդրկովկասի սիրտը՝ Թիֆլիսը: Այնուհետև իրար հետևից նվաճվում էին Բագուն, Գանձակը (Կիրովարաղը) և Անդրկովկասի մյուս կարևոր կենտրոնները: Յերկարատև ու կատաղի կռիվներից հետո, 1827 թ. հոտեմբերի 1-ին, ցարական կառավարութան զենքերը, զենեքալ Պասկևիչի հրամանատարութամբ գրավում են նաև Յերևանը: Այսպիսով՝ արդեն անցյալ դարի 20-ական թվականներին Հայաստանը, վորտեղ մինչ այդ իշխում և կեղեքում էին իրանական (պարսկական) խաները, բեկերն ու հայ մելիքները, ընկնում էր ցարիզմի յերկաթե կրունկների տակ:

Գրավելով Անդրկովկասը, ուսս ճորտատեր - սրմեչչիկների իշխանութունը հանդիսացող ցարական կառավարութունը, Հայաստանը, ինչպես և վողջ Անդրկովկասը, դարձնում է իր սովորական գաղութներից մեկը: Հենվելով տեղի կալվածատերերի ու ադնափականութան վրա, ցարիզմն անմիջապես սկսում է դադութային իր վայրենի կեղեքումներն ու թալանները, թալաններ, վորոնք շարունակվում են մինչև ցարիզմի վերջին որերը, մինչև 1917 թիվը:

Նայելով Անդրկովկասի վրա, վորպես իր գաղութներից մեկի վրա, ցարական կառավարութունն ամեն կերպ խանգարում էր Անդրկովկասի և Հայաստանի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացմանը: Յարական կառավարութունը դիտավորյալ կերպով Հայաստանում, ինչպես և վողջ Անդրկովկասում, չեր կադմակերպում ու առաջ մղում արտադրութունը: Նա չեր հիմնում արդյունաբերութուն՝ դորձարաններ, ֆաբրիկաներ և այլն: Այդ ուղղությամբ կատարվող ամեն մի քայլ հանդիպում էր ցարիզմի կողմից խիստ արգելքների: Հայաստանը, ինչպես և վողջ Անդրկովկասը ուսս կալվածատեր-սրմեչչիկների ու բուրժուազիայի համար դառնում էր միայն հումուլթ մատակարարող մի հետամնաց յերկիր: Ռուս բուրժուազիան Հայաստանում չկադմակերպելով և վողջ մի արդյունաբերական կարևոր ձեռնարկ, մեծ ազահությամբ, սակայն, քամում էր նրա վերջին հյուլթը, տանում էր հումուլթ, ինչպես որինակ՝ բամբակ և այլն մթերքներ: Բայց Հայաստանի դերը միայն դրանով չեր սահմանափակվում: Հայաստանը, վորը վեր էր ածվել ուսսական իմպերիայի մի նահանգի, բացի հումուլթ մատակարարելուց, դարձել էր նաև ուսս բուրժուազիայի արդյունաբերական ապ-

րանքները սարաող շուկա: Անդրկովկասը պետք է սպաուեր և խակապես սպաուում էր Ռուսաստան-Մետրոպոլիայի արդյունաբերական ապրանքները:

Յարական կառավարութունն ամեն միջոց ձեռք էր առնում Հայաստանի աշխատավորութունը խավարի և անկուլտուրակաության մեջ պահելու համար: Յարիզմի վայրենի բյուրոկրատիան արգելում ու դաժան կերպով հետապնդում էր ամեն մի կուլտուրական գործ: Նա փակել էր տալիս դպրոցները (1881, 1896, 1903 և այլ թվականներին), կուլտուր-կրթական ընկերութունները, թերթերը, ժուռնալները և այլն: Բանտարկվում և աքսոր էլին ուղարկվում կուլտուրական գործի շատ ակտիվ գործիչներ: Փակելով հայկական դպրոցները, և նրանց փոխարեն բացելով հատ ու կենտ ուսսական դպրոցներ, ցարական չիտովնիկութունն այսպիսով մեծապետական շովինիզմի, ուսսատանում, ցարական միապետության տիրապետության որով, թեատարած իշխում էր անդրադիտութունը և հետամնացութունը: Բավական է հիշել այն հանգամանքը, վոր 1907 թիվին հենց կառավարական տվյալների համաձայն՝ ամբողջ Յերևանի նահանգում (իսկ Յերևանի նահանգի մեջ մտնում էլին Եջմիածնի, Սուրմալուի, Ծարուր-Դարալաղյաղի, Նախիջևանի, Նոր-Բայազետի, Ալեքսանդրոպոլի և Յերևանի գավաուները) պետական, մասնավոր ու յեկեղեցական բոլոր տիպի դպրոցների ընդհանուր թիվը հաչվվում էր միայն 250: Բավական է հիշել այն, վոր 1897 թ. ցարական կառավարության կողմից կատարված վիճակագրական տվյալների համաձայն, նախկին Յերևանի գավաուի աղգարնակչության (չհաչված քաղաքները) 94,2 տոկոսն անգրագետ էր: Նույն տվյալների համաձայն նախկին Նոր-Բայազետի գավաուում աղգարնակչության 97,1 տոկոսն էր անգրագետ: Եջմիածնի գավաուում՝ 96,5 տոկոսը և Ալեքսանդրապոլի գավաուում՝ 95,3 տոկոսը: Հետաքրքիր է հիշել նաև այն հանգամանքը, վոր ցարական կառավարության տվյալների համաձայն՝ 1913 թ. ամբողջ Ալեքսանդրապոլի գավաուում կար միայն յերկու բժիշկ և յերկու ֆելդչեր, Յերևանի գավաուում յերեք բժիշկ և յերկու ֆելդչեր, Եջմիածնի գավաուում յերկու բժիշկ և յերկու ֆելդչեր, Նոր-Բայազետի գավաուում կար միայն մեկ բժիշկ և մեկ ֆելդչեր: Կուլտուրան, լուսավորութունը և ա-

ողջապահութիւնը, ինչպէս տեսնում ենք, դոյութիւնն չունեն
ցարկիմի ռազմա-Ֆեոդալական իմպերիալիզմի լծի տակ հեծեծող
Հայաստանի աշխատավորական մասսաների համար: Լայն մաս-
սաները խարխալում եյին տգիտութեան ու խավարի մեջ: Յեւ
այդ դոյութիւնն անընդհատ շարունակվում եր մինչ 1917 թ.,
մինչ Հայաստանի խորհրդայնացումը: Այդ պատճառով ել Հա-
յաստանը մինչև 1917 թիվը, մինչև խորհրդայնացումը ներկա-
յացնում եր տնտեսապէս ու կուլտուրապէս անսահման հետա-
մնաց մի յերկիր:

Յարկիմի տիրապետութեան շրջանում դժոխային ճնշումների,
դաժան շահագործման ու կեղեքման եյին յենթարկվում Հա-
յաստանի աշխատավորական զանգվածները: Հավատարիմ իր պո-
մեչիկական եյութեանը, ցարական կառավարութիւնն ամեն
կերպ պաշտպանում, հովանավորում եր տեղի կալվածատերերի,
բուրժուազիայի և ընդհանրապէս ունեւոր խավերի շահերը: Խը-
վում եր գյուղացիութեան վերջին հողակտորները: Գյուղացին
դառնում եր բոլորովին ընչազուրկ և հողազուրկ: Հսկայական
կալվածքներ եյին ստանում ռուս և տեղի ազնւականները: Յա-
րական կառավարութիւնն ուժեղացնում, ամբացնում եր ճորտա-
տիրական հարաբերութիւնները: Հայաստանում, ինչպէս և վողջ
Անդրկովկասում ճորտատիրական հարաբերութիւնների մնա-
ցորդները ցարկիմը պահպանում եր մինչև իր անկումը:

Այսպէս, որինակ, Յլմիածնի վանքը, վորը դեռևս անհիշելի
ժամանակներից հանգիստանում եր Հայաստանում ամենախոշոր
կալվածատերը, մինչև հեղափոխութիւնն ունեւր գյուղեր, վո-
րոնք վանքին շարունակ տալիս եյին բազմաթիւ հարկեր և կա-
տարում եյին նրա համար զանազան պարտավորութիւններ: Յա-
րական վոստիկանի ու ժանդարմի սիլինների ուժով Հայաստանի
կալվածատերերը մինչև վերջն ել դաժան ճնշման ու անորինակ
կեղեքման եյին յենթարկում Հայաստանի աշխատավորական-
գյուղացիական մասսաներին: Գյուղացու վղին, սակայն, նստած
եր վոչ միայն կալվածատերը, այլև գյուղի կուլակը, վաշխա-
ռուն, աւետրականը և այլն, վորոնք տղրուկի պէս ծծում եյին
աշխատավոր գյուղացու վերջին հյութը, վերջին կաթիլ ար-
յունը: Յարական կառավարութիւնն ել իր հերթին զանազան
հարկերի անվան տակ խլում եր գյուղացու վերջին կոպեկը:
Աշխատավոր գյուղացին խեղդվում եր կալվածատերերի, գյու-

ղական կուլակների, վաշխառուների, աւետրականների և ցա-
րական չինովնիկների ու վոստիկանների այդ միացյալ վոհմակի
ձեռքում: Ծայր աստիճան աղքատ և քայքայված եր գյուղացու
տնտեսութիւնը: Պարբերաբար կրկնվում եր ահուկի չափեր
ստացող սովը, վորը շարունակ մահվան եր դատասպարտում բազ-
մահազար մասսաների:

Փոքրաթիւ այն բանվորութիւնը, վորը կար Հայաստանում
ցարկիմի տիրապետութեան շրջանում, գտնվում եր նմանորինակ
ստրկական ու դժոխային պայմանների մեջ: Բանվորն ամբող-
ջապէս հանձնված եր գործարանատիրոջ և խողեյինի քահա-
ճուլքին: Նա աշխատում եր անընդհատ որական 14—18 ժամ ա-
մենածանր պայմաններում, կեղտի, խոնավութեան մեջ և ստա-
նում շատ չնչին աշխատավարձ: Ապահովագրութեան, բանվորի
իրավունքի պաշտպանութեան մասին, իհարկէ, վոչ մի խոսք չեւր
կարող լինել: Բանվորութիւնն ամբողջովին հանձնված եր բուր-
ժուազիային և ցարական վոստիկանութեան կամայականութիւն-
ներին ու բռնութիւններին: Ծեծ, հայհոյանք, բանտարկու-
թիւն, տուգանք և այլն ահա ամենորոյս սպասելիքները, վոր
ունեւր բանվորը գործարանատիրոջից և ցարական կառավարու-
թեան վոստիկանութիւնից, նրա սարսափ տարածող ժանդար-
մերիայից:

Հայաստանի աշխատավորական մասսաների կացութիւնը,
ոակայն, դժոխային և դառնում, հատկապէս 1914 թ. բռնկվող
իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին: Չորս տարուց ա-
վելի տևող այդ պատերազմը, վոր մղում եյին իմպերիալիստա-
կան պետութիւնները գաղութային թալանների ու հափշտակու-
թիւնների համար, մի չտեսնված շարիք հանդիսացավ ինչպէս
բոլոր յերկիրների, Նույնպէս և մասնավորապէս Հայաստանի աշ-
խատավորական զանգվածների համար, շնորհիւ այն ավանտյու-
րիստական քաղաքականութեանը, վոր վարում եր դաշնակցու-
թիւնը հողուտ իմպերիալիստական խմբակների, հողուտ հայ
բուրժուազիայի: Հարյուր հազարավոր հայ աշխատավորութեան
բնաջնջումն այդ պատերազմի ընթացքում՝ հանդիսանում և դաշ-
նակցութեան վարած քաղաքականութեան որինաչափ արդյունքը:
Իր ահուկիութեամբ պատմութեանը մինչև այդ անհայտ իմպե-
րիալիստական այդ պատերազմը բերում եր չտեսնված ավե-
րումներ, մասսայական կոտորածներ ու ջարդեր, տնտեսութեան

խաղաղ քայքայում, սույլ և մահ: Յեւ տասնյակ տարիների ընթացքում ցարական ռազմա-Ֆեոդալական իմպերիալիզմի ծանր ու յերկաթյա դարչապարի տակ հեծեծող Հայաստանի աշխատավորական դանդախները թշվառութիւնը կատարյալ եր դառնում համաշխարհային սպանդանոցի այդ դաժան տարիներում:

ՓԵՏՐՎԱՐԵԱՆ ԼԵՂԱՓՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՅ ԼԵՏՈ

1917 թ. փետրվարին, սակայն, վերջապես, շրջվում և «արյունով ու կեղտով լցված Ռոմանովների միապետութեան սայլը»: Ընկնում է ցարական միապետութիւնը: Ընդամենը մի քանի օրվա ընթացքում Փետրվարյան հեղափոխութեան հորձանքի հարվածներից թափալվելով և լինում դարերով կանգուն մնացած ուսու ճորտատեր-Ֆեոդալների դիկտատուրան հանդիսացող վայրենի ցարիզմը: Սակայն Նիկոլայ Արյունարբույին հաջորդեցին թագավորական դահի նախկին խորհրդականներ վսեմափայլ էշխանները՝ Լվովները, Գուչկովները և Միլյուկովները: Իշխանութիւնն անցավ ուս իմպերիալիստական բուրժուազիայի կուսակցութիւնների, ախյաբրիստների ու կադետների, ձեռքը: Ռուսական նախկին կայսրութեան մեջ մտած այն բոլոր ժողովուրդները, վորոնք մինչև այդ հեծեծում եյին դաժան ցարիզմի կրօնիկների տակ, այժմ ընկնում են ուս իմպերիալիստական բուրժուազիայի ծանր լծի տակ:

Այսպիսով, Փետրվարյան հեղափոխութիւնից հետո, Ռուսաստանի բանիւր դասակարգի և աշխատավորական մասսաների դրութեան մեջ եյական փոփոխութիւններ տեղի չունեցան: Այսպես կոչված ժամանակավոր կառավարութիւնը չլուծեց և չեք ել կարող լուծել բազմամիլիոն բանվորական ու աշխատավորական մասսաներին հուզող և վրջ մի հիմնական տնտեսական կամ քաղաքական հարց:

«Ախյաբրիստների ու կադետների, Գուչկովների ու Միլյուկովների կառավարութիւնը, — գրում եք Լենինը դեռևս այդ կառավարութեան կազմակերպման առաջին իսկ օրերին, 1917 թ. մարտ ամսին, — չի կարող տալ... վո՛չ խաղաղութիւն, վո՛չ հաց և վո՛չ ել ազատութիւն:

Խաղաղութիւն չի կարող տալ, վորովհետև նա սպաներազմի կառավարութիւն է, իմպերիալիստական սպանդանոցը շարունակելու կառավարութիւն է, զավթումների կառավարութիւն է...»

Հաց չի կարող տալ, վորովհետև այդ կառավարութիւնը բուրժուական է...»

Ազատութիւն չի կարող տալ, վորովհետև այդ կալվածատիրական — կալիստալիստական կառավարութիւն է, ժողովրդից վախեցող կառավարութիւն է» (Լենին, հատոր 20, էջ 19):

Ռուս իմպերիալիստական բուրժուազիան, սակայն, մասսաներին խաբելու և իր յերերվող տերապետութիւնն ամրացնելու նպատակով իր, այսպես կոչված՝ ժամանակավոր կառավարութեան մեջ հրավիրեց «սոցիալիստ» պնակակեղներին: Ժամանակավոր կառավարութեան գլուխը վորոշ ժամանակ դարձավ «սոցիալիստ» Կերենսկին: Սակայն այդ «սոցիալիստները» ևս, վոր հրապարակ եյին բերվել ուս բուրժուազիայի կողմից որավուր աճող հեղափոխական շարժումների առաջն առնելու համար չեյին կարող, իհարկե, եյական փոփոխութիւններ մտցնել բանվորական և աշխատավորական մասսաների կացութեան մեջ: Նրանք ուս իմպերիալիստական բուրժուազիայի խրովիլակներն ու հնազանդ կամակատարներն եյին, վոր իրենց ձեռքերով կատարում եյին ուս հակահեղափոխական իմպերիալիստական բուրժուազիայի դործը: Պարզ է, վոր այդ «սոցիալիստներից» կազմված ժամանակավոր կառավարութիւնն ել պրոյետարական և աշխատավորական մասսաներին չեք կարող տալ և իսկապես չտվեց վորևե նոր բան: Այդ ժամանակավոր կառավարութիւնը, սակայն, վրջին չտվեց հատկապես Անդրկովկասի և ընդհանրապես այսպես կոչված «ծայրամասերի» ցարիզմի նախկին գաղութների աշխատավոր մասսաներին:

«Փետրվարյան հեղափոխութիւնը, — գրում եք ընկեր Ստալինն Անդրկովկասի մասին, — եյական փոփոխութիւններ չմտցրեց յերկրի (Անդրկովկասի—Մ. Մ.) աշխատավոր դասակարգերի դրութեան մեջ: Զինվորները, գյուղի այդ ամբիլի քան հեղափոխական տարրերը, դեռ ուղղամտակա-

տումն էյին: Իսկ բանվորները, վորոնք իրրև դասակարգ յերկրի տնտեսական հետամնացութեան շնորհիվ թույլ էյին ընդհանրապես, դեռ չէյին ամրացել իրրև կազմակերպված միավոր և արբեցված վիճակումն էյին դանւում ձեռք բերած քաղաքական ազատութեաններէ հետեանքով, ըստ յերևուցիին չմտածելով առաջ գնալու մասին: Սմբողջ իշխանութեանը մնում էր ունեոր դասակարգերի ձեռքին: Վերջիններս ամուր կառչել էյին իշխանութեանից ու սպասում, ուրախութեամբ ետերա-մենչեիկյան ստրատեգիներին թույլ տալով թմբեցնել բանվորներին ու գյուղացիներին ուսուսական հեղափոխութեան բուրժուական բնույթի, սոցիալիստական հեղաշրջման անիրագործելի լինելու և այլնի վերաբերյալ իմաստուն ճառերով» (Ստալին, «Անդրկովկասի հակահեղափոխականները սոցիալիզմի դիմակի տակ», «Պրավդա», 1918 թ., №№ 55—56):

Այսպիսով, տասնյակ տարիներից ի վեր ցարական ռազմա-Ֆեոդալական իմպերիալիզմի ծանր դարչապարի տակ հեծեծող Անդրկովկասի բանվորա-գյուղացիական զանգվածները ցարիզմի տապալումից հետո ևս շարունակում էյին մնալ շահագործող դասակարգերի տիրապետութեան ծանր լծի տակ: Փետրվարյան հեղափոխութեանից հետո ևս Անդրկովկասում շարունակվում էյին դասակարգային այն հարաբերութեանները, ինչ վոր ցարիզմի տիրապետութեան շրջանում: Այսպես, որինակ, փաստ է, վոր դեռևս 1918 թ. Անդրկովկասում շարունակվում էյին ճորտատիրական-կալվածատիրական հարաբերութեանները:

«Թիֆլիսի, Յելիզավետպոլի և Բաքվի նահանգները, — գրում էր ընկ. Ստալինը 1918 թ. մարտ ամսին, — չափազանց հարուստ են ճորտատեր թուրք բեկերով ու վրացի ֆեոդալ իշխաններով, վորոնք հսկայական լատիֆունդիաներ ունեն իրենց տիրապետութեան տակ, վորոնք իրենց արամադրութեան տակ հատուկ զինված բանդաներ ունեն, վորոնք իրենց ձեռքի մեջ են պահում թուրք, հայ և վրացի գյուղացիների բախտը» (Ստալին, նույն տեղը):

Սակայն այդ ճորտատիրական-կալվածատիրական հարաբերութեանները շարունակվում էյին ինչպես Անդրկովկասի այդ մասերում, նույնպես և Հայաստանում: Այսպես, որինակ, փե-

տրվարյան հեղափոխութեանից հետո խոշոր կալվածատիրութեանը դեռ շարունակում էր իր գոյութեանը Լոռում, Դարալագյաղում, Եջմիածնում և ուրիշ տեղերում: Գյուղացիական սպարաբային ամեն մի շարժում ժամանակավոր կառավարութեանը ամենախիստ կերպով ճնշում էր: Գյուղացիութեան տնտեսական կյանքը մնում էր նույն վատթար ու ծանր դրութեան մեջ: Չէր փոխվում նաև բանվորութեան դրութեանը: Անդրկովկասի բուրժուազիան շարունակում էր քամել բանվորութեան վերջին հյուսիսը:

Ռուս իմպերիալիստական բուրժուազիայի իշխանութեանը հանդիսացող Լվով-Կերենսկու տիրահռչակ կառավարութեանն այսպիսով սրբագործում էր Անդրկովկասի բուրժուազիայի և կալվածատերերի սեփականատիրական «սրբազան» իրավունքներն ու բողոքովին անվտանգ էր դարձնում նրանց շահերը: Լվով-Կերենսկու ժամանակավոր կառավարութեանը, սակայն, վոչ միայն ամեն կերպ ապահովում էր Անդրկովկասի բուրժուազիայի և կալվածատերերի իշխանութեանը տեղի աշխատավորական մասսաների վրա, այլև ինչպես ուս, նույնպես և Անդրկովկասի այդ ունեոր դասակարգերի շահերի համար շարունակում էր մղել իմպերիալիստական սպտերադմբ, վորից ավելի ու ավելի քայքայվում ու կործանման էյին հասնում աշխատավորական հոծ մասսաները:

Անդրկովկասի ունեոր դասակարգերը, այսպիսով, դժգոհելու առիթներ չունեյին: Նրանք, ընդհակառակը, իրենց շահերի հարազատ թարգման վրաց մենչեիկներին, դաշնակներին ու մուսավաթիստների միջոցով ձեռք էյին մեկնում ուս իմպերիալիստական բուրժուազիայի կառավարութեանը, փարվում էյին նրա վզին, և կապում իրենց բախտն այդ կառավարութեան հետ: Լվով-Կերենսկու կառավարութեանը հարազատ էր նրանց համար: Անդրկովկասյան հակահեղափոխութեանը, ի դեմս վրաց մենչեիկյան, դաշնակցական ու մուսավաթական կուսակցութեանների, խունկ ու մոմ էր ծխում հակահեղափոխական ժամանակավոր կառավարութեան համար և յերբեք հարց չէր բարձրացնում Անդրկովկասը Ռուսաստանից կտրելու, այն «անկախ» հայտարարելու մասին: Անդրկովկասի տիրող բուրժուա-կալվածատիրական դասակարգի կյանքի այդ քաղցր որերին, ընդհակառակն, «Անդրկովկասյան դեմոկրատիան» (վրաց մենչեիզմը,

4960-91

դաշնակներն ու մուսալաթիստները) ռուսական «դեմոկրատիայի» հետ ելին, շարժվում էին ռուսական «կենտրոնական կառավարութեան» (Ժամանակավոր կառավարութեան) սանկցիաներով և թողնում էին իրենց սանձերը վերջինիս ձեռքերում: Անդրկովկասի այդ հակահեղափոխական կուսակցութեաններն անդամ պայքարում էին Յինլանդիային և Ուկրաինային անկախութեան տարու դեմ հանուն միասնական, անբաժանելի բուրժուական Ռուսաստանի» (Լ. Բերիա, «Անդր. բոլշ. կազմակերպութ. պատմութեան հարցի շուրջը», Հայկուսհրատ, 1935 թ., էջ 197):

Անդրկովկասյան հակահեղափոխութեանը լայլ հասկանում էր, վոր սպառնացող պրոլետարական հեղափոխութեան դեմ կուլելու և իր տիրապետող դիրքն Անդրկովկասում պահպանելու համար անհրաժեշտ է կռիվել ռուս հակահեղափոխութեան վրա: Յեւ նա այդ բանը մտածված կերպով անում էր ի փառս Անդրկովկասի ունեւոր դասակարգերի:

Այսպիսով, Փետրվարյան հեղափոխութեանը, ինչպէս վողջ Ռուսաստանում, նույնպէս և Անդրկովկասում ու Հայաստանում, բանվոր դասակարգի աշխատավորական խավերի դրութեան մեջ էյական փոփոխութեաններ չմտցրեց: Անդրկովկասի և Հայաստանի ունեւոր դասակարգերը Ժամանակավոր կառավարութեան հովանավորութեամբ Փետրվարյան հեղափոխութեանից հետո ևս շարունակում էին դեռևս իրենց ճիրաններում պահել Անդրկովկասի աշխատավորական մասսաներին:

ՀՈՒՏԵՄԱԵՐԸ ՅԵՎ ԴՍՇՆԱԿՑԱԿՍՆ „ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ“ ԾՆՈՒՆԴԸ

Շուտով, սակայն, պայթում է Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխութեանը: Բարիկադային կատաղի կռիվներում տապալում է ռուս բուրժուազիայի որսպահաս կառավարութեանը և նրա խղճուկ փլատակների վրա կանգնում է պրոլետարիատի հզոր դիկտատուրան: Ռուսաստանում սկսում է ծածանվել Սորհուրդների իշխանութեան կարմիր դրոշը: Սոցիա-

լիստական հեղափոխութեան սրընթաց ալիքները տարածվում են նաև դեպի հարավ, դեպի Անդրկովկաս: Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան մեծ կոչին արձագանքում են նաև Անդրկովկասում: Անդրկովկասի ունեւոր դասակարգերը և նրանց հարազատ կուսակցութեանները սարսափի յեն մատնվում:

«Հոկտեմբերյան հեղափոխութեանը խտորեն փոխեց դրութեանը», — դրում էր ընկ. Ստալինն Անդրկովկասի մասին 1918 թ.:

Նա մի հարվածով շրջեց բոլոր հարաբերութեանները, դնելով իշխանութեանն աշխատավոր դասակարգերի ձեռքն անցնելու հարցը: «Վողջ իշխանութեանը բանվորներին ու դյուղացիներին» կոչը վորոտի նման տարածվեց յերկրում՝ վորտի հանելով հարստահարված մասսաներին: Յերբ Ռուսաստանի հյուսիսում արձակված այդ կոչը կյանքի վերածվեց այնտեղ, Անդրկովկասի ունեւոր դասակարգերն ակնհայտնի տեսան, վոր Հոկտեմբերյան հեղափոխութեանն ու Սորհուրդային իշխանութեանն անխուսափելի մահ են բերում իրենց համար: Դրա համար էլ Սորհուրդային իշխանութեան դեմ պայքարելու հարցը, կյանքի ու մահու հարց դարձավ նրանց համար» (Ստալին, «Անդրկովկասի հակահեղափոխականները սոցիալիզմի դիմակի տակ», «Պրավդա», 1918 թ., №№ 55—56):

Հոկտեմբերյան հեղափոխութեանը, սակայն, ամեն ինչ խառնեց նաև Հայաստանում:

«Նա վորպէս մի ազատարար փարոս, ինչպէս ամենուրեք, այնպէս էլ մեզ մոտ լուսավորեց ճնշված ու հարստահարված մասսաների դասակարգային դիտակցութեանը և նրանց ցույց տվեց ազատագրման ճանապարհը» (Ս. Խանջյան, «Մայիսյան ապստամբութեանից դեպի Նոյեմբերյան հաղթանակը», Կուսհրատ, 1935 թ., էջ 7):

Յեւ ահա Հոկտեմբերյան հեղափոխութեանից սարսափի մատնված Անդրկովկասի և Հայաստանի այդ հակահեղափոխութեանն իր դոյութեանը փրկելու համար շտապում էր պայքարի յեղնել սոցիալիստական մեծ հեղափոխութեան, Սորհուրդային Ռուսաստանի դեմ: Անդրկովկասի հեղափոխական-սոցիալիստա-

կան շարժումները ճնշելու և Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան ծավալվող ալիքների դեմ կռիւելու համար շուտով կազմակերպւ-
վում է Անդրկովկասյան հակահեղափոխութեան մի ընդհանուր
Փրոնտ: Անդրկովկասյան վանդեան (հակահեղափոխութեանը)
անմիջապէս կազմակերպում է այսպէս կոչված Անդրկովկասյան
կոմիտարիատը և այսպէս Անդրկովկասյան սեյմը՝ Անդրկովկասի
ունկնոր դասակարգերի կառավարական այդ որդանները:

«Անդրկովկասի բոլոր գլխավոր ազգութեաններին ունե-
վոր խավերի կռակցիայի համար,—գրում էր ընկ. Ստա-
լինը,—ստեղծվում է Անդրկովկասյան կոմիտարիատ...
Յերկիրը «վողջ աղաբնակչութեանը»՝ Սորհրդային իշխա-
նութեան դեմ մղվող պայքարում «համախմբելու» համար
կազմվում է այսպէս կոչված «Անդրկովկասյան սեյմը»
(Ստալին, նույն տեղը):

Անդրկովկասյան հակահեղափոխութեան այս նորաստեղծ կա-
ռավարական որդանները՝ Անդրկովկասյան կոմիտարիատը և Ան-
դրկովկասյան սեյմը, չհապաղեցին Սորհրդային Ռուսաստանի
և Անդրկովկասի ներքին հեղափոխական շարժումների դեմ սրա-
բաստվող իրենց պայքարում: Նրանք անմիջապէս դործի յեն դի-
մում: Իրենց այդ պայքարը հաջող վարելու և հուսալի ձեռքե-
րում դնելու համար Անդրկովկասյան հակահեղափոխութեանը
(վրացական մենչևիկները, դաշնակցականները և մուսավաթիստ-
ները) ձեռք ելին մեկնում գերման-թրքական իմպերիալիզմին և
դաշն ելին կնքում նրա հետ՝ Սորհրդային Ռուսաստանի դեմ
կռիւելու և անդրկովկասյան հեղափոխական շարժումները ճնշ-
ելու նպատակով: Նույն այդ գերման-թրքական իմպերիալիզմի
հովանավորութեամբ ու ոժանդակութեամբ անդրկովկասյան հա-
կահեղափոխութեանն Անդրկովկասը կտրում—անջատում է հեղա-
փոխական Ռուսաստանից և այն «անկախ» է հռչակում:

Հռչակելով Անդրկովկասն «անկախ» հանրապետութեան, Ան-
դրկովկասյան սեյմն իրեն հայտարարում էր այդ «անկախ»
յերկրի տերն ու տնօրինը, չնայած նրան, վոր այդ ժամանակ
Անդրկովկասի փաստական տերերը՝ գերմանական իմպերիալիզ-
մի ոկուպանտ գեներալներն էին: Այսպիսով գերմանական հենց
այդ ոկուպանտ գեներալների հովանավորութեամբ իշխանութեանը
Անդրկովկասում անցնում է Անդրկովկասյան սեյմի մեջ ծաղ-
կեփունջ կազմած անդրկովկասյան հակահեղափոխական կու-

սակցութեաններին՝ վրացական մենչևիկներին, դաշնակցականներին
ու մուսավաթիստներին ձեռքը: Անդրկովկասյան հակահեղափո-
խութեանը կարծես թէ հաղթանակում էր: Թվում էր, թէ Ան-
դրկովկասի հակահեղափոխական այդ կուսակցութեանները
վերջապէս հանում են իրենց նպատակին և արդեն կարող են
հաշտ ու համերաչխ իշխել Անդրկովկասի վրա: Թվում էր, թէ
հակահեղափոխական կուսակցութեանները մի ընդհանուր լեզու
յեն դտել և այնուհետև կշարունակեն իշխել միասին Անդրկով-
կասում: Սակայն այդ թվում էր միայն առաջին հայացքից:
Իրականում այդ կուսակցութեաններին մեջ չէր կարող լինել և
չեղավ խեղապէս քիչ թէ շատ տեւական համաձայնութեան: Սյդ
կուսակցութեանները, ընդհակառակն, ունեյին շահերի խիստ
հակասութեաններ և չէին կարող վաղ թէ ուշ միմյանց չբղկտել:

Յեթե Անդրկովկասի հակահեղափոխական այդ յերեք կու-
սակցութեաններին՝ վրաց մենչևիկներին, դաշնակցականներին
ու մուսավաթիստներին մի ընդհանուր ձակատով միացնում էր
նրանց պայքարը Սորհրդային Ռուսաստանի և Անդրկովկասի
բանվորական և դյուղացիական հեղափոխական շարժումների
դեմ, ապա այդ չի նշանակում, իհարկե, վոր Անդրկովկասի
հակահեղափոխական կուսակցութեաններին միջև չկային ներքին
տարաձայնութեաններ, շահերի խիստ սուր հակասութեաններ:
Հակահեղափոխական այդ կուսակցութեաններից ամեն մեկը,
բացի ընդհանուրից, ուներ իր առանձին, ուրույն ծրագրերը,
նրանցից ամեն մեկը հրապարակ էր կոչված պաշտպանելու Ան-
դրկովկասի բուրժուազիայի և կալվածատեր դասակարգի ազ-
գային տարբեր հատվածների շահերը և, վորպէս այդպիսիք,
հասկանալի յե, վոր նրանք չէին կարող յերկար ժամանակ միա-
սին իշխել ու մի ընդհանուր լեզու դտնել:

Յեթե դաշնակցական կուսակցութեանն աշխատում էր հայ
բուրժուազիայի տնտեսական ու քաղաքական ծրագրերի իրակա-
նացման համար, ապա մուսավաթական կուսակցութեանն էլ աշ-
խատում էր թուրք բուրժուազիայի և կալվածատեր դասակարգի
տնտեսական ու քաղաքական ծրագրերն իրագործելու համար:
Վրաց մենչևիկներն էլ իրենց հերթին ձգտում էին իրագործել
վրաց բուրժուազիայի և ունկնոր խավերի նպատակները, նրանց
տնտեսական ու քաղաքական ծրագրերը: Իսկ Անդրկովկասի
բուրժուա-կալվածատեր դասակարգերի այդ յերեք ազգային

տարբեր հատվածները վաղուց արդեն պատրաստվում էին սրեր ձոճել իրար դեմ նրա համար, թե ո՞վ պետք է տնտեսապես ու քաղաքականապես իշխի Անդրկովկասում, թե ո՞ւմ պետք է պատկանեն Անդրկովկասի շուկաները, հանքային հարստությունները, կարվածքները և այլն: Հենց այդ հակասությունների հիման վրա ել պարզ է, Վոր Անդրկովկասյան սեյմի մեջ մտած յերեք զբլխավոր հակահեղափոխական կուսակցությունները՝ վրացական մենչևիկները, դաշնակները, մուսավաթիստները չեյին կարող յերկար ժամանակ միասին իշխել, չեյին կարող յերկար ժամանակ միասին ակրապետել Անդրկովկասի վրա: Յեւ իրօք: Ետ չանցած այն օրից, յերբ անդրկովկասյան հակահեղափոխությունն ստեղծեց «Անդրկովկասյան սեյմը» և Անդրկովկասը կրտրեց, անջատեց Ռուսաստանից, շատ շուտով, յերևան յեկան այդ կուսակցությունների ներքին տարաձայնություններն ու տարբեր շահերը: Անդրկովկասյան սեյմի հիմնման առաջին օրերից իսկ սկսած արդեն ամեն մեկը ձգում էր իր կողմը և խոսք չէր կարող լինել, իհարկէ, միատեղ աշխատանքի մասին: Այսպես, որինակ, Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու ակտից (այրբիլի 9-ից) յերկու օր հետո միայն Անդրկովկասյան սեյմի կառավարության կարիներտից դաշնակցական մինխտրները հրաժարական տվեցին, պատճառաբանելով իրենց այդ քայլը նրանով, Վոր վրացական մենչևիկները, ի դեմս սեյմի կարբինետի արտաքին դործերի մինխտր Չիսնիկելու, այնպիսի քաղաքականություն են վարում, Վորը վոչ միայն նկատի չի ունենում դաշնակցության շահերը, այլև ընդհակառակ ամեն կերպ վնաս է բերում այդ շահերին: Մենչևիկների ու մուսավաթիստների մեջ ևս ներքին տարաձայնություններն այն աստիճանի էյին հասնում, Վոր նրանք սեյմի նիստերում դիմակները մի կողմ դրած անընդհատ կռվում ու իրար հասցեյի սպառնալիքներ էյին կարգում:

Տարաձայնություններն Անդրկովկասյան սեյմում, սակայն, քունի գնում, այնքան սրվում էյին: Վերջապես իրար բավական բղկտելուց հետո, 1918 թ. մայիսի 26-ին, կարճատև գոյությունից հետո, ցրվում է Անդրկովկասյան սեյմը և նույն դերմանտաճկական իմպերիալիզմի հովանավորությունը սեյմի տեղահանում են դալիս Անդրկովկասում յերեք անանձին «անկախ պետություններ»: Սեյմի ցրման հենց նույն օրը, մայիսի 26-ին,

վրաց մենչևիկները շտապով վրաստանը «անկախ հանրապետություն» են հռչակում և իրենց հայտարարում այդ «հանրապետություն» տերն ու տնօրենը: Յերկու օր հետո մուսավաթիստները՝ Ադրբեյջանի թուրք բուրժուազիայի և կարվածատերերի այդ կուսակցությունը ևս, Ադրբեյջանը հռչակում է «անկախ հանրապետություն»:

Հետ չեյին մնում, իհարկէ, նաև դաշնակցականները: Նրանք ևս մայիսի 28-ին (1918 թ.) վորոշում են Հայաստանն «անկախ» հայտարարել և իրենց դիկտատուրան հաստատել այնտեղ: Այդ նպատակով, ժամանակավորապես, մինչև կառավարություն կազմվելը դաշնակցությունը Հայաստանի «դիկտատոր» տեր ու տնօրեն էր հայտարարում Թիֆլիսում գործող Հայ Ադգային խորհրդին՝ (այսինքն՝ նույն իրեն դաշնակցականների խորհրդին): Վերջապես հունիսին Թիֆլիսում կազմվում է դաշնակցական կառավարությունը, վորը և Ադգային խորհրդի հետ միասին հուլիսի 17-ին դերմանական և տաճկական սպաների ուղեկցությամբ ու հովանավորությամբ ժամանում է Յերևան և իշխանությունը Հայաստանում վերցնում իր ձեռքը: Ոգոտտօսի 1-ին Յերևանում բացվում է դաշնակցական կառավարության «Հայաստանի խորհրդարանը», այլ կերպ ասած դաշնակցականների «պառլամենտը»: Նորածնունդ դաշնակցական կառավարությունն սկսում է գործել: Սկսվում է դաշնակցական Հայաստանի կյանքն իր բոլոր «յերանելիքներով»:

ԻՍՊԵՐԵՍԼԻԶՄԸ ՅԵՎ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԿԱՆ ՀԱՅՍՏԱՆԸ

Դաշնակցական պետականության ծնունդը, վոր տեղի ունեցավ 1918 թ. մայիսին, ինչպես ասացինք, կատարվեց դերմանական իմպերիալիզմի և սուլթանական ճաճկաստանի հովանավորությամբ ու ոժանդակությամբ: Այդ «պետականությունը», սակայն, այնուհետև ևս իր խղճուկ գոյությունը քաշ տվեց գերման-տաճկական իմպերիալիզմին հաջորդող անգլո-ֆրանսական իմպերիալիզմի սլինների ուժով: Յեթե Հայ բուրժուազիայի իշխանությունն իրականացնող դաշնակցական կառավարությունը, չնայած օրեց-օր աճող բանվորա-գյուղացիական հեղափո-

խական շարժումներին, այնուամենայնիվ կարողանում եր գե-
մադրել և իր գոյությունը քաջ տալ մինչև 1920 թ. նոյեմբեր
ամիսը, ապա այդ միայն շնորհիվ միջադպյին իմպերիալիզմի:
Այսպիսով, դաշնակցական կառավարությունը և՛ իր ծնունդով,
և՛ իր մոտ յերկու և կես տարվա կյանքով մեծ չափով պարտա-
կան եր սկզբում գերման-տաճկական, հետագայում անդրո-
ֆրանս-ամերիկյան իմպերիալիզմին:

Սակայն ի՞նչ շահ, քաղաքական ի՞նչ նպատակ եր հետա-
պնդում միջադպյին իմպերիալիզմը, յերբ նա հովանավորում
եր դաշնակցությանը, յերբ նա դաշնակցություն կուսակցության
հետ միասին հիմնում եր դաշնակցական Հայաստանն ու ամեն
կերպ հովանավորում նրան:

Ամենահիմնական նպատակը, վոր հետապնդում եր միջադ-
պյին իմպերիալիզմը, այդ՝ պայքարն եր Սորհրդային Ռուսաս-
տանի, սոցիալիստական հեղափոխության դեմ:

Միջադպյին իմպերիալիզմը, վոր Հոկտեմբերյան հեղափո-
խության առաջին իսկ օրերից սկսել եր իր ինտերվենցիոնիս-
տական գործողություններն ընդդեմ նորաստեղծ Սորհրդային
Ռուսաստանի, ցանկանում եր ինչպես Հայաստանը, նույնպես և
ամբողջ Անդրկովկասը դարձնել Սորհրդային Ռուսաստանի դեմ
կռիվող հակահեղափոխական ուժերի մի պլանդարմ: Հովանավո-
րելով դաշնակցական Հայաստանին, միջադպյին իմպերիալիզմը
նպատակ ուներ այն դարձնել հակահեղափոխական ուժերի բա-
ղաներից մեկը սոցիալիստական հեղափոխության դեմ կռվելու
համար: Յեվ իմպերիալիստական պետությունները չեյին սխալ-
վում: Դաշնակցական Հայաստանը, ինչպես և մենչևիկյան
Վրաստանն ու մուսավաթիստական Ադրբեջանը, իր ամբողջ գո-
յության ընթացքում, իսկապես դարձավ հակախորհրդային Փոք-
պոստ, հակախորհրդային մի բազա, ուր միախառնվում եյին
իմպերիալիզմի, մոնարխիստ սպիտակ-գվարդիական զենեռալներ
Դենիկինի, Վրանդելի և տեղի հակահեղափոխական ուժերը Սոր-
հրդային Ռուսաստանի և ընդհանրապես սոցիալիստական հե-
ղափոխության դեմ միահամուռ կերպով կռվելու համար:

Իմպերիալիստական պետությունները, հովանավորելով դաշ-
նակցական, ինչպես նաև վրաց մենչևիկներն ու մուսավաթիստ-
ների կառավարությունները, վոչ միայն Սորհրդային Ռուսաս-
տանի դեմ հաջող կռվելու և դեպի Արևելք ծավալվող սոցիալիս-

տական հեղափոխության ալիքների դեմ պատնեշներ կանգնեցնե-
լու իրենց ծրագրերն եյին իրականացնում, այլև միաժամանակ
Հայաստանում, ինչպես և վորջ Անդրկովկասում գաղութային
թալանների ու շահագործման նոր օրյեկտներ, հատկապես Բագ-
վի հարուստ նավթահանքերը, իրենց ձեռքը դրելու նպատակ-
ներն եյին հետապնդում: Յեվ այստեղ ևս իմպերիալիստական
պետություններն իրենց հաշիվների մեջ չեյին սխալվում: Դաշ-
նակցական Հայաստանը, իսկապես իր ամբողջ գոյության ըն-
թացքում դառնում եր իմպերիալիզմի գաղութային թալանների
սրյեկտներից մեկը, իսկ դաշնակցական կառավարությունը, վոր
հայ բուրժուազիայի «պետականությունն» եր մարմնավորում,
Անդրկովկասի վրա իրենց թաթերը դրած իմպերիալիստական
պետությունների ձեռքերում մի խրովիլակ և դառնում և նրա
«անկախությունն» ել թղենու մի տերև՝ այդ նույն իմպերիա-
լիստական պետությունների իսկական նպատակները ծածկելու
համար:

Դաշնակցական Հայաստանը, փաստորեն իմպերիալիստական
պետությունների սոցիոթական գաղութներից մեկն եր, ուր իմ-
պերիալիստ գիշատիչները բացարձակ թալաններ եյին անում և
իրենց այնպես պահում, ինչպես Աֆրիկայի և Այստրալիայի
իրենց գաղութներում: Այդ գաղութային թալանները կատար-
վում եյին այնքան բացարձակ կերպով, վոր անգամ իրենք,
դաշնակ չեֆերը, չեյին կարող չտեսնել: Ահա մի քանի փաստեր:

1919 թ. դաշնակցության բանակի հրամանատար զենեռալ
Նադարբեկովը դաշնակցական կառավարության մինիստրի հաս-
ցելով դրված զեկուցման մեջ գրում եր հետևյալը.

«Գեներալ-մայոր Սիլիկովի տված տեղեկությունների
համաձայն, բրիտանական զինվորական իշխանությունները
Ղարսից մեծ պարտիաներով դուրս են տանում փամփուշտ-
ներ և արկեր (ուռաբեր), ինչպես նաև բամբակ, ավտո-
մոբիլային գույք և այլն, բացի դրանցից տարված են 6
թնդանոթներ» (Պետ. արխիվ, Փոնդ 66, գործ № 1-9 (11):

Ինչպես տեսնում ենք դաշնակ զենեռալը հենց ինքն և խոստո-
վանում, վոր անգլիական իմպերիալիզմը Հայաստանում վարում
եր գաղութային կողոպուտների ու թալանների իր սոլորական
քաղաքականությունը: Յեվ իր այդ կողոպուտներն ու թալան-

ներն անդլիական իմպերիալիզմն անուամ եր, իհարկե, վոչ միայն Ղարսում, այլև դաշնակցական Հայաստանի բոլոր մասերում ու անկյուններում: Սակայն այդ բավական չէր: Վորպեսզի Հայաստանում իր դադութային թալաններն ավելի հաջող կատարի, անդլիական իմպերիալիզմն ստեղծում էր իր սեփական ադմինիստրացիան, վորի ձեռքում և գտնվում էր յերկրի փաստական իշխանութունը: Նույն թվին դաշնակցութան կողմից Ղարսի նահանգապետ նշանակված գեներալ Կորզանովը ներքին գործոց մինիստրութանը գրում էր այն մասին, վոր անդլիացիները նահանգի իշխանութունն ակնհայտորեն կենտրոնացնում են իրենց (Անդլիայի կողմից ստեղծված) ադմինիստրացիայի ձեռքերում և վոր բոլորովին հաշվի չեն առնում դաշնակցական կառավարութան ադմինիստրացիային:

«Գեներալ Բիչը,— գրում էր Կորզանովը,— հայտարարեց, վոր Ղարսի նահանգի նահանգապետ և նշանակվել Տեմպերլեյը և առաջարկեց նրան դիմել բոլոր դեպքերում: Ինձ դարձացրեց այն, վոր նորին գերազանցութունը (տեսեք, թե ինչ ստրիկական լեզվով է խոսում դաշնակցական գեներալն անդլիական գեներալի մասին, Մ. Ն.) և վոչ մի խոսքով չհիշեց հայկական ադմինիստրացիայի մասին» (Պետ. արխիվ, Փոնդ № 66, գործ № 1-9 (11):

Ռեալ իշխանութունը դաշնակցական Հայաստանում գտնվում էր փաստորեն Հայաստանի ու վողջ Անդրկովկասի վրա իրենց դիշատիչ թաթերը դրած իմպերիալիստական պետութունների ոկուպանտ գեներալների ու սպաների ձեռքերում: Դաշնակցութան կուսակցական և դաշնակցական կառավարական որգանները շարունակում էին մասսաների աչքին «անկախութան» թող փչել, սակայն, իրականութան մեջ, դաշնակցական պետական բոլոր որգաններն ամբողջովին շարժվում էին իմպերիալիստական պետութունների ոկուպանտ գեներալները ու ոֆիցերների կամքով ու թելադրութամբ: Յեվ այդ թելադրութունը լինում էր բոլոր գործերում, ընդհանուր և արտաքին քաղաքականութան հարցերից սկսած մինչև ներքին ամենափոքր հարցերը: Այսպես, 1919 թ. մարտին, անդլիական անդրկովկասյան գորահրամանատարութան ներկայացուցիչ լեյտենանտ-գնդապետը մի հատուկ գրութամբ՝ ուղղված դաշնակցական կառավարութան

արտաքին գործոց մինիստրին, ուղղակի պահանջում, հրամայում էր, վորպեսզի դաշնակցական կառավարութունն անհապաղ լիվլիդացիայի յենթարկի Ալեքսանդրոպոլում գործող բոլշևիկյան կոմիտեն, իսկ նրա գեկավարներին խիստ պատժի յենթարկի: Ահա այդ չափազանց բնորոշ գրութունը:

«Նորին վսեմութան հայկական հանրապետութան Արտաքին գործերի նախարարին.

Ձերդ վսեմութան.

Անդրկովկասի բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալը տեղեկացնում է վստահելի աղբյուրներից, վոր մի բոլշևիկյան կոմիտե է հաստատվել Ալեքսանդրոպոլում և վորոշ ժամանակից ի վեր ակտիվ պրոպագանդ է տանում բանվորական դասակարգերի, բանակի և յերկաթուղային ծառայողների մեջ: Այս հարցն արդեն հանձնված է Ալեքսանդրոպոլի հայկական վոստիկանութան ուչադրութանը, վորն իր հերթին տեղեկացրել է հայկական կառավարութանը՝ խնդրի առարկա յեղող կոմիտեյի գոյութան մասին: Մինչև հիմա այնուամենայնիվ կառավարութան կողմից վոչ մի քայլ չի արվել: Հրամանատար գեներալը ուրախ պեսք է լինի, յեթե ձերդ վսեմութանցութունը հիմա անմիջական քայլեր անի՝ ճնշելու վերև հիշված բոլշևիկյան կոմիտեյին:

Թելադրվում է նաև, վոր այս կոմիտեյի գեկավարները պատշաճ կերպով պատժվեն» (Պետ. արխիվ, Փոնդ № 55, գործ № 12 (2):

Անդլիական ոկուպանտ գեներալներն ու ոֆիցերները, ինչպես տեսնում ենք, համարձակ ու կտրուկ կերպով թելադրում, կարգադրում էին դաշնակցական կառավարութանը՝ անել այս կամ այն՝ իրենց հարկավոր յեղած գործը: Ուրիշ բան ել չէր կարելի սպասել, իհարկե: Դաշնակցական Հայաստանի տերն ու տնորենները չե՞ վոր այդ իմպերիալիստական պետութուններն էին:

Յեթե, սակայն, 1919 թ. դաշնակցական Հայաստանում իշխող գերազանցապես անդլիական իմպերիալիզմն էր, ապա 1919 թվականի վերջերից արդեն դաշնակցական Հայաստանի տերն ու տնորենը դառնում էր ամերիկյան իմպերիալիզմը:

Յերբ Անգլիան հեռացավ Անդրկովկասից ու եվակուացիայի յենթարկեց իր ուժերը, ապա վորպես դաշնակցական Հայաստանի մանդատորը «հովանավորող» հանդես յեկավ ամերիկական իմպերիալիզմը:

Շուտով ամերիկյան սպա Հասկելը նշանակվում է Հայաստանի գերագույն կոմիսար և ուղարկվում է Յերևան՝ դաշնակցական Հայաստանը «հովանավորելու»: Դաշնակցական Հայաստանի նոր տերը՝ ամերիկյան իմպերիալիզմը, ավելի բացահայտ կերպով է իր գաղութային քաղաքականությունը վարում, չլիջելով այդ բանում անգլիական իմպերիալիզմին: Սկսվում է Հայաստանում գաղութային թալանների մի նոր, ավելի բացահայտ ու դաժան ետապ: Ամերիկյան իմպերիալիզմը դաշնակցական Հայաստանին նայում է ճիշտ այնպես, ինչպես վոր իր մյուս գաղութային յերկիրներին: Ահա մի քանի որինակներ այդ մասին:

1919 թ. դեկտեմբեր ամսին Քաջագնուհուն ուղղված իր մի նամակում Ալ. Պատիսյանը գրում է հետևյալը.

«... Ամերիկացիք սկսել են վերջին ժամանակներս իրենց իրավունքը համարել միջամտել մեր ներքին գործերին այնպիսի չափերով, վոր ուղղակի խանգարում են մեր ազմինխտրացիայի անկախ գործունեությունը: Նրանք կազմում են իրենց հատուկ միլիցիան, ձգտում են իրենց ձեռքն առնել պարենավորման բոլոր գործը և այլն, և այլն, հակառակ կառավարության ու ժողովրդի ցանկություն» (տե՛ս «Մորհ. Հայաստան» № 279, 1924 թ.):

Դաշնակ չեֆի այս խոստովանությունը, սակայն, ամբողջ իրականությունը չի արտահայտում: Իրականություն մեջ իսկապես հենց առաջին իսկ որերից դաշնակցական Հայաստանի ամբողջ ազմինխտրացիան ու պետական ապարատը գտնվում էր ամերիկացիների ձեռքին: Ամերիկյան իմպերիալիզմը Հայաստանում ուներ իր սեփական բանտերը, վորտեղ նա անարգել կերպով բանտարկում էր Հայաստանի բոլոր «անբարեհույս» և «կասկածելի» քաղաքացիներին: Այսպես, որինակ, 1920 թ. ապրիլին, դաշնակցական մի կոմիտե դաշնակցական կառավարության արտաքին գործոց մինխտրությունն ուղղած իր մի գրության մեջ ի միջի այլոց գրում էր հետևյալը.

«... Յերևանի մեկ ամերիկյան կոմիտեն իր առանձին

բանտն ունի, ուր չնչին պատճառներու համար՝ շարաթներով կբանտարկվեն մեր ընկերներն ու պետութայն քաղաքացիները»:

Ունենալով իր ձեռքում դաշնակցական Հայաստանի ազմինխտրացիան ու վոտտեկանությունը, ամերիկյան իմպերիալիզմը բոլորովին անարգել կերպով սկսում է իր գաղութային թալանները: Տնտեսապես քայքայված, կատաստրոֆիկ վիճակի հասած Հայաստանից ամերիկյան իմպերիալիզմը կարողանում է այնուամենայնիվ գուրս տանել զգալի քանակությամբ հարստություններ: Այսպես, որինակ, ամերիկյան իմպերիալիզմը կարողացավ Հայաստանից տանել վոչ թե քանակությամբ անտառանյութեր: Սակայն դեռ այդ բավական չէր: Ամերիկյան կոմիտեներն անգամ չեյին քաջվում թալանել, առանց այն ել թալանված, ծայր աստիճան աղքատացած Հայաստանի գյուղացիությունը: Ահա մի որինակ այդ մասին: Դաշնակցական կառավարության ներքին գործոց մինխտրությունն ի պատասխան դանազան բողոքների, 1920 թ. մարտի 31-ի թվականի գրությունում Նոր-Բայազետի գավառային կոմիսարին տեղեկացնում էր հետևյալը.

«Սույն մարտի 17-ին Նոր-Բայազետի բնակիչ Բալագյոյանը և Հարությունյանները հեռագրում են, վոր իրենցից Ամերիկյան կոմիտեյի ներկայացուցիչներն Որդաբլու գյուղում բռնի կերպով խլել են 17 գլուխ տավար, այդ առթիվ մեր սույն մարտի 17-ի 1158 գրությամբ խնդրել եյինք Հասկելի ներկայացուցիչ գնդապետ Տելֆորտին, վորպեսզի վերջինս կարգադրի, վոր այդպիսի կամայականություններ չկատարվեն Ամերիկյան կոմիտեյի անունից» (Պետ. արխիվ, Արտաքին գործոց մինխտրություն, գործ № 1827):

Իհարկե, դաշնակ մինխտրների «խնդրեմները» և դիմումները չեյին կարող վոչ մի հետևանք ունենալ: Ամերիկյան իմպերիալիզմի ներկայացուցիչները շատ հանդիստ կերպով շարունակում էյին գաղութային թալանները, թափ տալով իրենց մատները «խնդրեմներով» հանդես յեկող դաշնակ մինխտրներ վրա: Ամերիկյան իմպերիալիզմի ներկայացուցիչները, սակայն, դրանով չեյին բավականանում. նրանք շատ հետուններն էյին դնում: Կատարելով իրենց գաղութային թալանները, նրանք

միաժամանակ զվարճանալու համար ծաղրում եյին կարիքի և սովամահութեան ճիրաններում դալարվող Հայաստանի աշխատավորութեանը, մի բան, վոր արդեն հասնում եր անպատկառ ցինկիութեան ամենարարձր աստիճանին: Ամերիկյան իմպերիալիզմի ներկայացուցիչները՝ «լսեմաչուք» պարոնները և տիկինները, անպատկառ կերպով ծաղրում եյին հենց իրենց իմպերիալիստական քաղաքականութեան զոհ դարձած Հայաստանի աշխատավորութեանը: Ահա մի որինակ: Դաշնակցութեան կենտրոնական որդան «Հառաջ»-ն ստիպված եր տեղավորել իր եջերում շատ փափկորեն գրված հետևյալ ինֆորմացիան.

«Դիլիջանում ամերիկյան ներկայացուցիչ կապիտան Դենի-Ֆեյլը դաշնակցութեան շորեր բաժանելիս սկսեց հավաքված ամբոխին շարտել շորի կտորներ: Ամբոխը հարձակվեց շարտված շորի վրա: Ծատ յերեսաներ և կիներ փոտնատակ յեղան: Կապիտանը շարտում եր շորերը և անվերջ ծիծաղում: Ամերիկուհիները լուսանկարում եյին այդ վայրենի տեսարանը: Հասարակութունը վրդովված ե այս վարժունքի առթիվ» (տես «Հառաջ», 1920 թ., № 20):

Յեւ այսպես. ամերիկյան իմպերիալիզմը, լինելով դաշնակցական Հայաստանի իսկական տերն ու անորեններից մեկը, անարդել կերպով վարում եր իր գաղութային թալանները և խալտառակ կերպով ծաղրում մասսաներին: Իսկ դաշնակցական կառավարութիւնը, վոր հանդիսանում եր միջազգային իմպերիալիզմի հլու ազենտուրան, լիզում եր Հայաստանը գաղութային թալանների որչեկտ դարձրած իմպերիալիստական այդ պետութիւնների ներկայացուցիչներին վտտեբը և ամեն կերպ աշխատում եր ամբացնել նրանց խայտառակ ու դաժան լուծը Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական զանգվածների վզին: Չափազանց ընտրոջ ե, վոր դաշնակցական կառավարութիւնը վնջ միայն վորձ չեր անում թեկուզ դիմադրելու Հայաստանը բացահայտորեն թալանող իմպերիալիստական գիշատիչներին վայրենի դործողութիւններին, այլև ընդհակառակն ամենակարող կերպով արգելում եր վորեւ «քննադատութիւն» այդ պետութիւնների ու նրանց ներկայացուցիչների հասցէյին: Այսպես, որինակ, դաշնակցական կառավարութեան նախագահ Հ. Ոհանջանյանը 1920 թ. հոկտեմբերի 21-ին մի գաղտնի հրահանգ ե ուղ-

ղում ներքին դործոց մինիստրութեանը, վորտեղ ասվում եր հետևյալը.

«Մամուլի զանազան որդաններում պակաս չեն հաճախ այնպիսի հողվածներ կամ լուրեր, վորոնք ուղղված են դաշնակիցների դեմ, ինչ-վոր վատ կերպով կանդրադառնա մեր պետական շահերի վրա: Վորպեսզի միանգամ ընդմիշտ վերջ արվի անցանկալի այդ յերեուցթին, անհրաժեշտ ենք գտնում, վոր ներքին դործոց նախարարութիւնը ժողովի հրավերե մամուլի և այլ նմանորինակ պրոպագանդային հրատարակչութեան ներկայացուցիչներին և տտ անհրաժեշտ հրահանգ, վորպեսզի զուլշանան դաշնակիցների և ի մասնավորի Անգլիո դեմ ուղղված դրութիւններ հրատարակելուց» (Պետ. արխիվ, Մինիստրների խորհուրդ, դործ № 116):

Դաշնակցական կառավարութիւնը, այսպիսով, ամենայն ճշտութեամբ կատարում եր իր վորպես միջազգային իմպերիալիզմի մի ստոր ազենտի խայտառակ դերը: Դաշնակցական կուսակցութիւնը դիտակցաբար Հայաստանը դարձնում եր միջազգային գիշատիչ իմպերիալիզմի թալանների որչեկտը, դադութը: Նա ամեն կերպ աշխատում եր Հայաստանի մասսաների վզին դրված իմպերիալիզմի գաղութային ծանր լուծն ամուր և հաստատուն պահել:

Դաշնակցական կուսակցութեան այսորինակ տակտիկան, իհարկե, վո՛չ թյուրիմացութեան և վո՛չ ել պատահականութեան արդյունք եր: Դաշնակցութիւնը շատ լավ հասկանում եր, վոր իր «պետականութեան» դոյութիւնը հնարավոր կլինի միայն իմպերիալիստական այդ պետութիւնների «հովանու» տակ: Նա լավ դիտեր, վոր հայ բուրժուազիայի և կուլակիւթեան դեմ ծավալվող հեղափոխական շարժումները կարող ե ճնշել և այդ բուրժուազիայի տիրապետութիւնը, չնայած և խղճուկ ձևով, կարող ե շարունակել ու պահպանել միայն իմպերիալիստական պետութիւնների ստոր ազենտը դառնալով: Յեւ հաշի առնելով այս հանգամանքը, դաշնակցութիւնը, հայ բուրժուազիայի այդ մարտական կուսակցութիւնը, դիտակցաբար դառնում եր միջազգային իմպերիալիզմի ազենտուրան և աշխատում եր ամեն կերպ Հայաստանը վորեւ մի իմպերիալիստական պետու-

Թյան գաղութը դարձնելու իր ծրագիրն իրականացնել: Վոր ի-
րոք այդ այդպես եր, վոր իրոք դաշնակցությունը գիտակցա-
բար Հայաստանը դարձնում եր իմպերիալիզմի գաղութը, այդ
մասին կարելի յե բերել մի քանի փաստեր: Ահա նրանցից մի
քանիսը.

1919 թ. փետրվարի 4-ին դաշնակցական կառավարության
արտաքին գործերի մինիստր Ս. Տիգրանյանը դաշնակցական
կառավարության մինիստրների նախագահին ուղղված իր մի
գեկուցման մեջ նորից պնդում եր այն բանի վրա, վոր անհրա-
ժեշտ ե շուտափուլ կերպով Հայաստանը վերջնականորեն
կցել մի վորեւե հյւր, ուժեղ իմպերիալիստական պետության,
դարձնել այն վորեւե մեկի գաղութը, վորովհետեւ, նրա կարծի-
քով, այդ ճանապարհով միայն կարող եր գոյութիւն ունենալ
դաշնակցության պետականությունը: Իր այդ գրության մեջ
Ս. Տիգրանյանն ի միջի այլոց գրում եր հետևյալը.

«... Վորեւե հզոր պետության գորեղ հայանափորու-
թյան անհրաժեշտությունը Հայաստանի ապահով գոյու-
թյան ե բարգաւաճման համար մեր հանրությունից ճա-
նաչված հիմունքներից մեկն ե: Կարծում եմ, վոր ժամա-
նակն ե այդ պրոտեկտորայի խնդիրը հատուկ քննության
առնել: Մենք մեր դատը պիտի մի գորավոր փաստաբանի
աջակցության տակ դնենք: Անհրաժեշտ ե, վոր հենց
սկզբից ճարվի ե ասպարեղ բերվի այդ պրոտեկտոր փա-
տաբանը»:

Ինչպես տեսնում ենք Հայաստանը մի վորեւե գորեղ իմպե-
րիալիստական պետության գաղութը դարձնելու ծրագիրն այս-
տեղ, չնայած իր խորամանկ գիպլոմատիկական լեզվի, գրված ե
բավական պարզ: Հայաստանն իմպերիալիստական պետություն-
ների գաղութը դարձնելու հարցը, սակայն, վրոմանք դնում եյին
բոլորովին բացահայտ: Այսպես, որինակ, դաշնակցական կու-
սակցության հայտնի շեֆերից մեկը՝ Նիկոլ Աղբալյանը, վորն
այն ժամանակ դաշնակցական կառավարության այսպես կոչված
հանրային կրթության մինիստրն եր, 1920 թ. հունվարի 31-ին,
Ալեքսանդրոպոլում (այժմյան Լենինական) դաշնակցության
համալսարանի բացման առթիւ արտասանած իր ճառում ասում
եր հետևյալը.

«Արեժուտքի հետ մենք կապվելու յենք վոչ միայն արն-
տեսապես, այլև քաղաքական ու գիտական իմաստով...
Մենք պետք ե արտագրենք հում նյութ ե թող Յեվրոպան
մշակե այդ: Յեւլ քանի շուկա կլինենք հում նյութի, միշտ
կլինենք քաղաքակիրթ պետությունների հետ ե այդ ար-
դեն իսկ պատիւ ե մեզ: Յեթե մենք կարողանանք այդ մեծ
քաղաքակիրթության մեր փոքրիկ մուրճը խփել՝ այդ իսկ
պատիւ ե մեզ» (տես «Հառաջ», 1920 թ., № 26):

Իսկապես կոմենտարիաներն ավելորդ են: Դաշնակ շեֆը
պարզորեն արտահայտում եր Հայաստանը գաղութ դարձնելու
դաշնակցության ծրագիրը:

Այդ կուսակցությունը խոնարհաբար իր վիզն եր ծոռւմ իմ-
պերիալիստական պետությունների լծի տակ ե գիտակցաբար աչ-
խատում եր Հայաստանը դարձնել նրանց գաղութը, վորովհե-
տե նա լավ գիտակցում եր իր դերը, պարզ գիտակցում եր,
վոր այլ կերպ նա չեր կարող թեկուզ ե կարճատե ժամանակով ա-
պահովել հայ բուրժուազիայի իշխանությունը, բայց յեթե պայ-
քար կազմակերպելով խորհրդային Հայաստանի համար գլուխ
բարձրացնող Հայաստանի բանվորության ու աշխատավորության
կուսակցության դեմ, նրանց մարտական, կոմունիստական կուսակ-
ցության դեմ: Յեւլ, իսկապես, դաշնակցական Հայաստանն իր
ամբողջ գոյության ընթացքում փաստորեն դառնում եր իմպե-
րիալիստական պետությունների սովորական գաղութներից մե-
կը:

ԱՆՎԵՐՋ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ ՈՒ ԶԱՐԴԵՐ

Դաշնակցական Հայաստանն իր ամբողջ գոյության ընթաց-
քում, սակայն, դառնում եր նաև անվերջ պատերազմների ու
ջարդերի մի զարհուրելի թատերաբեմ:

Իր յերկու ե կես տարվա գոյության ամբողջ ընթացքում
դաշնակցական կառավարությունն անընդհատ պատերազմական
գործողությունների մեջ եր գտնվում ե շարունակ կռիվներ եր
մղում հարևան յերկիրների հետ:

«Իաշնակցական բախտախնդիրներն իմպերիալիստների խարդախ հաշիվներին և հայ բուրժուազիայի շահագործողական տենչերին հաղուրդ տալու թեւադրանքով, «Մրացյալ Սղատ և Անկախ Հայաստանի» ցավով ելին բռնվել և ամբողջ յերկիրը պատերազմական ճամբարի ելին վերածել» (Ա. Խանջյան, «Մայիսյան ապստամբութունից զեպի Նոյեմբերյան հաղթանակը», էջ 14—14) :

Իր «պետականութունը» Հայաստանում հիմնելու առաջին իսկ օրերից սկսած դաշնակցութունը հայ բուրժուազիայի կապիտալների ներդրման ու կուտակման նպատակով տենչորեն աշխատում էր նոր տերիտորիաներ, նոր շուկաներ ձեռք բերել, յերկիրը լայնացնել, թալանի ու շահագործման պիտանի նոր յերկրամասեր գտնել: Հավատարիմ իր դասակարգային ելուժյանը, դաշնակցութունն սկսում էր տենչալ «միացյալ» և «ծովից-ծով Հայաստանի» մասին, Տաճկաստանի վեց վիլայիթների, Միջերկրական ծովի ափին ընկած հարուստ Կիլիկիայի, Խաթումի յերկաթուղադժի և բազմաթիվ այլ տերիտորիաների մասին: Դաշնակցութունը ձգտում էր մի այնպիսի «Միացյալ Հայաստանի», վորը միացներ Սև ծովը Կասպից ծովի հետ և այս յերկուսն էլ Միջերկրական ծովի հետ: Դաշնակցութունը ձգտում էր ունենալ մի հսկայական ընդարձակ տերիտորիա և այն զենել հայ բուրժուազիայի ու իմպերիալիստական պետութունների կապիտալների տրամադրության տակ: «Միացյալ Հայաստանի» բազմախոստում հեռանկարները, դրավիչ հարբոտութունները քուն և հանգիստ չեյին տալիս հայկական բուրժուազիայի կուսակցությանը՝ դաշնակցությանը, վորը և վերփուրը բերանին սկսում էր աշխատել այդ ուղղությամբ:

Սակայն հասկանալի չէ, վոր իր այդ նվաճողական ծրագրերը դաշնակցութունը ձգտում էր իրագործել Հայաստանի սահմանակից հարևան յերկիրները հաշիվին: Իսկ դաշնակցական Հայաստանի սահմանակից յերկիրներում այն ժամանակ իշխում ելին նույն «սորաթի» նացիոնալիստական-չովինիստական կուսակցութուններ, կուսակցութուններ, վորոնք վոչ միայն չեյին կարող հանդուրժել դաշնակցության ազրեսիվ քայլերը, այլ հենց իրենք իրենց հերթին տարված էլին նվաճողական. նոր յերկրամասեր, նոր տերիտորիաներ դրավելու այդ նույն տենչով: Հարցը կարող է վորոշել միայն զենքը, պատերազմը: Յեվ

դաշնակցութունը չքաշվեց զենքից ու պատերազմից: Նա, ընդհակառակը, մեծ անբարտապանությամբ դիմեց իր սովորական հայդուկային-ալիանսյուրիստական քաղաքականությանը: Դաշնակցութունն սկսեց սուր ճոճել: Յեվ ահա Անդրկովկասյան սեյմի քայքայումից ընդամենը հինգ ամիս հետո, դաշնակցական կառավարութունն առաջին մեծ պատերազմն ունեցավ մենչեխիկյան Վրաստանի հետ: 1918 թ. դեկտեմբեր ամսին Լոռու և Սխալքալակի կապակցությամբ պայթեց դաշնակ - մենչեխիկյան պատերազմը: Սկսեց դաշնակցության կոչերի, ազդերի շարունը «հայրենիքի», «հայ ազգի փրկության» համար: Սակայն աշխատավորութունն առաջին անգամը չէր, վոր լսում էր դաշնակ-խմբապետների այսորինակ կոչերը. նա սլտում էր հասկանալ, թե ըստ ելուժյան ինչ պատերազմ էր այդ պատերազմը, ինչ նպատակներ էր հետապնդում նա և դրա համար էլ չարձազանքեց դաշնակցական կառավարության կոչերին: Հայ աշխատավորութունը չքնաց Փրոնտ՝ «ազգը փրկելու»: Դաշնակցական կառավարութունն սկսեց գործադրել իր դատան տեռուրը, մտրակները:

Հրատարակվեցին դեկրետներ, հրամաններ ու ահաբեկումներ: Այսպես, որինակ, դաշնակցական կառավարության զինվորական «նախարար» գեներալ-մայոր Հախվերդյանը հրաման սարձակեց, թե.

«Յես կարգադրութուն ելի արել բոլոր նրանց, վորոնք չեն գտնվում զորամասերում, կատարեն իրենց պարտքը զինվորական ծառայության, բայց զչերը կատարեցին իրենց պարտքը: Այդ պատճառով ներկա հրամանով նորից կոչ եմ անում ու հայտարարում, վոր բոլոր նրանք, վորոնք ըստ սույն հրամանի 4-րդ կետի ժամանակամիջոցին չեն ներկայանա հավաքական կենտրոններն ու չեն ստանա այնտեղից համապատասխան վկայականներ, կհամարվեն կռվի մասնակցելու հրամանից խուսափողներ և կենթարկվեն

ՄԱՀՎԱՆ ՊԱՏԺԻ

Չրկվելով իրենց բոլոր ստացվածքի իրավունքից...»:

Այսպիսի ահաբեկումների ու տեռորի միջոցով, սակայն, Փրոնտ զվեցին բանվորական-աշխատավորական մասսաները՝

արյուն թափելու բուրժուադիայի դրսևանների համար: Սկսվեց դաշնակ-մենչևիկյան առաջին պատերազմը: Սղանվածներ յերկու կողմից: Ամեն որ այսորինակ հեռադերեր, թե՛

«Յեկատերինոֆելդ, 20 դեկտեմբերի.— Գիշերն անցավ հանգիստ, հայկական դորամասերը Յեկատերինոֆելդի մոտ կորցրել են սպանված 6 սֆիդեր և 230 զինվոր, վիրավորվածներին նրանք կարողացան տանել, վոր յերեւում է ճանապարհի վրա մնացած արյան հեռքերից» («Մշակ», 1918 թ. դեկտեմբերի 23, № 203):

Այսպես շարունակ մի ամսից սվելի, ամեն որ կոտորածներ, արյունհեղութուն, աշխատավորութայն արյուն հայ - վրաց բուրժուադիայի համար: Սակայն վոչ միայն արյունհեղութուն, կոտորածներ, այլև դրա հետ միասին գյուղերի, շրջանների ամբողջական ավերումներ, թալաններ, աշխատավորական տնտեսութունների վոչնչացում և խորտակում: Բայց ի՞նչ փուլթ այդ բոլոր պատերազմ սարքող հակահեղափոխական ուժերի համար: Չե՞ վոր նրանք մտածում էյին իրենց դասակարգային նպատակների մասին: Դաշնակ պարոններն այդ պատերազմի ժամանակ, որինակ, հրճվում, ուրախանում էյին: Յերբ կատարվում եր այդ չտեսնված վոճրագործութունը, ավերումներն ու կոտորածները, այդ նույն ժամանակ պարոն Վրացյանը յինիկորեն խմբապետ-մուսկերիստ Դրոյին հեռագրում է.

«Գործող բանակ, Դրոյին.— Սիրելի Դրո, շ.շ. Դաշնակցիան, կենտրոնական կոմիտեն և բյուրոն ջերմապես վաղջունում են քեզ, քո ընկերակիցներին և քո դեկավատութայն տակ դտնվող հերոսներին, Ուզունլարից մինչև Սրամ տարված փայլուն զինվորական գործողութունների համար: Փառք և պատիվ նրանց, վորոնք ընկան հայրենիքի հանդեպ իրենց ունեցած պարտականութունները կատարելիս» («Ձանգ», 1918 թ., № 85):

Այսպիսով, դաշնակցական լիզերը վողջունում է կոտորածները, արյունհեղութունները, պատերազմը, վոր բերում եր իբ հեռուից գյուղերի ու շրջանների ավերում, տնտեսական կյանքի անկում, և վորպես այդ բոլորի հետևանք, համատարած սով, թշվառութուն ու մահ:

Սակայն ինչո՞վ վերջացավ այդ վոճրագործութունը՝ դաշնակ-մենչևիկյան այդ պատերազմը:

Մի ամբողջ ամսից ավելի կոտորածներ, գյուղերի ավերում սարքելուց հետո հանդես յեկավ միջադգային իմպերիալիզմը և իբ թաթը դրեց վիճելի շրջանների վրա: Այն տերիտորիան, վորի համար կռիվ էյին մղում դաշնակներն ու մենչևիկները, դիշատիչ իմպերիալիզմը, այսպես կոչված՝ «չեղոք գոնա» հուզակեց և մինչև խորհրդայնացումը գիշատիչ շահագործման ու թալանի յենթարկեց:

Պետք է նկատել, վոր դաշնակ-մենչևիկյան այդ պատերազմը, ինչպես և բոլոր այն պատերազմները, վորոնք տեղի էյին ունենում հեռագայում դաշնակների, մենչևիկների ու մուսավաթիստների միջև, ամեն կերպ հրահրվում էյին Անդրկովկասի վրա իրենց թաթերը դրած իմպերիալիստական պետութունների կողմից: Հավատարիմ «բաժանիր վոր տիրես» հայտնի սկզբունքին միջադգային իմպերիալիզմն իբ տիրապետութունն Անդրկովկասում ամբացնելու և տեղի վասալ կառավարութուններին իրեն հետ ավելի ամուր կապելու նպատակով, շարունակաբար հրահրում եր դաշնակ-մենչևիկյան և մուսավաթական կռիվներն ու ստեղծում բուֆերական «չեղոք գոնաներ»:

Սակայն դաշնակցական կուսակցութունը չեր կարող սահմանափակվել միայն մենչևիկյան Վրաստանի դեմ կռիվ մղելով: Նա իբ դասակարգային էյությանը դավաճանած կլիներ, յեթե նորից չչարունակեր իբ խայտառակ շարդաբար ամանայուրիստական քաղաքականութունը: Յեվ իրոք դաշնակ-մենչևիկյան առաջին պատերազմից շատ ջանցած դաշնակցութունը պատերազմների մի ամբողջ շարք սկսեց Ադրբեջանի և Տաճկաստանի դեմ, անընդհատ պատերազմների մի յերկար շարան, վորը շարունակից մինչև դաշնակցական կառավարութայն վերջին որը: Նորից կոչեր, ուղերձներ, կաթողիկոսական կոնդակներ, հայրենիքի, հայ ազգի փրութայն համար, այժմ արդեն «անհավատների» «մուսուլման» «տաճկական հորդաների դեմ»: Նորից անասնական շովինիզմով հաղեցված կոչեր ու ազդեր:

Սակայն այդ կոչերն ու կոնդակները ևս չէյին կարող վորեւ արձադանդ գտնել աշխատավորական մասսաների մեջ: Դաշնակցական այս քարոզները չէյին կարող այլևս հիմարացնել, թրմբեցնել բանվորա-գյուղացիական մասսաների մտքերը: Անվերջ

ու անընդհատ պատերազմներում յեղած ավերումներ, թշվառություններ ապրած և բուրժուա-կուլակային դաշնակցական դիկտատուրայի ծանր, դաժան լուծը կրող մասսաներին այլևս չէր արելի խարել: «Հայրենիքի, ազգի փրկութեան» կոչերն ու ազդերը լավ ծանոթ էին մասսաներին. վերջիններս շատ լավ գիտեցին նրանց խսկական եյությունն ու նպատակը: Աշխատավորական մասսաները կտրականապես հրաժարվում էին Ֆրոնտ մեկնել: Նրանք չէին ուզում գնալ և ընկնել հայ բուրժուազիայի շահերի համար: Սկսվում են մասսայական դժգոհություններ, տրտունջներ ու համատարած դասալքություն Ֆրոնտից: Մասսաներն ուղղակի հրաժարվում են Ֆրոնտ մեկնելուց: Դաշնակցական կառավարութունը բանեցնում էր իր սովորական միջոցները, նորից դիմում էր իր դաժան ռեժիմին: Ստեղծվում էին դինվորական արտակարգ դատարաններ, որենքներ էին հրատարակվում դասալքութեան դեմ:

Բերենք դաշնակցական կառավարութեան հրատարակած հետևյալ դեկրետը.

«1. Դատալիքները 1918 թ. հուլիսի 24-ին նախարարների խորհրդի հաստատած որենքի համաձայն, յենթարկվում են մահվան պատժի դինվորական դաշտային դատարանի միջոցով: Նրանց ամբողջ շարժական և անշարժ դուրքը դրավվում է հողուտ պետական դանձարանի:

2. Դատալիքների հետ ապրողներն ու նրանց ակնհայտնի թաղցնողները յենթարկվում են 1—6 տարի բանտարկութեան և նրանց շարժական ու անշարժ դուրքը դրավվում է հողուտ պետական դանձարանի»:

Այսորինակ դաժան միջոցներով ու ահարեկումներով դաշնակցութունն այս անգամ ևս Հայաստանի հոժ գանդվածներին նորից Ֆրոնտ է քշում:

Յե՛վ մտրակի հարվածների տակ քշվում էին Ֆրոնտ, իհարկե, բանվորներն ու աշխատավոր դյուղացիները, իո՛ւ կուլակները, բուրժուաները և ամեն տեսակ մաուդերիստներ ազատ զբոսնում էին քաղաքներում, հանձնվելով լիբր խրախճանքի և կատարում էին ամեն տեսակի ասպատակություններ:

Ահա մի փոքր իլյուստրացիա այդ մասին: Ներքին գործոց

մինիստրին նույն այդ մինիստրութեան աշխատակիցներից մեկը 1920 թ. մարտին «միամտորեն» բողոքում է, վոր՝

«Սույն մարտի 22-ին, յերեկոյան ժամը 5-ին դուրս գալով Աստաֆյան փողոց, յես հանդիպեցի 2-րդ քաղաքամասի կոմիսարի ողնական վոմն Վարդանյանին, վորը դասալիքներ հավաքելով անցնում էր Աստաֆյան փողոցով դեպի դավառական կոմիսարիատ: Վո՞րքան արդարացի յերկատարվում այդ դասալիքների ձերբակալութունը. այդ յես կասկածում եմ և յես իրավունք ունեյի կասկածելու, վորովհետև շատերի և նույնիսկ իրեն՝ Վարդանյանի ներկայութեամբ ազատ ու քաջարի անցնում էին Աստաֆյան և այլ փողոցներով հազարավոր դասալիքներ իրենց մաուդերներով: Մի՞թե այդ նկատելի չէր Պ. Վարդանյանին, վորն իր առջև կուպիտ ուժի ազդեցութեան տակ՝ տանում էր ցնցոտիների մեջ խեղճ ու վողորմելի բազմութունը դեպի դավառական կոմիսարիատը: Ինչո՞ւ չէին ձերբակալվում այդ մաուդերիստ կոչված դասալիքները, վորոնք ազատորեն անցնում էին ու ծաղրում այդ խեղճ բազմութեանը...» (Պետ. արխիվ, ներքին գործոց մինիստ. գործ 1827):

Այսպես մտրակների ուժով հավաքում և բռնի կերպով Ֆրոնտ էլին քշում «խեղճ ու վողորմելի բազմութեանը», իսկ քաղաքի փողոցներում վխտող հազարավոր մաուդերիստ աղերքն ազատ զբոսնում, զվարճանում և հեգնորեն ծիծաղում էին «խեղճ» բազմութեան վրա:

Դաշնակցական կառավարութեան անընդհատ տևող պատերազմները կուլ էին տալիս դեռ շատ այդպիսի «խեղճ» ու «վողորմելի» բազմություններ, դեռ Հայաստանի բանվորական, աշխատավորական մասսաների ծոցից դուրս էլին դալիս հազարներ, տասնյակ հազարներ՝ դաշնակցութեան սարճած սպանում ընկնելու համար: Հայաստանի աշխատավորութունը դաշնակցական այդ անընդհատ պատերազմների ընթացքում տալիս էր անվերջ զոհեր: Գյուղերն ամայանում էին աշխատունակ ձեռքերից և հենց այս պատճառով խոսք չէր կարող լինել տնտեսութեան մշակման մասին: Սակայն անընդհատ պատերազմները միայն յերկրի աշխատունակ ձեռքերը չէր, վոր կլանում էին,

այլև դրա հետ միասին, վոր ավելի սոսկալի յեր, ամբողջ գլու-
ղեր, շրջաններ, անգամ դավառներ մոխրակույտերի եյին վե-
րածվում: Կաղմվում եյին թշվառ, գոյության վերջին հնարա-
վորություններից զուրկ գաղթականական խոշոր զանգվածներ,
վորոնք հոսում եյին դեռևս տեղից չջարժված վայրերը և այն-
տեղի առանց այն ել անտանելի կացությունն ավելի վատ-
թարացնում: Այսպիսի պայմաններում, հասկանալի յե, վոր
ժողովրդական տնտեսությունը քայքայվում ու խորտակվում եր
մինչև վերջը:

Սակայն հայ բուրժուազիայի մարտական կուսակցությունը,
նրա անասնական շովինիզմը չեր կարող բավարարել միմիայն
«արտաքին Փրոնտում» ջարդեր կազմակերպելով: Նա այդ պիտի
աներ և «ներքին Փրոնտում»: Հայաստանի տերիտորիայում ապ-
րում եր բավական թվով մահմեդական ազգաբնակչութուն.
դաշնակցությունը ծրագրեր եր կազմում այդ «այլացեղ» ազգա-
բնակչությանը «մաքրել» յերկրի վրայից, խալառ ջնջել նրանց:
Հայ բուրժուազիայի տնտեսական — քաղաքական շահն այդ եր
պահանջում: Յեվ շուտով դաշնակցությունն անցնում եր գոր-
ծի: Դաշնակցական մաուզերիստները և խմբապետները շուտով
կատարում են իրենց զաղրելի, սև գործը: Որենքից դուրս հայ-
տարարելով թուրք ազգաբնակչությանը՝ նրանք կազմակերպում
են ջարդեր ու չտեսնված թալաններ Շարուրում, Չանգիբասա-
րում, Բոյուք-Վեդիում և այլն: Կոտորում, սպանում, թալա-
նում են թուրք խաղաղ ազգաբնակչությանը և ամբողջական
դյուղեր, շրջաններ ու դավառներ մոխրակույտերի վերածում:
Յեվ հայ բուրժուազիան հրճվում եր սրանով: Յերբ, որինակ,
դաշնակ խմբապետները մտան Բոյուք-Վեդի, ամբողջապես ավե-
րի ու թալանի մատնեցին տեղի թուրք աշխատավորությանը,
ստեղծեցին այնտեղ արյան բաղնիս, հայ բուրժուաներից մեկը՝
Ա.Փրիկյանը Նոր-Բայազետից մեծ պափոսով հեռադրում եր այդ
առթիվ:

«Անհուն բերկրանքով շնորհավորում եմ հայ զորքի փա-
ռավոր հաղթությունը. ընկալ Բոյուք-Վեդին, վոր մի
ամբողջ տարի կապարի ծանրությամբ ճնշում եր հայու-
թյան սիրտը, վողին, պատիվը, կեցցե հավերժ Հայաս-
տանի կառավարությունը և նրա կամքն իրագործող հայ
բանակը» («Ռազմիկ», 1920 թ. հունիսի 26, № 1):

Ինչ փուլթ հաստատիոր բուրժուազին, վոր ավերում եյին դյու-
ղեր ու շրջաններ, վոր ստեղծում եյին թշվառների և սովա-
մահների մի հսկա բանակ, վոր յերկրի դրությունը սոսկալի յեր
դառնում ու վողջ աշխատավորական մասսան տնջում եր դժո-
խային կացության մեջ: Չե՞ վոր այդ բոլորն արվում եր հենց
այդ նույն հայ բուրժուազիայի շահերի, նրա գրպանների հա-
մար, չե՞ վոր այդ բոլորը հենց նրա ծրագրերի իրագործումն
եր:

Յեվ այսպես, շարունակաբար կռիվներ, անընդհատ պա-
տերազմներ Վրաստանի, Ադրբեջանի և Տաճկաստանի դեմ, յերկ-
րի խաղաղ թուրք ազգաբնակչության ջարդեր, կոտորածներ:
Ամենուրեք դյուղերի, շրջանների ու դավառների ավերումներ,
թալաններ և, վորպես հետևանք այս բոլորի, ժողովրդական
տնտեսության քայքայում և սովալլուկ դաղթականական հոծ
զանգվածների առաջացում, — ահա դաշնակցական Հայաստանի
պատկերը:

ԲՍ.ՆՂՈՐՍԱՍ.Ն ԱՍ.ԲՅԸ ԴՍ.ՇՆՍԱՅԱՍԱՍ.Ն ԱՍ.ՅԱՍՍԱՍ.ՆՈՒՄ

Հայաստանը դաշնակցության տիրապետության ժամանակ և
ընդհանրապես, մինչև խորհրդայնացումը, չուներ խոշոր գոր-
ծարանային արդյունաբերություն և իր տնտեսական կառուց-
վածքով հեռամնաց դյուղատնտեսական մի յերկիր եր: Սակայն,
այնուամենայնիվ, շնորհիվ այն հանդամանքի, վոր դեռևս ցա-
րական ռազմա-Ֆեոդալական իմպերիալիզմն իր դաղութային
թալանների համար ինչպես վողջ Անդրկովկասում, նույնպես և
Հայաստանում անց եր կացրել յերկաթգիծ, ստեղծել եր դեպո-
ններ, հատ ու կենտ գործարաններ ու հանքային արտադրու-
թյուն, շնորհիվ նաև նրան, վոր դեռևս նույն այդ ցարական
կառավարության տիրապետության ժամանակ հայ բուրժուա-
զիան իր կապիտալները կուտակելու համար արդեն սկսել եր մի
շարք պրիմիտիվ գործարաններ (չուգունի, դինո և ոլու, սպա-
րաններ, սղոցարաններ և այլն) կառուցել, — ահա այդ իսկ պատ-
ճառով եր Հայաստանը ևս մինչև խորհրդայնացումն ուներ բան-
վորության վորոչ կազր: Բանվորության հենց այդ կազրն եր,

վոր 1920 թ. մայիսյան մասսայական շարժումների ժամանակ դառնում էր հեղափոխական այդ շարժումների հեղեմունը և Հայաստանի դյուղացիական-աշխատավորական մասսաների առաջնորդը: Ճիշտ է, Հայաստանում ցարիզմի ժամանակ գոյութուն ունեցող այդ միջանի արդյունաբերական ձեռնարկութունների մի մասը դաշնակցութան դիկտատուրայի ժամանակ իսպառ քայքայվեց, սակայն, այնուամենայնիվ, դաշնակցութան տիրապետութան ժամանակ ևս Հայաստանում գործող յերկաթգծում, դեպոններում, դարածներում և մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկութուններում (տպարաններում, սղոցարաններում և այլն) կենտրոնացված էր բանվորութան մի թիվ, վորն այն ժամանակվա Հայաստանի պայմաններում այնքան էլ փոքր չէր: Այսպիսով, դաշնակցական Հայաստանում, ուր իսպառ բացակայում էր խոշոր գործարանային արդյունաբերութունը, չնայած վոչ շատ խոշոր քանակությամբ, կային և գործում էին բանվորական կադրեր, վորոնք և, ըստ եյության, դեկալարում էին դաշնակցության տիրապետության դեմ ուղղված բոլոր հեղափոխական - սոցիալիստական շարժումները:

Ի՞նչ դրության մեջ էր գտնվում, սակայն, Հայաստանի այդ բանվորությունը դաշնակցության տիրապետության շրջանում: Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում դաշնակցություն կուսակցությունը բանվորների նկատմամբ:

Դաշնակցությունը դաշնակցություն չէր լինի, յեթե նա իր տիրապետության ընթացքում չվարեր հակաբանվորական, բուրժուական - հակահեղափոխական քաղաքականություն: Յեւ իսկապես: Դաշնակցության ամբողջ տիրապետության ընթացքում և վոչ մի լուրջ փորձ չարվեց գոնե այս կամ այն կերպ թեթեվացնելու Հայաստանի բանվորության անտանելի ծանր դրությունը: Չնայած թղթի վրա կար գրված մի շարք որենքներ բանվորական որվա, բանվորական աշխատանքի և այլ պայմանների մասին, այնուամենայնիվ դրանք բոլորն էլ մնում էին վորպես լոկ որենքներ, միայն վորպես բանվորությանը խարելու միջոցներ: Իրականության մեջ բանվորության գրությունը դաշնակցության տիրապետության շրջանում անսահման ծանր ու անտանելի յեր: Բանվորական որը դաշնակցական դժոխքում տեղում էր մինչև 16, անգամ մինչև 18 ժամ, աշխատավարձն անսահման ցածր էր, շահագործումը կատարվում էր ամենա-

վայրենի ձևերով ու չափերով: Չկար վոչ մի սոցիալական ապահովագրություն, բանվորությունն ամբողջապես հանձնված էր գործարանատերերի և խոզեյինների քահաճույքներին ու կամայականություններին, վորոնք նրանց վրա գործ էյին դնում ամեն տեսակ ճնշումներ ու բռնություններ: Իսկ յեթե բանվորությունն այդ ճնշումներին ու շահագործմանը պատասխանում էր գործադուլներով և փորձում էր պայքարել տերերի դեմ, ապա դաշնակցական կառավարությունն անմիջապես ամենախիտ միջոցներով պատժում էր «խուսվարար» բանվորներին, այդպիսով ամենահավատարիմ պաշտպանը կանգնելով գործարանատերերի և խոզեյինների շահերի համար:

Սակայն խոսենք փաստերով, նրանք պերճախոս են:

1918 թ. սեպտեմբերի 29-ին «Սոսը» լրագրում տղագրված էր թերթի խմբագրությանն ուղղված Յերևանի բանվորներից մեկի նամակը, վորը հետևյալ կերպ էր նկարագրում իրենց դրությունը.

«Մենք հանձնված ենք խոզեյինների քահաճույքներին: Մեզ վորքան ուղում՝ աշխատեցնում են: Յեթե դուք շաբաթ որերն անցնեք մեզ մոտ, կտեսնեք, վոր մենք առավոտյան ժամը 7-ից մինչև դիշերվա ժամը 12-ը վտաբի վրա յենք: Ճաշելու և թեյելու համար մեզ տրվում է մի ժամ: Նշանակում է 16 ժամ անընդատ աշխատում ենք: Յերբ մի անգամ փորձ արինք բողբեղու, մեզ իսկույն լռեցնել տվին, առարկելով, թե «արտաքին թշնամին մոտ է» (տե՛ս «Սոսը», 1918 թ. սեպտեմբերի 29, № 2):

«Արտաքին թշնամու» պատրվակի տակ, ինչպես տեսնում ենք, հայ բուրժուան և խոզեյինը բանվորին աշխատեցնում էյին մինչև 16 ժամ: Վոր բանվորները դաշնակցության տիրապետության ժամանակ աշխատում էյին 18 ժամ, այդ չէր ժխտում դաշնակցության այն ժամանակվա դիկտատոր որդաններից մեկը, «Չանդ» լրագրը, վորն այդ մասին 1918 թ. դեկտեմբերին գրում էր.

«Գործարանները, աղան վոր միշտ վերելից է նայել նրանց (այսինքն՝ բանվորներին, Մ. Ն.) վրա, նրանց շահագործում է տարիներ շարունակ, միշտ աշխատեցնելով

յերկար ժամեր, շատ անգամ 15—18 ժամ և ե՛լ ավելի» (տե՛ս «Զանգ», 1918 թ. դեկտեմբերի 11, № 78) :

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, դաշնակցական Հայաստանում բանվորական որը տևում էր 15—18 ժամ, շատ դեպքերում անգամ ե՛լ ավելի: Դաշնակցութան համար այսօրինակ յերեւելովները, ինչպես տեսնում ենք, վո՛չ անսովոր և վո՛չ ել անընդունելի էյին համարվում: Չե՞ վոր հարկավոր էր ուժեղացնել «ազդային» կապիտալը, իսկ այդ, իհարկե, կարելի յեր անել միայն բանվորութան հաշվին, նրանց արյուն-քրտինքով:

Սակայն դաշնակցութան տիրապետութան ժամանակ Հայաստանի բանվորութան կացութիւնն այնքան վատթար, անտանելի յեր, վոր անգամ դաշնակցական կառավարութան այսպես կոչված «խնամատարութան ու աշխատանքի» մինիստրն ստիպված էր հրապարակորեն խոստովանել բանվորների ու «ցածր աստիճանի ծառայողների» սոսկալի ծանր կացութիւնը: Այսպես, որինակ, 1919 թ. ոգոստոսի 28-ին դաշնակցական կառավարութան այդ մինիստրութիւնը հրապարակեց մի կոչ, վորի մեջ, ի միջի այլոց, ասված էր հետևյալը.

«Վերջին ժամանակներս թե՛ բանվորութան և թե՛ ծառայողների կողմից բազմաթիւ դիմումներ են լինում աշխատանքի մինիստրութանն այն բռնութիւնների և կամայականութիւնների մասին, վորոնց յենթակա յեն բանվորութիւնը և ծառայողները՝ թե՛ հասարակական, թե՛ մասնավոր և նույնիսկ պետական հիմնարկներում: Յուրաքանչյուր հիմնարկութան կառավարիչ, յուրաքանչյուր արհեստանոցի կամ գործարանի տեր առանց ըննութան կամ որինքով վորոշված ժամանակամիջոցի ազդարարման՝ արձակում է պաշտոնից այս կամ այն բանվորին կամ պաշտոնիային՝ սովի մատնելով տնտեսական այս ծանր պայմաններում ծառայողի ընտանիքը: Ծատ տեղերում աշխատեցնում են 11—15 ժամ: Իացի այդ, շատ դեպքերում թույլ է տրվում դեպի աշխատողը գործատերերի և կառավարիչների կողմից վերին աստիճանի կոպիտ վերաբերմունք ու մինչև անգամ հայհոյանք ու ծեծ» (Պետ. արխիւ, ներք. գործ. մին. գործ № 1843) :

Եւ այն այդ մինիստրութիւնը, 1920 թ. հունիսի 28-ի № 1137

գրութեամբ, նախարարների խորհրդին բանվոր - ծառայողների որ-որի վրա վատացող սոսկալի գրութիւնն արտահայտում է հետևյալ միջանի ժլատ խոսքերով.

«Թե՛ պետական և թե՛ հասարակական ու մասնավոր հիմնարկութիւնների և ձեռնարկութիւնների ծառայողներն ու բանվորներն որեց-որ աղքատանում են՝ ծախելով ինչ-վոր ունեն՝ իրենց և ընտանիքի գոյութիւնը պահպանելու համար: Յեւ վչկա վոչ մի հիմք մտածելու, վոր այս բոլորը ժամանակավոր յերևույթ են» (Պետ. արխիւ, նախարարների խորհուրդ, № 158) :

Դաշնակցութան տիրապետութան ժամանակ Հայաստանում բանվորութան դերադանց մասը կենտրոնացած էր յերկաթուղու վրա: Այդ պատճառով ավելորդ չի լինի միջանի վաստեր դըրսերել առանձնապես յերկաթուղու բանվորութան կացութիւնից: Այսպես, որինակ, յերկաթուղու շրջանային դաշնակցական կոմիտեն 1920 թ. սեպտեմբերի 10-ին «Հ.Հ. վարչապետին» գեկուցում էր, վոր՝

«Հ.Հ. յերկաթուղիների բանվորութան տնտեսական գրութիւնը սոսկալի յէ: Ամենադիւրավոր և անհրաժեշտ պատճառը հացի չլինելու խնդիրն է: Յերրորդ շրջանի բանվորութիւնն ամբողջ տարվա ընթացքում կանոնավորապես չի ստացել հաց: Ավելի սոսկալի չափերի հասով հացի խնդիրը մասնավորապես մայիսյան դեպքերից հետո... որինակ, ստացված է ալյուր 1) մայիսի 13 որվա համար կես ֆունտ ծառայողներին և ¼ ֆունտ ընտանիքի անդամներին. 2) հունիսի 16 որվա համար նույն չափով. 3) հուլիսի լրիւ, իսկ 4) ոգոստոսի 1-ից վոչ մի ֆունտ ալյուր մինչև որս» (Պետ. արխիւ, նախարարների խորհրդի գործ № 154) :

Յեւ վորովհետև այդ պատճառներով յերկաթուղու վրա շարունակաբար լինում էյին գործադուլներ, ընդհարումներ, բանվորների ու դաշնակ խմբապետների միջև, այդ պատճառով ել դաշնակ կառավարութան «նախարարապետը» ստիպված յեղավ աջբախարուկ խաղալու համար մի իբր թե «քննիչ հանձնաժողով» ուղարկել յերկաթուղու բանվորների ու ծառայողների

դրութիւնը պարզելու համար: Այդ հանձնաժողովը, վորը, իհարկե, մատների արանքով նայեց իրերի դրութիւնը, 1920 թ. սեպտեմբերին կաղմեց մի զեկուցում՝ ուղղված «Հ.Հ. պարոն նախարարապետին», վորն այնուամենայնիվ բնորոշ է և շատ հետաքրքիր, չնայած նրան, վոր այդ զեկուցումը, իհարկե, շատ բաներ չէր կարող պարունակել: Այդ զեկուցումն սկսվում է հետևյալ կերպ.

«Ձեր կարգադրութիւն համաձայն հանձնաժողովը քննելով 3-րդ ուսյոնի յերկաթուղու ծառայողների ու բանվորների դրութիւնը, պատիվ ունի զեկուցելու հետևյալը.

Ա. Հացի խնդիրը.—Հանձնաժողովս քննելով բանվորների դրութիւնը հացի տեսակետից, դտալ, վոր խկապես անբավարար է յեղած, մինչև որս տրված ոժանդակութիւնը: Այս չըջանի ծառայողներն ու բանվորներն այլուր ստացել են.

Մայիս ամսին 13 որվա համար $\frac{1}{2}$ (կես) Փունտ ծառայողին և $\frac{1}{4}$ (քառորդ) Փունտ ընտանիքի չնչին: Հունիս ամսին 16 որվա համար $\frac{1}{2}$ (կես) Փունտ ծառայողին և $\frac{1}{2}$ (կես) Փունտ ընտանիքի չնչին: Հուլիս ամսվա 25 որվա համար $1\frac{1}{4}$ (մեկ և քառորդ) Փունտ ծառայողին, $\frac{1}{3}$ (մեկ յերրորդ) Փունտ ընտանիքի չնչին: Իսկ ոգոստոսից մինչև որս այս բոպեյին վոչինչ չի ստացված: Բաղաքի շուկայից հաց դնելը բանվորների համար նույնպես անհնար է, վորովհետև նախ յերկար ժամանակ է պետք սպասելու համար և յերկրորդ հաճախ չի ճարվում: Շուկայի հացից ոգաւոյնների թիւը շատ չնչին է, ըստ արված տեղեկութիւնների միայն 10 տոկոսը:

Բ. Ռոնիկները.—Հակառակ բազմաթիւ անգամ կատարված դիմումների, ոռճիկները կանոնավոր և ժամանակին չեն տրված: Այսպես, հուլիս ամսվա ոռճիկը վճարված է, ոգոստոսի ոռճիկը մինչև որս չի ստացված:

Գ. Վառելիք և հագուստ.—Չնայած վոր բանվորների և ծառայողների ոռճիկից կպահվի վառելիքի և լուսավորութիւնից հատուկ տոկոսը, ապրիլ ամսից սկսյալ վոչ մի վառելիք չի տրված: Ձի տրված մասնավորապես բանվորներին հատուկ հազուատը: Շատ պարզ է, վոր ներկա պայ-

մաններին մեջ բանվորը հնարավորութիւն չունի հազուստ դնելու, վոր իր ծառայութեան անհրաժեշտ է:

Դ. Հիվանդութիւններ.—Շնորհիւ այս անկաստ պայմաններին հիվանդութիւնները մեծ ծավալ են ստացել ծառայողների և նրանց ընտանիքների մեջ: Համաձայն բժշկի վկայութեան՝ ներկայիս ծառայողների 80 տոկոսը հիվանդ են գլխավորապես մալարիայով: Այս կացութեան հետևանքով ծառայողների ու բանվորների մեծ մասը չի ուզում այլևս մնալ իր ծառայութեան մեջ» (Պետ. արխիւ, նախարարների խորհրդի դործ № 154): (Ընդգծումները մերն են, Մ. Ն.):

Այդպես եր ահա յերկաթուղու բանվորութեան դրութիւնն ըստ դաշնակ կառավարութեան քննիչ հանձնաժողովի: Սակայն, իհարկե, ինչպես մենք վերն ասացինք, այդ հանձնաժողովը յերկաթուղու բանվորութեան իրական դրութիւնը չէր կարող և չէր ել ցանկանում արձանագրել: Նրա խնդիրն եր աչքակապուկ խաղալ, ցույց տալ, թե իբր դաշնակցական կառավարութիւնն էլ մտահոգված է բանվորների դրութեամբ, խաբել մասսաներին, վոր այսօրինակ թշվառութեան պատճառն իրենք չեն, վորպեսդի դրանով կատեցնեն բանվորութեան հեղափոխական յերույթները: Այդ հանձնաժողովի «քննութիւնից» հետո յերկաթուղու բանվորների կացութիւնն ավելի ևս վատթարացավ: Ուրիշ կերպ ել չէր լինի: Դաշնակցութիւնը դաշնակցութիւն չէր լինի, յետե նա չկողոպտեր ու չհազարձեր բանվորութեանը: Յեւ վորս: Այդ հանձնաժողովի «քննութիւնից» շատ չանցած յերկաթուղուց՝ անգամ դաշնակ բժիշկ Նազարյանը՝ Յերևանի դաշնակցական քաղաքային կոմիտեյին հեռագրում եր.

«Բաւական յերկար ժամանակ է անցել, վոր քննիչ հանձնաժողովը, ձեր և պարոն նախարարապետի կողմից նշանակված, այցելեց, ծանոթացաւ յերկաթուղու բանվորների ու ծառայողների դրութեան հետ, բայց մինչև որս մենք վոչ մի պատասխան չենք ստացել: Այսօր արդեն գիծը կանգնել է ու բանվորները չեն դուրս յեկել աշխատելու՝ հաց չլինելու պատճառով. չեն աշխատում Արաքս կայարանից մինչև Ուլուխանլու և շուտով չեն աշխատելու նաև մյուս տեղերում:

Իսկ ինչ վերաբերում է յերկաթուղային միլիցիայի սխրագործություններին՝ վերջ չունի. յերեկ մենք ականատես յեղանք նորից մի ծեծի, վորի մասին ձեզ տեղեկացրել ենք: Խնդրում ու պահանջում ենք վերջ տալ մեր տանջանքներին՝ թե՛ տնտեսական և թե՛ իրավական» (Պետարխիվ, նախարարների խորհրդի դործ № 154):

Ինչպես ասացինք այդպիսի դրությունն ընդհանուր էր: Վուչ պակաս դաժան շահագործման էր յենթարկվում ուրիշ վայրերում աշխատող բանվորությունը: Դիցուք հենց Լենինականում Ափինյանի և Մալխասյանի տպարաններում կամ հենց ամերիկյան գործարանների բանվորները: Այդ գործարանատերերը, այս կամ այն պատրվակով, ըստ դաշնակցական կառավարության որենքների, լուրջաբար էլին հայտարարում ու բազմաթիվ բանվորների դուրս քշում փողոցը: Յեվ վերջին գործարաններում ու արհեստանոցներում աշխատող փոքրաթիվ բանվորությունը շարունակաբար դուրս էր քշվում մի այնպիսի ժամանակ, յերբ գործադրվությունն առանց այն էլ ուներ ահռելի չափեր, յերբ մի վորեւե տեղ գործ դադար էր, ինչ տիպի աշխատանք էլ լիներ, այդ միևնույն է, անկարելի յեր:

Գտնվելով ահա այսորինակ տնտեսական, իրավական ծանր պայմաններում, իրենց ուսերի վրա կրելով դաշնակ-խմբապետական կարգերի ծանր լուծը, հասկանալի յե, վոր Հայաստանի բանվորությունը, մասնավորապես յերկաթգծի վրա աշխատող բանվորները, շարունակ գործադուլներ էլին անում և ընդհարվում գործարանատերերի, դաշնակ խմբապետների հետ: Դաշնակցութուն կուսակցությունն ապահովում, սրբագործում էր հայ բուրժուաներ՝ Աֆրիկյանների, Ափինյանների, Մալխասյանների, Ղասաբյանների և այլոց «սեփականությունը». նրանց «իրավունքները». նա պահպանում էր նրանց անձեռնմխելիությունը և ամենալճուական կերպով ճնշում բանվորական ամեն մի գործադուլ, հեղափոխական-բանվորական ամեն մի յելույթ: Վորպես նմուշ կատարվող բազմաթիվ դեպքերից կարելի յե հիշատակել հետևյալը: 1919 թ. հոկտեմբերին յերկաթգծի բանվորությունը պատրաստվում է հոկտեմբերի 20-ին գործադուլ հայտարարելու: Դաշնակցական ազենտներն այդ բանն իմանում են և դեռ յերկու օր առաջ, հոկտեմբերի 18-ին, իրենց կենտրոնական օրդան «Հառաջ»-ի «Սպասվող գործադուլը» խո-

րագիրը կրող խմբագրականում աղբարարում են.—«Գործադուլը սարսափելի յե և յերկիրը (այսինքն՝ դաշնակցությունը, Մ. Ն.) չի ների այդ քայլը: Գործադուլն իրավամբ կնկատվի ընդհանուր հակապետական և հակափողովրդական մի ակա, պատճառ յեղողները չեն կարող ներվել» («Հառաջ», 1919 թ. հոկտեմբերի 18, № 23):

Այսպիսով, դեռևս գործադուլից շատ առաջ, յերբ նա դեռ տեղի չէր ունեցել, այլ միայն սպասվում էր, դաշնակցությունն ահաբեկում էր բանվորությանը, աղբարարելով, վոր ինքը գործադուլավորների նկատմամբ կլինի անողոք ու վճռական: Յեվ իրոք, ինչպես ասացինք, ամեն մի գործադուլի մասնակից բանվորների նկատմամբ նա վարվում էր ծայր աստիճան անողոք ու վճռական կերպով՝ ճնշելով գործադուլները, փրկելով «սրբապան սեփականության» իրավունքները, պահպանելով աշխատավորական մասսաների հաշվին կուսակալող հայ բուրժուազիայի կապիտալները:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ԳՅՈՒՂԱՅԻՍԿԱՆ ԿՍԱԿԱԿՍՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աղբարային-դյուղացիական ինչ քաղաքականություն էր վարում դաշնակցությունն իր պետականության շրջանում:

Դաշնակցության աղբարային-դյուղացիական քաղաքականությունը գտարյուն բուրժուա-կուլակային-կալվածատիրական էր: Չնայած նա մասսաներին խաբելու նպատակով հաճախ հայտարարություններ էր անում հողային ռեֆորմների մասին և թղթի վրա ընտրում էր ինչ-վոր հողային կոմիտեներ, դրանք բոլորը, սակայն, լուկ խոսքեր էլին: Դաշնակցությունն իր ամբողջ տիրապետության ընթացքում և վոչ մի լուրջ փորձ չարեց կատարել հողային ռեֆորմ, և վոչ մի փորձ չարեց կոնֆիսկացիայի յենթարկելու Հայաստանի կալվածատիրական հողերը: Դաշնակցությունը, ընդհակառակն, ամեն կերպ հովանավորում էր կալվածատերերին և այդ պատճառով էլ դաշնակցության ամբողջ տիրապետության ընթացքում, մինչև խորհրդայնացումը, Հա-

յաստանում շարունակվում էր խոչոր հողատիրութիւնը: Այսպէս, որինակ, ամբողջ Լոռու գաւառում, վոր այն ժամանակ հայտարարված էր չեղօք դոնա և անմիջականորեն կառավարվում էր Անդրկովկասի փաստական տերերը հանդիսացող իմպերիալիստական պետութիւնների և դաշնակիների ու վրաց մենչելիկների միացյալ ուժերով, մինչև վերջն ել, այսինքն՝ մինչև խորհրդայնացումը շարունակվում էր խոչոր հողատիրութիւնը: Լոռում տիրապետող այդ խոչոր հողատիրութեան մասին զեռուս 1920 թ. «Լոռվա գյուղացիութեան ձայն» լրագիրը գրում էր հետևյալը.

«Լոռում մինչև այժմ շարունակվում է նույնիսկ խոչոր հողատիրութիւնը: Մի Սուլեյման Ալի ողլի, մի Հասան Բեգ և Յեզիգարով, և այլ բեգեր մինչև որս ել շահագործում են Գյորպլուշի, Այրումի, Լճակաձորի և մյուս գյուղերի գյուղացիութեանը: Մի Մոսնանց Վասիլ մինչև որս ել կարվածատեր է 1135 դեսյատին սքանչելի վարելահողի մի Արամյան մինչև որս ել «իր» անտառներից վաղոններով փայտ է կրում ու հազարներով ծախում, իսկ ավելի մանր աղնվականներ ու հողատերեր՝ դանաղան Արդութեաններ, Շահվերդեյաններ, Քալանթարյաններ, Բաչբեյուք Մելիքյաններ և այլն, և այլն, շտապում են ծախսել, խեղճ գյուղացոց փողը պոկել... Հողային խնդիրը Լոռում են կետի վրա յե կանգնած, ինչ բռնապետական ռեժիմում: Յերբ Մղարթեցիք ու Ղաչաղանցիք փորձեցին դիպչել կարվածատիրութեանը՝ Ալլահվերդու կոմիտարիատից, անդլիական գուբերնատորից ինչ-վոր թուղթ բերին թե՛ խելօք կացեք, ձեր պամեչչիկներին միք նեղացնիլ» (տե՛ս «Լոռվա գյուղացիութեան ձայն», 1920 թ. փետրվարի 1, № 2):

Շարունակ շրջանում դաշնակցութեան տիրապետութեան ժամանակ կային և գործում էին կառավարութեան բարեացակամ հովանավորութեամբ միջանի խոչոր կարվածատերեր: Այդտեղ աչքի էլին ընկնում Դեղոփների կարվածքները, վորոնք բռնում էին հսկայական հողային տարածութիւններ: Դեղոփները դաշնակցական կառավարութեանը մատակարարում էին միայն հացահատիկ տարեկան 8000 փութ: Այդ շրջանումն էր նաև Շեքեմեմեփների հսկայական կարվածքը:

Եջմիածնի գաւառում, ինչպէս այդ հայտարարում էր 1919 թիւականի դեկտեմբերի 23-ի դաշնակցական պառլամենտի նիստում դաշնակ պետական գործիչ Սահակ Թորոսյանը, կային 32 կարվածատերեր, վորոնք տիրապետում էին անաղին հողային տարածութիւնների (տե՛ս «Հառաջ», 1920 թ., № 6): Նույն այդ գաւառում, ինչպէս նաև մյուս շրջաններում, ինչպէս հայտարարեց յե, Եջմիածնի վանքն ուներ հսկայական տարածութիւններ: Այդորինակ կարվածատերեր կային դաշնակցական Հայաստանի գրեթե մյուս բոլոր վայրերում: Յեվ դաշնակցական կառավարութիւնը, ինչպէս ասացինք, ամեն կերպ պաշտպանում, հովանավորում էր այդ կարվածատերերին և խստորեն ճնշում էր բոլոր այն գյուղացիական յելույթները, վորոնք ուղղվում էին ընդդէմ այդ կարվածատերերի: Թե ինչպէս էր դաշնակցական կառավարութիւնը պաշտպանում խոչոր հողատերերին, կարվածատերերին և ինչպէս էր նա կոպում մի կտոր հողի ձգտող գյուղացիութեան դեմ, այդ մասին պարզորեն խոսում է հետևյալ փաստը:

1919 թ. Չալալողում, Կուրթան, Վարդաբլուր և հարևան մի քանի գյուղերի՝ Խան-Աղայանների նախկին ճորտ գյուղացիութիւնը փորձում է բռնի կերպով խլել Խան-Աղայանների կարվածքները, ընդարձակածավալ ու արգավանդ դաշտերն ու անտառները: Վորոչ ժամանակ հողադուրի գյուղացիութեանը հաջողվում է վամն պրապորչչիկ Անիեփի որով ոգտվել Խան-Աղայանների կարվածքներից: Սակայն շուտով «մեծապատիվ» տիկ. վերդինե Խան-Աղայանը և իր վորդի Նիկոլայ Խան-Աղայանը պիմում են դաշնակցական կառավարութեան «փսեմափայլ» ներքին գործոց մինխարին: Դաշնակցական կառավարութիւնն այդ բանն իմանալուն պէս իսկույն խիստ միջոցներ է ձեռք առնում «խոտվարար» և «անկարգ» գյուղացիութեան դեմ, դուրս է քշում նրանց կարվածքներից, հեռացնում է իր պաշտոնից կառավարիչ Անիեփին և «աղնվատոհմ» փսեմաշուք Խան-Աղայանների բոլոր իրավունքները վերականգնում է:

Դաշնակցական կառավարութիւնը, սակայն, միայն հին, արդեն գոյութիւն ունեցող կարվածատերերի շահերը պաշտպանելով չէր սահմանափակվում: Դաշնակցութեան տիրապետութեան շրջանում ստեղծվում էր բարձրաստիճան պաշտոնյաներից, դաշնակ մինխարներից ու խմբապետներից կարվածատերերի մի

նոր շերտ: Խլելով թուրք և հայ դյուղացիությունից ահագին հողեր, դաշնակցական կառավարությունն այդ հողերը հատկացնում էր իր խմբապետներին, իր կառավարական բարձր պաշտոնյաներին և այլն: Ընչպիսիք և հողազուրկ դյուղացիությունը, վոր կյանքի և մահու պայքար էր մղում մի կտոր հող ստանալու համար, վոր միայն դաշնակցության ժամանակ վոչինչ չէր ստանում, այլև, ընդհակառակն, կորցնում էր այն, ինչ վոր ուներ: Դաշնակցական կառավարությունն առանձնապես հողային տարածությունները գրավում էր թուրք դյուղացիությունից, վորոնց նա անխնա կտորում էր, «սրբման-մաքրման» երկենթարկում իր վայրագ շովինիստական ծրագրերն իրականացնելու նպատակով: Բնաջնջված թուրք դյուղացիության և հայ դյուղացիության ձեռքից խլված հողերը դաշնակցական կառավարությունը բաշխում էր իր պառլամենտի անդամներին և նրանց խոշոր հողատերեր, կալվածատերեր դարձնում: Դաշնակցության տիրապետության ժամանակ մեծ քանակությամբ հողեր ստացան, այսպես, որինակ, դաշնակ պառլամենտի անդամներ Հ. Տերտերյանը, Սիրակ Գրիգորյանը, Պերճուհի Բարսեղյանը, Արամ Սաֆրաստյանը, Վարվառե Սահակյանը և մինխտըրներ ի կանայք՝ տիկ. տիկ. Հայկանուշ Գյուլխանդարյանը, Ուլա Արարատյանն ու վերջապես պետական բարձր աստիճանի պաշտոնյաներ՝ Կամսարականը, Թադևոս Թոշյանը և այլն (տե՛ս «Սոցիալիստ-հեղափոխական», 1920 թ. ապրիլի 27, № 12):

Դաշնակցության տիրապետության ժամանակ գրեթե բոլոր դաշնակցական մինիստրները, խմբապետները, «բարձրաստիճան պաշտոնյանները» ձեռք էյին դցել իրենց համար սեփական կալվածքներ: Այդ կալվածքները նրանք ստացել էյին ամենարժեքի կերպով, աշխատավորական դանդաղներ չհաշիին: Դաշնակցական կառավարությունը բռնի կերպով դուրս էր քշում հողամասերից դյուղական ազգաբնակչությանը և այն սրան կամ նրան տալիս կապալով՝ տասնյակ տարիների ժամկետով: Այս մասին ահա մի որինակ: Դիլիջանի գավառի Աչաջուր դյուղի համայնքի տրամադրության տակ էյին, սկսած 1912 թ., «Դանադուան» կոչված բավական լայնածավալ արոտատեղիները, վոր գտնվում են Դալիգաղ լեռան լանջում, դեպի Բորչալու և Լոռի տանող լեռնային ճանապարհի վրա: Այդ արոտատեղիներից միշտ ոգտվել է Աչաջուրի դյուղական համայնքը և այն նրա տրամադրու-

թյան տակ է յեղել: Դաշնակցական կառավարությունը, 1919 թ. հոկտեմբերի 4-ին, № 5396 կարգադրությամբ հրահանգում է դուրս քշել աչաջուրցիներին այդ արոտավայրերից: Խլելով «Դանադուան» արոտավայրերն Աչաջուր դյուղի համայնքից, նույն գավառի համայնական վարչության նախագահ Ներսես Զաղեթյանը 1920 թ. հունվարի 9-ին դիմում է դաշնակցական կառավարության՝ այսպես կոչված՝ պետական գույքերի գլխավոր վարչությանը՝ այդ տերիտորիան իրեն հատկացնելու: Յե՛վ պետական գույքերի գլխավոր վարչության պետ պարոն Տոլյարը (վորը նույնպես կալվածքներ ուներ Յերևանի շրջակայքում), առանց տատանվելու, այդ ամբողջ տերիտորիան, վորով աստացի ստանալու, այդ ամբողջ Աչաջուրը և հարևան դյուղերի բնակիչները՝ ձուկ վորսալով, տրվում էյին կապալով այս կամ այն բուրժուային և կուլակին: Այսպես, որինակ, Սևա-նա լճի և շրջակա գետերի ողտազորման մասին այն ժամանակ նա լճի և շրջակա գետերի ողտազորման մասին այն ժամանակ «Ժողովուրդ» թերթի թղթակիցը գրում էր.

Դաշնակցությունը, ինչպես տեսնում ենք, վոր միայն չէր կպչում խոշոր հողատիրությանը և կալվածատիրությանը, այլև ընդհակառակն ստեղծում էր կալվածատերերի ու հողատերերի նոր շերտեր:

Դաշնակցության հակաաշխատավորական այդ քաղաքականությունը, սակայն, տարվում էր վոր միայն հողի նկատմամբ, այլև տարածվում էր նաև բնտեսության այլ ճյուղերի վրա: Անգամ հենց գետերը, լճերը, վորոնցից ոգտվում էյին շրջակա դյուղերի բնակիչները՝ ձուկ վորսալով, տրվում էյին կապալով այն կամ այն բուրժուային և կուլակին: Այսպես, որինակ, Սևա-նա լճի և շրջակա գետերի ողտազորման մասին այն ժամանակ «Ժողովուրդ» թերթի թղթակիցը գրում էր.

«Նորադուզ, նուեմբերի 10.—Ծովից ու գետից այս աշնանը ձկնորսության կապալը մեր դյուղից խլվեց ու տրվեց մասնավոր մարդկանց՝ չափազանց ցածր վարձով՝ միայն 35 հազարով: Մեր դյուղը պատրաստ էր դրանից ել ավելի տալու, բայց Նոր-Բայազետի կուլակները և զոռբանները խլեցին մեզանից դեռ հուլիսից մեր և հարևան յոթ դյուղերի ապրուստի գլխավոր միջոցը և հանձնեցին իրենց մարդուն՝ Մկրտիչ Աֆրիկյանին, վոր իր մեջքի հետևն ունենալով քաղաքագլխին՝ իր յեղբորը, այժմ ել 12 գինվոր է ուղարկել հսկելու, վոր ծովից գողություն չլինի: Այս նոր

տնտեսական ճնշումը նպաստեց մեր դյուղացիները արտա-
դադարի, թեև ճանապարհներն ամբողջապես չեն բացվել,
բայց մեր դյուղից ամեն ուր միջանի ընտանիք և առանձին
մարդիկ են դնում թիֆլիս և Ռուսաստան աշխատանք գտ-
նելու: «Սովից կմեռնենք», — ասում են բոլորը և հուսա-
հատական դրուժյան մեջ գրսից մի լույս ծաղելու յեն սպա-
սում» (տե՛ս «Ժողովուրդ», 1918 թ. նոյեմբերի 25, № 38):

Ծնորհիվ դաշնակցական այդ բուրժուական, հակաաշխատա-
վորական քաղաքականությունը, դաշնակցությունը վողջ տիրա-
պետության ընթացքում դյուղն ապրում էր շերտավորման այն-
պիսի մի ուժեղ պրոցես, վորի հետևանքով արագ կերպով բա-
ժանվում է յերկու բևեռների, յերկու ծայրերի: Մի բևեռում
միջանի կուլակներ և վաշխառուներ, վոր կենտրոնացրել էյին
իրենց ձեռքում դյուղի աշխատավորական մասսաների ամբողջ
կայքն ու գույքը, հողերը, դաշտերը, այգիները և կլորացրել,
բազմապատկել էյին իրենց կապիտալները, իսկ մյուս բևեռում՝
դյուղի աշխատավորական հողագուրկ, դյուղության վերջին մնա-
ցորդներից գուրկ հոծ, թշվառ դանդաղներն էյին, վոր գոր-
ծադուրկները հակայական բանակ կազմելով, մի կտոր հացի հա-
մար թախառում էյին ամեն տեղ, մուրում, հաճախ կոտորվում
սովից, իսկ լավագույն դեպքում ստրկական պայմաններով աշ-
խատանքի մտնում այս կամ այն բուրժուայի, կուլակի և վաշ-
խառույի մոտ:

Թե իրոք Հայաստանի դյուղն ի՞նչպիսի պրոցես և ապրել
դաշնակցության տիրապետության որով, այդ մասին մենք այս-
տեղ կբերենք միայն մի յերկու փաստ: 1919 թ. հունիսի 14-ին
«Հայաստանի հանրապետության ներքին գործոց մինիստրին ներ-
կայացված մի ղեկուցման մեջ, ի միջի այլոց, ասված է հետե-
վյալը.

«Անցյալում յես հարգո մինիստրությունդ ղեկուցում է-
յի տվել դավառական ժողովրդի ծայր աստիճան սեփակա-
նագրկության նկատմամբ, ուր ասված է, վոր հարուստ
դասակարգն ոգտվելով հանդամանքից սպեկուլացիայի յե-
յենթարկում և հափշտակում յերկրագործ ժողովրդի ամ-
բողջ ունեցվածքը՝ տան կարասիքից սկսած մինչև նրա ար-
տերը և այլն: Յես վերջերս յեղա Ղամարույի շրջանում,

ուր Ֆիդիկայես ու տնտեսապես իսպառ քայքայված Ժո-
ղովուրդն ամենաչնչին դներով ծախել է այգիները, տներն
ու ամբողջ տարվա բերքը...» (տե՛ս Պետ. արխիվ, ներք-
գործ. մին. գործ № 1809):

Այդ իրականությունը տեսնում էյին նաև դաշնակ-պորտֆե-
լավոր ու անպորտֆել բազմաթիվ մինիստրներն ու նախարար-
ները, վորոնք, սակայն, հրճվում և թող էյին փչում աշխատա-
ները, վորոնք, սակայն, հրճվում էր «դյուղատնտեսության և պետա-
վոր այն ժամանակ կոչվում էր «դյուղատնտեսության և պետա-
կան գույքերի նախարար, 1920 թ. հուլիսի 20-ին «Հ. Հ. նա-
խարարների խորհրդին» ուղղած իր մի դրուժյան մեջ ասում է
հետևյալը.

«Ապրուստի պայմանների դժվարության և հացի պակա-
սության պատճառով շատ տեղեր աշխատավոր դյուղացին
ցանք անելու համար ստիպված է յեղել վաշխառուական
պայմաններով սերմացու փոխ առնել՝ հաճախ մեկին յեր-
կու վճարելու համար. շատ տեղեր սոված դյուղացին չըն-
չին դներով ծախել է չքաղած արտն ու այգիներ» (Պետ. ար-
խիվ, նախարար. խորհրդի գործ № 190):

Այսպիսով, չքավոր ու միջակ դյուղացին ծախում էյին իրենց
ունեցվածքը՝ Ֆիդիկական դյուղությունը պահպանելու համար,
իսկ դյուղի կուլակներն իրենց ձեռքն էյին կենտրոնացնում քայ-
քայվող դյուղացիության ունեցվածքը: Իր ժամանակի մի մաս-
նավոր վիճակագրության տվյալների համաձայն, Ալեքսանդրո-
նավոր վիճակագրության տվյալների տասնչորս դյուղերի բոլոր
պուլի դավառի Համալուի շրջանի տասնչորս դյուղերի բոլոր
ծխերի միայն 8 տոկոսն էր ունեոր, իսկ 92 տոկոսը՝ չքավոր:
Ուրիշ խոսքով դյուղի 92 տոկոսն ազդաբնակությունից թալան-
ված, հափշտակված էր ու ամեն միջոցներից գուրկ, սոված,
իսկ ամբողջ դյուղն իր դաշտերով, հողերով ու բոլոր հարստու-
թյուններով դտնվում էր այդ 8 տոկոսի, այսինքն՝ դյուղի կու-
լակները և վաշխառուների ձեռքին: Բայց ավելի վատ դրուժյուն
էր ապրում Հայաստանի մնացած դյուղերի դյուղացիությունը:
Պակասը լրացնում էր դաշնակցական կառավարության հարկա-
յին քաղաքականությունը, վորը կապարի ծանրություններ
նում էր աշխատավորական մասսաների վրա և նրանց վերջնա-

կանորեն մատնում կատարյալ թշվառության, սուլի և մահ-
վան :

Հայաստանի դյուղացիութեան կացութիւնը դեռ այն ժամա-
նակ «Կոմունիստ» թերթը հետեւյալ կերպ եր նկարագրում .

«Թերեւս աշխարհի վոչ մի անկյունում այնպիսի արա-
զութեամբ չի աճում թշվառների, խեղճերի, շահագործ-
վողների բանակը, վորպիսի արագութեամբ այդ կատար-
վում և Հայաստանի դյուղերում : Իրականութիւնը ներ-
կայացնում է մի սոսկալի պատկեր : Այն աշխատավոր դյու-
ղացին, վորը յերկար տարիների արշուն-քրտինքով ձեռք
եր բերել մի դուրդ յեղ, այսօր ստիպված է ծախել կուլա-
կին այդ յեղները, յուր ընտանիքը քաղցի ու մերկութեան
անողոք ճիրաններից դոնե ժամանակավորապես փրկելու :
Այդպիսիներէ թիվը դյուղում կազմում է ամենախոշոր սո-
կոսն ազգաբնակչութեան : Ծախելով լծկանը, դյուղացին յուր
ընտանիքով հազիվ ամիս ու կես կամ ամենաշատը յերկու
ամիս կարողանում է ապրել : Այնուհետև հնարավորու-
թիւն չունենալով սեփական տնտեսութեամբ դբաղվելու,
նա ծախում է յուր բանվորական ուժը դյուղի կուլակին,
վորը նրան աշխատեցնում է դաշտերում, այգիներում և
անտառներում : Բայց վորովհետև դյուղում կուլակների
թիվը հասնում է միայն մի քանիսի, ընչազուրկ դարձող
դյուղացիներէ՝ հարյուրների, մյուս կողմից՝ դյուղում կան
նաև յեկվոր բանվորներ (դաղթականներ), ուստի և առաջ
է դալիս անգործ ու քաղցած կիսապրոլետարիատի մի ըստ-
վար բանակ, վորը յուր վրա կրում է լքվածութեան, տանջ-
վածութեան, մերկի ու քաղցի սոսկալի կնիքը : Աղքատների
ու անգործների, հալածյալների ու շահագործվողների
թիւն աճում է որերով ու ժամերով, մյուս կողմից էլ դյու-
ղի տնտեսութիւնը փաստորեն ազգաբնակչութեան մի քանի
տոկոսը կազմող միայն կուլակների ձեռքումն է դանվում,
վորոնց հովանավորում է դաշնակցական կառավարութիւն-
ը հանուն «ազգային կապիտալի» ուժեղացման : Յեւ այս
ամենի հետեանքով արագորեն աճում է դյուղական թըլ-
վառացած հոծ մասսաների դժգոհութիւնն ընդդէմ կուլակ-
ների ու սրանց հովանավորող կառավարութեանը» («Կո-
մունիստ», Բագու, 1920 թ. ապրիլ, № 2) :

Ամեն կերպ հովանավորել կալվածատերերին, կուլակներին և
ունեւորներին. ճնշել, կեղեքել, հողազուրկ և իրավագուրկ դարձ-
նել Հայաստանի աշխատավոր դյուղացիութեանը — այս եր ա-
հա դաշնակցութեան ազդարային-դյուղացիական քաղաքականու-
թեան վողջ խմաստը :

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ «ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ,ԳՈՒՍԲՐՆԵՐԸ :

Դաշնակցական Հայաստանի պատկերը, սակայն, լրիվ չէ լի-
նի, յեթե դոնե թեթևակի կերպով չխոսենք այն մասսայական և
սխառեմատիկ բնույթ կրող թալանների, կողոպուտների, կաշա-
ւակերութիւնների ու կամայականութիւնների մասին, վորոնք
կատարվում էին դաշնակցական Հայաստանում՝ դաշնակ բանա-
կի, մաուզերիստների, խմբապետների, մինիստրների ու այլ
բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից բանվորա-դյուղացիա-
կան մասսաների նկատմամբ :

Անվերջ կողոպուտներ, թալաններ ու բռնութիւններ, եքըս-
ցեաներ, մարդասպանութիւններ, կաշառակերութիւն, ավազա-
կութիւն և այլն : Ահա դաշնակցական կառավարութեան «գո-
հարները», վորոնք չմեցուցիչ հարվածի պես իջնում էին ա-
ռանց այն էլ հյուժիւստ և թշվառութեան դիրկն ընկած Հայաս-
տանի աշխատավորական մասսաների դիւին :

Դաշնակ բանակի թալանչի ոֆիցերները, խմբապետներն ի-
րենց խմբերով, արյան բաղնիսներ սարքող հազարավոր դաշնակ
մաուզերիստները, կաշառակեր ու զեղծարար դաշնակ պետակա-
նութեան բազմաթիւ պաշտոնյաները, սկսած դյուղի տանուտեր-
ներից, լիազորներից մինչև դաշնակ սորաֆեւալոր մինիստրնե-
րը — ահա այն վոհմակը, վոր մասսաների անսահման ծանր
կացութիւնը դարձնում էր կրկնակի անտանելի, ուղղակի կոչ-
մարային :

Ահա մի քանի փաստեր այն մասին, թե ինչպիսի չտեսնված
չարիք և պատուհաս էին հանդիսանում դաշնակ բանակի ոֆի-
ցերները, դաշնակ խմբապետները, դաշնակ կառավարութեան
պաշտոնյաները Հայաստանի աշխատավորական մասսայի հա-
մար :

2. Յուրաքանչյուր զինվորական վարչության պես, կամ միլիցիայի միջոցով, կամ յուր զինվորների՝ հավաքել և տալիս դուրսերից քաղաք սպորտներ բերող սայլապաններին և քշել և տալիս Ղամարու, Սուրմալու, Եջմիածին և այլն: Շատ դուրսացիներ տեղից-տեղ տեղափոխելով մնում են դուրս շարաթներով. կորցնում են իրենց պահող միակ լրծկան յեղները, ջարդում արարան և դատարկաձեռն հետ դառնում:

... 3. Յուրաքանչյուր միլիցիոներ կամ զինվոր (հաճախ նաև մասնավոր մարզիկ) բաղարից հավաքում են սայլերին այս կամ այն պատրվակով, տանում քաղաքից դուրս՝ յուրաքանչյուր սայլից վերցնելով 200—300 ուրբլի՝ արձակում են: Այս մի շարաթ է յես հետևում եմ այդ յերևույթին և իսկապես կատարվում է այն, ինչ-վոր յերևակայել անգամ դժվար է...:

5. Առավոտ զիշերով միլիցիոներները և զինվորները թղթով կամ առանց թղթի լցված շուկան ծեծի և ջարդի տակ հավաքում են սայլերը: Գյուղացիք շատ անգամ իրենց յեղները ծածուկ արձակում, փախցնում են, թողնելով սայլերը շուկայում կամ կազարմաների դռներին...:

... 7. Առավոտ զիշերով զինվորներն ու միլիցիոներները խմբեր կազմած կամ անհատաբար հայոց նոր դերեզմանատնից սկսած մինչև քաղաքի շուկան կտրում են սայլերի ճամբաները, վերցնում են բերած սպորտները կամ դրամ և ապա բաց թողնում: Քաղաք հասնելով շուկայում կատարվում է նոր թալանը ժամը 4—5-ին» (Պետ. արխիվ, ներքին գործոց մին. գործ № 1420):

Յեթե այսպես եր գրությունը կենտրոնում, այսպիսի բռնություններ, թալաններ եյին տեղի ունենում «մայրաքաղաքում»՝ դաշնակ ջոջերի քիերի տակ, ապա հասկանալի յե, թե ինչ կլիներ ծայրամասերում, վորտեղ գործում եյին վոչ միայն դաշնակ զինվորները, մաուզերիստները, այլև դուրդական կուլակները: Յեվ գրությունն, ինչպես ասացինք, քանի դնում վաթարանում, ծանրանում եր: Փոքրիկ որինակ ևս, այժմ արդեն 1920 թ. ոգոստոսից: 1920 թ. ոգոստոսին Գարալազյազի դաշնակապետին զեկուցում են դավառի դուրսերից: Այսպես, որինակ, Բաչքենդ դուրսից զեկուցում են.

«Մեր դուրսն յեկած զինվորությունը վերջնականապես քայքայեց մեզ: Բուրիս տեռորի յենթարկելով տանում ու անխնա փչացնում են մեր գույքն ու կարողությունը, խտտըն ու յոնջաները, փչացնում ու քայքայում են այգիները, վորտի տակ տալով խաղողի ծառերը, մինչև անգամ մեղուներից իրենց ձեռքով մեղր են հանում: Խոտի հարցն այնպես սուր բնույթ է կրում, վոր դուրսացիներս վրդովված ու հուզված չգիտենք, թե ում դիմենք, մեր բոլոր դանդառները մնացել են ձայն բարբառո անապատի... դուրսից շատերը ծեծված են զինվորների կողմից» (Պետ. արխիվ, նախարարների խորհրդի գործ, № 116):

Որինակներ վորքան ասեք կարելի է բերել դաշնակցական տիրապետության տակ յեղած ամեն մի անկյունից, վորովհետև այդ թալաններն ու կողոպուտներն առանձին դեպքեր չեյին, այլ մասսայական ու համատարած: Յեվ այդ ավազակությունները, կողոպուտներն ու թալանները, իհարկե, միայն դորքի, զինվորականների կողմից չեյին կատարվում: Այլելի սարսափելի ու անտանելի ասպատակություններ կատարում էյին դաշնակցական բաղմաթիվ պորտաբույծ խմբապետները, վորոնք հայտնի եյին ամենքին իրենց վայրագությամբ ու բռնապետությամբ: Սրանք մահ ու սարսափ եյին տարածում քաղաքներում, իրենց խմբերով չրջում եյին դուրսերը և կողոպուտներ ու անտանելի բռնություններ գործադրում, վերջնականորեն ավերում ու քայքայում դուրսերը, կործանման հասցնում աշխատավորական դանդալածներին: Բերենք այդ մասին մեկ որինակ: Դաշնակ կառավարության ներքին գործերի բաժնի կառավարչի անունով Կրիբուլախ դուրսից դրում եյին.

«Մի ինչ-վոր Ղազո, վոր իրեն անվանում է Դալի Ղազար, և Նժդեհի ջոկատը, Կրիբուլախ դուրսում անկարգություններ են անում և թալանում աղաքնակությանը, արածացնում դաշտերն ու այգիները: Շրջանային կոմիսարն ուժ չունի կախելու այդ բանդաների դեմ: Նույնպիսի անկարգություններ են անում գեներալ Նազարբեկովի պահակախումբը և շտաբի գործառնի գումակի զինվորները: Գումակի պես Տեր-Մարտիրոսյանի հրամանով կերցնում են ցանքսերը: Թախանձանոք ինդրում ենք շտապ կարգադրու-

թյուն, վորպեսզի վերջնականապես չքայքայվի սղբարնա-
կությունը և արհեստական սով չստեղծվի»:

Սակայն կողոպուտներ ու բռնություններ կատարողները մի-
այն գործը և խմբապետները չեյին: Այդ սև խայտառակ գործին
ամենակատիվ կերպով մասնակցում էր դաշնակցական ամբողջ
պետական ապարատը: Ամեն տեսակ պաշտոնյաներ, սկսած գյու-
ղական լիազորներից մինչև պատվարժան մինիստրները, իրենց
հերթին կատարում էին սանձարձակություններ, բռնություններ
ու կողոպուտներ: Ահա մի որինակ այդ մասին: Ներքին գործոց
մինիստրին Նոր-Բայազետից շտապ հեռագրում են.

«Երջանումս անիշխանությունը գնալով հսկայական չա-
փերի յե հասնում, վոստիկանական իշխանությունն ան-
հանդուրժելի վոտնձգություններ և կատարում, կաշադա-
կերությունը հսկայական ծավալ և ստացել, կատարում են
այնպիսի բռնություններ և դադանություններ, վորոնք
սուլթանների իշխանությանը միայն հատուկ են»: (Պետ.
արխիվ, ներ. գործ. մին. գործ, № 1617):

Ինչպես տեսնում ենք, հետ չեյին մնում նաև դաշնակցական
կառավարության բազմաթիվ փոքր ու մեծ պաշտոնյաները, վո-
րոնք հախճապում, կլանում էյին աշխատավորական մասսանե-
րի վերջին միջոցները: Չենք խոսում այստեղ առանձնապես դաշ-
նակ մինիստրների և այլ մեծամեծ պաշտոնյաների անթիվ ու
անհամար և սարսափելի կերպարանք ստացած ղեղձումների,
կաշառակերությունների մասին, վորովհետև նրանք հանրահայտ
փաստեր են: Բայց ավելորդ չենք համարում այստեղ մի որի-
նակ ևս բերել՝ ցույց տալու դաշնակ պետականության ստո-
րին՝ գյուղական ապարատների պաշտոնյաների անհամար թա-
լանների ու կողոպուտների մասին: «Ժողովուրդ» թերթի թըղ-
թակիցը, որինակ, Նոր-Բայազետից գրում էր.

«Մեր գավառի ժողովրդի դրությունն անտանելի յե և
անարխիան հեռզհետե խորանում է: Ուրիշ կերպ չեր կա-
րող լինել, վորովհետև ամեն տեսակ պաշտոնյաներ, բազ-
մաթիվ լիազորներ շարունակ ղեղձումներ են կատարում և
որինակ տալիս հակապետական քայլերի: Այսպես, ինքնա-
պաշտպանություն կազմակերպող մի լիազոր, թողած այն

գործը, վորի համար ուղարկված է, կատարում է գործա-
կալի, հաշտարար դատավորի, հաշտարար միջնորդի, կո-
միտարի, ուսի և այլ պաշտոններ: Գանդատավորներից ու
մեղավորներից «փեշքաշներ են առնում», իսկ սպանու-
թյուն յեղած ղեկըրում՝ «արյունի դիններ» վերցնում: Բազ-
մաթիվ գողեր տիրոջ աչքի առաջ ծախում են իրերը. բազ-
մաթիվ մարդասպաններ ման են գալիս՝ վոչ մի ուշա-
դրություն դարձնող չկա: Միայն ամեն ծակից մի լիազոր
և դուրս գալիս և սպանալով ստիպում է գյուղացուն լրձ-
կանը ծախել և գրում է իրենց շտաբը.— «վոր ղենք ծախեն
նամակարերին»: Սկսվել է զանազան խմբերի մուտքը գու-
վառ. ինչ անկարգություններ են անում այդ «մաուզերիստ
հյուրերը»՝ ավելորդ և մանրամասն գրել, բավական է ա-
սել, վոր ժողովուրդը զզված ասում է.— տաճիկները դան
սրանից լավ է»: («Ժողովուրդ», Նոյեմբերի 1, 1918 թ.,
Յերևան):

Յեվ այսպես թալանում, կողոպտում էյին դաշնակ գործերը,
ապաները, խմբապետները, մաուզերիստները, փոքր ու մեծ
բազմաթիվ պաշտոնյաները: Սակայն այդ թալանների և կողո-
պուտների հետ միասին հանդես էր գալիս դաշնակցական դժոխ-
քի սարսափներից ամենասարսափելին՝ սիոտեմատիկ քնույթ
ստացած մարդասպանությունները, ավելի ճիշտ ասած՝ «մարդա-
կերությունը»: Ամեն որ լուրեր էր ստացվում դաշնակցական
«դրախտավայրի» բոլոր անկյուններից այն մասին, թե անհայտ
վոճրագործներն ահադին քանակությամբ մարդիկ են սպանել,
մորթել ու թալանել: Յերբ գյուղացիները փորձում էյին վորեկ
տեղ դնալ, նրանց հենց ճանապարհին կողոպտում և հաճախ
մորթոտում էյին: Բավական է հիշել միայն Յերևան—Աշտա-
րակ, Յերևան—Եջմիածին, Եջմիածին—Աշտարակ տանող ճա-
նապարհների անպատմելի վոճիրները: Յեվ այդ վոճիրները կա-
տարվում էյին վոչ միայն ծայրամասերում, շրջաններում ու
ճանապարհներում, այլև հենց կենտրոններում, անգամ հենց
«մայրաքաղաքում»: Ահա դաշնակցական մի թերթի վկայու-
թյունն այդ մասին.

«Գրեթե ամեն որ և ամեն կողմե մեղի կհասնե գողու-
թյան, մարդասպանության, թալանի, ծեծի ու բռնությանց

լուրեր: Վաղարշապատի մեջ ներկա ամսույս սկզբին հաշ-
վելով տասն և հինգ որվա ընթացքին տեղի ունեցել և
տասնհինգ մարդասպանութեան դեպք, այսինքն՝ յուրա-
քանչյուր որ մեկ հոգի զոհվել և անհայտ ձեռքերով: Մի-
այն ապրիլի 13-ին տեղի ունեցել և մարդասպանութեան 4
դեպք: Նույն պատկերը հարակից հավելումներով և ավելի
այլանդակ դույներով գոյութիւն ունի և մյուս շրջաննե-
րում: Ավելի հեռուները յերթալու պետք ալ չկա: Ահա
Յերևան, վոր մայրաքաղաքի պատիվ ունի ու կտպասվեր
գեթ, վոր ամեն ջանք և միջոց չի խնայվեր անդորրութիւ-
նը պահպանելու, կներկայանա քառասյին և խոռվատանջ
վիճակին մեջ. գոզութեան դեպքերը ամեն դիշեր և բոլոր
անկյունները, սպանութեան և վիրավորման դեպքերը հատ-
հատ և հաճախ յերեքով, չորսով, ծեծ, բռնութիւն ան-
հանդուրժելի շարժ ու ձևեր մեր աչքերը կխոթվին խոլա-
կան ժամանակ մը. մարդիկ դիշերները դուրս դալին կղղու-
շանան, ժողովի, յերեկույթի հաճախել և վախենան, տե-
սակ մը յերկյուղ, անորոշ անխտահութիւն մը համակեր
և ամենքը: Պետք կա հիշելու ամեն դիշեր տեղի ունեցող
հրաձգութեան մասին, վորոնք յերբեմն ամբողջ քաղաքին
մարտադաշտի մը յերևույթ կուտան: Անոթիները և սոյ-
լաները չեն, վոր կխոսվին հանրային անդորրութիւնը:
Դժբախտաբար անոնք դառնորու նման վիզներին ծած ճա-
շարանների փեղկերի առջև կամ փուռին դիմաց մահվան
կտպասեն արտակարգ անդորրութեամբ: Չարիքը կուշտե-
րեն, չափազանց շատ հղբացածներեն կուզա, չարագործու-
թեանը արհեստի վերածող և դեխութեան ու հափշտակու-
թեան մոլուցքով բռնված ստահակներեն կուզա» («Աշխա-
տանք», 1919 թ. 26 ապրիլի, № 12):

Ինչպես տեսնում ենք, անգամ դաշնակ թերթուին ստիպված
եր խոստովանել այն հասկանալի հանգամանքը, վոր այդ բոլոր
թալանները, կողոպուտները, ավազակութիւններն ու մար-
դասպանութիւնները հենց իրենց՝ դաշնակների, համփանների,
հարուստների, կուշտերի գործն եր, վոր նրանց այդ «հրաշա-
լիքներն» իրենց ամբողջ ծանրութեամբ իջնում էին աշխատա-
վորական մասսաների գլխին, և առանց այն էլ քայքայման դու-
ռը հասած նրանց տնտեսութիւնները վերջնականորեն կործա-

նում ու բաղձահաղար ընչազուրկ, թալանված, կողոպուտված,
գոյութեան վերջին մնացորդներից զուրկ մասսաներին դաժան
սովի և մահվան մատնում:

ՏՆՏԵՍՍԿԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԴԱՇՆԱԿՅԱԿԱՆ ՀԱՅՍՏԱՍՏԱՆՈՒՄ

Դաշնակցական կառավարութեան ձեռնարկած անընդհատ պա-
տերազմները, աղբային փոքրամասնութիւնների վայրենի ջար-
դերն ու սողորմները, դաշնակ - խմբագետների թալանները,
ավերումներն ու բռնութիւնները Հայաստանի առանց այն էլ
չափազանց աղքատ ու հեռամնաց ժողովրդական տնտեսութեանը
չտեսնված փուլումն և անկման ելին դատապարտում: Յեզ
տնտեսական այդ կատաստրոֆիկ անկումը կատարվում եր ժո-
ղովրդական տնտեսութեան բոլոր ճյուղերում:

Գործարանային արդյունաբերութիւնը դաշնակցական Հա-
յաստանում գրեթե խաղաղ բաղակալում եր: Հայաստանը դաշ-
նակցութեան տիրապետութեան շրջանում չունեց գրեթե և վոչ
մի քիչ թե շատ կարևոր արդյունաբերական ձեռնարկութիւն:
Յարկի մի տիրապետութեան շրջանում դաշնակցային թալանների
նպատակով Հայաստանում հիմնած հատ ու կենտ արդյունաբե-
րական ձեռնարկներն էլ դաշնակցութեան իշխանութեան շրջա-
նում ամբողջովին կործանվել ու քայքայվել էին:

«Յերկրի միակ աչքի ընկնող գործարանը՝ Շուստովը,
վոր աղբայնացման եր յենթարկվել դաշնակցական կառա-
վարութեան կողմից, փաստորեն չեր աշխատում: Վերջնա-
կանապես կոնսերվացիայի էին յենթարկվել Ղափանի և
Ալլահափերդու պղնձահանքերը, փակվել կամ կրճատել էին
իրենց արտադրութիւնը՝ յեղած մանր-մուր գործարան-
ների ու արհեստանոցների մեծ մասը: Յերկաթուղային
տրանսպորտը, ժողովրդական տնտեսութեան այդ արյունա-
տար յերակը, գտնվում եր նույնպես վերին աստիճանի
անմխիթար վիճակում: Յեթե նկատի ունենանք, վոր Հա-
յաստանը չունի իր վառելիքի սեփական բազան և դաշ-
նակցական իշխանութեան որով նրա թշնամական հարաբե-

բուժյուններն Ադրբեջանի հետ թույլ չեյին տալիս այդ պահաք ծածկել նորմալ ներմուծումով, ապա պարզ կլինի, թե ինչու իրերի իրական գրուծյունն եյին արտադրում դաշնակցական յերկաթուղային տրանսպորտի շուրջը հյուսիսային զանազան անեկղոտները»։ (Ա. Խանջյան, «Մայրսյան աստամբուծյունից դեպի Նոյեմբերյան հաղթանակը», Կուսհրատ, 1935 թ., էջ 14)։

Դաշնակցական Հայաստանի արդյունաբերության ընդհանուր արտադրանքը կազմում էր Հայաստանի 1914 թ. արտադրանքի միայն 8 տոկոսը։ Մի չնչին թիվ, վորը ցույց է տալիս դաշնակցական Հայաստանի արդյունաբերության վիճակն ու դերը ժողովրդական տնտեսության մեջ։ Դաշնակցական Հայաստանը փաստորեն զուրկ էր արդյունաբերությունից։

Դաշնակցական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության հիմնական ճյուղը հանդիսանում էր գյուղատնտեսութունը, վորը, սակայն, նույնպես հասել էր իր քայքայման ամենահեռավոր յեզրերին։ Ահա մի քանի տվյալներ.

Նախ և առաջ ի՞նչ վիճակի մեջ էյին գտնվում գյուղատնտեսության համար մեծապես դեր ունեցող գյուղատնտեսական արտադրական հիմնական գործիքները, գործիքներ, առանց վորոնց հնարավոր չէ գյուղատնտեսական արտադրությունը։

Հայտնի յե, վոր մինչև խորհրդայնացումը Հայաստանի գյուղատնտեսությունը բոլորովին ծանոթ չէր մեքենայական արտադրության հետ։ Մեքենայական արտադրությունը, գյուղատնտեսության պրոդրեսիվ, դարգացած ձևերը, մինչև խորհրդայնացումը Հայաստանում իսպառ բացակայում էյին։ Գյուղատնտեսության մեջ արտադրության հիմնական գործիքները շարունակում էյին մնալ հին նահապետական պրիմիտիվ արտադրության միջոցները՝ արորը, գութանը, դերանդին, մանգաղը և այլն։

Սակայն գյուղատնտեսության արտադրության այդ պրիմիտիվ գործիքներն անգամ դաշնակցականների տիրապետության ժամանակ սոսկալի չափով փչացել, պակասել էյին։ Դաշնակ հառավարության «Ստատիստիկական կենտրոնի կառավարիչ» տիրահոգակ սպեցիֆիկ պնակայեղ Բախչի Իշխանյանը 1920 թ. իր խմբագրությամբ ու ներածությամբ լույս ընծայած

«Հայաստանի գյուղատնտեսական վիճակագիրը 1919 թվին» հավաքածվի մեջ բերում էր հետևյալ տվյալները.

Յերևանի նահանգում ամեն մի գյուղին գալիս էր միջին թիվով.

1 Արոր	1914 թ.	128 հատ	1919 թ.	32 հատ
2 Գութան	"	21 "	"	8 "
3 Գերանդի	"	246 "	"	43 "
4 Մանգաղ	"	789 "	"	28 "

Նույն հարաբերությունները Ղարաի շրջանի յուրաքանչյուր գյուղում հետևյալ պատկերն էր տալիս.

1 Արոր	1914 թ.	120 հատ	1919 թ.	19 հատ
2 Գութան	"	19 "	"	2 "
3 Գերանդի	"	194 "	"	31 "
4 Մանգաղ	"	28 "	"	7 "

Չանգեզուրի գավառում հետևյալ պատկերն էր ստացվում.

1 Արոր	1914 թ.	20 հատ	1919 թ.	15 հատ
2 Գութան	"	9 "	"	5 "
3 Գերանդի	"	79 "	"	11 "
4 Մանգաղ	"	148 "	"	65 "

Վերջապես այս նույն հարաբերությունն ամբողջ Հայաստանում, Հայաստանի ամեն մի գյուղում, միջին հաշվով հետևյալ կերպ էր արտահայտվում.

1 Արոր	1914 թ.	119 հատ	1919 թ.	27 հատ
2 Գութան	"	19 "	"	6 "
3 Գերանդի	"	280 "	"	37 "
4 Մանգաղ	"	68 "	"	32 "

Նույն այդ աշխատության մեջ («Հայաստանի գյուղատնտեսության վիճակագիրը» 1919 թվին) Բախչի Իշխանյանը բերելով մի քանի շրջանների մասին թվական տվյալներ գյուղատնտեսության արտադրության հիմնական գործիքների վերաբերյալ, ստիպված էր լինում խոստովանել նաև հետևյալը.

«Գործիքների քանակական նվազման չափն ավելի ցայտուն որինակներով է արտահայտվում առանձին գավառներում. այսպես, որինակ, Ալեքսանդրոպոլի գավառում արորի միջին թիվն ամեն մի գյուղին 294 հատից՝ 1914 թ.

բություններն Ադրբեջանի հետ թույլ չեյին տալիս այդ պահասը ծածկել նորմալ ներմուծումով, ապա պարզ կլինի, թե ինչու իրերի իրական գրությունն եյին արտացոլում դաշնակցական յերկաթուղային տրանսպորտի շուրջը հյուսիսային զանազան անեկղոտները: (Ա. Խանջյան, «Մայրաքաղաքի արտադրութային գեղի նոյնմբերյան հաղթանակը», Կուսհրատ, 1935 թ., էջ 14):

Դաշնակցական Հայաստանի արդյունաբերութային ընդհանուր արտադրանքը կազմում էր Հայաստանի 1914 թ. արտադրանքի միայն 8 տոկոսը: Մի չնչին թիվ, վորը ցույց է տալիս դաշնակցական Հայաստանի արդյունաբերութային վիճակն ու գերը ժողովրդական տնտեսութային մեջ: Դաշնակցական Հայաստանը փաստորեն զուրկ էր արդյունաբերութային:

Դաշնակցական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսութային հիմնական ճյուղը հանդիսանում էր գյուղատնտեսութունը, վորը, սակայն, նույնպես հասել էր իր զայքայթման ամենահեռավոր յեղրերին: Ահա մի քանի տվյալներ.

Նախ և առաջ ի՞նչ վիճակի մեջ էյին գտնվում գյուղատնտեսութային համար վճռական դեր ունեցող գյուղատնտեսական արտադրական հիմնական գործիքները, գործիքներ, ստանց վորոնց հնարավոր չէ գյուղատնտեսական արտադրութունը:

Հայտնի յե, վոր մինչև խորհրդայնացումը Հայաստանի գյուղատնտեսութունը բոլորովին ծանոթ չէր մեքենայական արտադրութային հետ: Մեքենայական արտադրութունը, գյուղատնտեսութային պրոգրեսիվ, դարգացած ձևերը, մինչև խորհրդայնացումը Հայաստանում իսպառ բացակայում էյին: Գյուղատնտեսութային մեջ արտադրութային հիմնական գործիքները շարունակում էյին մնալ հին նահապետական պրիմիտիվ արտադրութային միջոցներ՝ արորը, գութանը, գերանդին, մանդաղը և այլն:

Սակայն գյուղատնտեսութային արտադրութային այդ պրիմիտիվ գործիքներն անգամ դաշնակցականների տիրապետութային ժամանակ սոսկալի չափով փչացել, պակասել էյին: Դաշնակ կառավարութային «Մտատնտեսական կենտրոնացման կառավարիչ» տնտեսական սպեցիֆիկ պնակայեղ Բախչի Իշխանյանը 1920 թ. իր խմբագրութային ու ներածութային լույս ընծայած

«Հայաստանի գյուղատնտեսական վիճակագիրը 1919 թվին» հավաքածվի մեջ բերում էր հետևյալ տվյալները.

Յերևանի նահանգում ամեն մի գյուղին դալիս էր միջին թիվով.

	1914 թ.	128 հատ	1919 թ.	32 հատ
1 Արոր				
2 Գութան		21		8
3 Գերանդի		246		43
4 Մանդաղ		789		28

Նույն հարաբերութայինները Ղարսի շրջանի յուրաքանչյուր գյուղում հետևյալ պատկերն էր տալիս.

	1914 թ.	120 հատ	1919 թ.	19 հատ
1 Արոր				
2 Գութան		19		2
3 Գերանդի		194		31
4 Մանդաղ		28		7

Չանգեղուրի գավառում հետևյալ պատկերն էր ստացվում.

	1914 թ.	20 հատ	1919 թ.	15 հատ
1 Արոր				
2 Գութան		9		5
3 Գերանդի		79		11
4 Մանդաղ		148		65

Վերջապես այս նույն հարաբերութային ամբողջ Հայաստանում, Հայաստանի ամեն մի գյուղում, միջին հաշվով հետևյալ կերպ էր արտահայտվում.

	1914 թ.	119 հատ	1919 թ.	27 հատ
1 Արոր				
2 Գութան		19		6
3 Գերանդի		280		37
4 Մանդաղ		68		32

Նույն այդ աշխատութային մեջ («Հայաստանի գյուղատնտեսութային վիճակագիրը» 1919 թվին) Բախչի Իշխանյանը բերելով մի քանի շրջանների մասին թվական տվյալներ գյուղատնտեսութային արտադրութային հիմնական գործիքների վերաբերյալ, ստիպված էր լինում խոստովանել նաև հետևյալը.

«Գործիքների քանակական նվազման չափն ավելի ցայտուն որինակներով է արտահայտվում առանձին գավառներում. այսպես, որինակ, Ալեքսանդրոպոլի գավառում արորի միջին թիվն ամեն մի գյուղին 294 հատից՝ 1914 թ.

իջել է 33-ի 1919 թ., կամ վերջինս նվազել է ինն անգամ, կամ մոտ 900 տոկոսով: Գերանդիները նույն զավառում 422-ից իջել է 31-ի, կամ նվազել են տասներեք անգամ և կամ ավելի քան 1260 տոկոսով:

Այս տեսակ նվազեցման նույնպիսի որինակներ գտնում ենք նաև մյուս զավառներում. որինակ, Ն. Բայազետում գերանդին նվազել է 583 հատից մինչև 70 հատ, կամ իջել է ավելի քան 8 անգամ: Ղարսի շրջանում նույն գերանդին նվազել է 8—9 անգամ» (տե՛ս «Հայաստանի դյուղ. վիճակագր. 1919 թ.» Բ. Իշխանյանի խմբագրությամբ և ներածականով, Յերևան, 1920 թ., էջ 35):

Թե վորքան ճիշտ են «պրոֆեսիոնալ կեղծող» Բախչի Իշխանյանի թվական տվյալները, այդ մի կողմ թողնենք: Սակայն, այնուամենայնիվ, մի բան սլարզ է, վոր Բախչի Իշխանյանը, վորը խուճն ու մոմ էր ծխում դաշնակ մինիստրների ու խմբապետների առաջ, չէր կարող յերբեք Հայաստանի տնտեսական կացութունը պատկերացնել ավելի վատթար, վաղի ճնշիչ գույներով, քան այն, ինչ վոր կար իրականում: Յեվ վերջապես այդ տվյալները, վոր հավաքել էր Բ. Իշխանյանը, հրատարակված են դաշնակ կառավարության անյալես կոչված «Պետական վիճակագրության գլխավոր բաժանմունքի» կողմից:

Այսպես ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, պրիմիալի, նահապետական, հին, խղճուկ արտագրության միջոցների վրա հիմնրված Հայաստանի գյուղատնտեսութունը, դաշնակ պետականության ժամանակ, կորցնում էր իր արտագրության անգամ այդ խղճուկ միջոցների գրեթե 70, 80, 90 տոկոսը:

Յեվ բնական էր տեսնել այդ բոլորից հետո գյուղատնտեսության աննախընթաց դեղրագացիան, ուղղակի կատարյալ քայքայումը: Գյուղատնտեսական արտագրութունը, մշակումը, բառիս լայն իմաստով, գրեթե դադարել էր: Ցանքերի տարածութունները կրճատվել էյին անասելի չափերով: Ցանում, հողը մշակում էյին միմիայն գյուղական կուլակները. իսկ գյուղական միջակ, աղքատ զանգվածները, զրկված իրենց կտոր հողերը մշակելու համար անհրաժեշտ վորրեև արտագրության միջոցից, ստիպված էյին սովից չմեռնելու, իրենց գոյութունը պահպանելու համար՝ վաճառքի հանել իրենց մի կտոր հողը, պարտեղը, տունը, գույքը և այլն:

Այսպես, որինակ, Սուրմալվի զավառում մինչև դաշնակցական կառավարության տիրապետութունը ցանվում էր մոտ 15—20·00 դեայատին ցորեն: Իսկ դաշնակցության տիրապետության որով ամենաչատր միայն 1000—1200 դեայատին (տե՛ս «Սոցիալիստ-հեղափոխական», 1919թ., № 15, սեպտ., Յերևան): Կամ Աբարանում վորտեղ ցանվում էր մինիմում 9000 դեայատին հող, դաշնակցության իշխանության որով նույն տեղը ցանվում էր միմիայն 1500 դեայատին (տես նույն տեղը): Կամ Ալեքսանդրոպոլի զավառը, վորն օռաջներում ցանում էր 80·000 դեայատին, դաշնակցության կառավարության ժամանակ ցանում էր միայն 27·000 դեայատին: Իսկ ամբողջ Հայաստանի պատկերն արտահայտում է ստորև բերված աղյուսակը, վորը կազմված է Կենսավիճակի տվյալների հիման վրա:

Այսպես, ցանքերի տարածութունը դեայատիններով.

	1914 թ. յեղել և	1919 թ. մնացել և	1919 թ. տոկ. 1914 թ. վերաբերմամբ
1 Հացարույտ	247,766	71,778	29,0
2 Տեխնիքական բույսեր գլխավորապես բամբակ	10,736	584	5,4
3 Գեանախնձոր	6,392	1,691	26,5
4 Յուղաբեր բույսեր	4,614	858	18,6
5 Բանջարանոցներ և բոստաններ	3,440	628	18,2
6 Ցանովր խոտ	4,004	175	4,4
Բոլոր տեսակի ցանքեր ընդամենը	276,957	75,714	27,3

Այսպիսով, Հայաստանում ցանվում էր 1914 թ. յեղած ցանքի 27,3 տոկոսը միայն:

Բամբակամշակության և այլեղործության մասին հատկապես կարելի է ասել այն, վոր «բամբակամշակութունը ներկա ընդհատված էր Հայաստանի սահմաններում 1914 թ. 10·590 դեայատին և 233·527 փութ մաքրած բամբակի բերքի զիմաց 1919 թ., այսինքն՝ դաշնակների որով յեղել է միայն 529 դեայատին և 7·942 փութ, իսկ այգիների բերքը, մի շարք տվյալների համաձայն, 1919 թ. նախապատերազմյան բերքի 10—15%-ից չի անցել» (Ա. Խանջյան, «Մայիսյան ապստամբութունից դեպի Նոյեմբերյան հաղթանակը», Կուսհրատ, 1935 թ., էջ 15):

Կարևոր է տեսնել նաև անասնապահության դրութունը դաշ-

Նախկին Հայաստանում, վորովհետև այն ժամանակ դյուղատնտեսությունը ամենահիմնական ճյուղերը յերկրագործությունն ու անասնապահությունն էին: Անասունների թիվը վերաբերյալ յեղած կենսականության տվյալները հետևյալ աղյուսակն են տալիս: Այսպես, անասունների թիվը՝

	1914 թ.	1919 թ. հասցել է	1919 թ. տոկ 1914 թ. վերաբերմամբ
1 Ձի	51,464	19,862	38,6
2 Վոջխար	1,378,590	405,721	39,0
3 Այծ	186,003	65,183	35,3
4 Խոզ	23,623	5,607	23,7
5 Խոզոր յեղջյուրավոր անասուններ	688,594	229,512	33,6
Անասունների ընդ. թիվ	2,364,733	743,643	31,6

Այս բնագավառում ևս, ինչպես տեսնում ենք, վիթխարի անկում էր տիրում: 1919 թ. դաշնակ Հայաստանում յեղած անասունների թիվը կազմում էր 1914 թվականի յեղած անասունների թիվի 31,6 տոկոսը միայն:

Հողփողկոմատի տվյալները համաձայն, յերկրագործությունը և անասնապահությունը Հայաստանում 1909—1913 թ.թ. և 1919 թվականի ընթացքում հետևյալ պատկերն են ունեցել.

	1909—13 թ. (մըջ. տար.)	1919 թ. (Դաշնակ. շրջան).
1 Բուրբ ցանքերը (հեկտ.)	305,500	78,490
2 Բամբակի ցանքը	15,300	500
3 Խոզոր յեղջ. անասուն	893,000	229,500
4 Մանր յեղջյուրավոր անաս.	1,564,600	470,900

(Տե՛ս «Սորհրդային Հայաստան», 1930 թ. նոյեմբերի 29):

Այսպիսով, յերկրագործությունը և անասնապահությունը դրեթե հավասար չափով քայքայված էին. առանց այն ել երբևտեսնելի, պրիմիտիվ դյուղական արտադրությունը, ցարիզմի դաղութ հանդիսացող Հայաստանի հետամնաց, խղճուկ դյուղատնտեսությունը դաշնակցական կուսակցության տիրապետության ժամանակ հասնում էր իր կործանման հեռավոր յեղրին: Յե՛վ վորովհետև, ինչպես ասացինք, դյուղատնտեսությունը դաշնակցական Հայաստանում ժողովրդական տնտեսության միակ

հիմնական ճյուղն էր, ապա և դյուղատնտեսության այդորինակ անկումն ու քայքայումը պետք է վոր վճռական, ճակատագրական ազդեցություն թողներ Հայաստանի ժողովրդական լայն զանգվածների կացության վրա: Դյուղատնտեսության այդորինակ դրուսթյան հետևանքով իսկապես ստեղծվում էր չտեսնված համատարած թշվառություն, դաժան սով և քաղց:

Դաշնակցական Հայաստանի տնտեսական չտեսնված անկման մասին պերճախոս կերպով խոսում են նաև այն թվերը, վորոնք յուրյց են տալիս, թե ինչպիսի՞ արագությունը և ահռելի չափերով աճում էին ապրանքների դները դաշնակցական Հայաստանում: Այսպես, որինակ, դաշնակցական կառավարության առևարա-արդյունաբերական պալատի տված պաշտոնական տվյալների համաձայն, 1920 թ. յերկրորդ կեսում ապրանքների դները դաշնակցական Հայաստանում աճում էին հետևյալ չափով.

Ապրանքներ	Մայիս	Ոգոստոս	Հոկտեմբ.	Նոյեմբ.
1 Կաշի դոմեշին փ.	7,000 ռ.	16,000 ռ.	35,000 ռ.	75,000 ռ.
2 ,, տավարինը	6,000 ռ.	12,000 ռ.	25,000 ռ.	50,000 ռ.
3 Գար աղ փութը	1,500 ռ.	1,500 ռ.	1,000 ռ.	120,000 ռ.
4 Մաղոն ֆունտը	50 ռ.	200 ռ.	1,200 ռ.	—
5 Փարի փութը	3,000 ռ.	—	6,500 ռ.	15,000 ռ.
6 Յորենի փ.	3,500 ռ.	3,500 ռ.	9,000 ռ.	25,000 ռ.
7 Վոջխարի միսը փ.	250 ռ.	250 ռ.	500 ռ.	1,200 ռ.
8 Յոռու ֆ.	500 ռ.	1,000 ռ.	2,000 ռ.	7,000 ռ.
9 Ձուռ	22 ռ.	35 ռ.	80 ռ.	300 ռ.
10 Նավթ	20 ռ.	200 ռ.	350 ռ.	—
11 Ածուխ փութը	200 ռ.	2,000 ռ.	4,000 ռ.	18,000 ռ.

Յեթե չլինեյին անդամ և վոչ մի ուրիշ տվյալներ, ապա դները այս սոսկալի աճն արդեն ինքնին պերճախոս վկայում է այն մասին, թե տնտեսական անկման ու վիուզման ինչ կատաստրոֆիկ վիճակ էր ապրում Հայաստանը դաշնակցության տիրապետության ժամանակ:

Ս Ա Վ Յ Ե Վ Մ Ս Հ

Դաշնակցության վարած ավանտյուրիստական, հակաաշխատափորական քաղաքականության շնորհիվ աշխատավորական

դանդախները դրուժյունը դաշնակցութեան պետականութեան շրջանում դժոխային, կոշտարային եր դառնում այն աստիճան, վոր մասսաների ֆիզիկական գոյութեան հարցն իսկ ուղղակի կասկածի տակ եր դրվում: Ամենասոսկալին դաշնակցական դրախտավայրում այդ մասսայական կերպարանք ստացած սովն ու մահն եր, վոր յուրաքանչյուր սր, յուրաքանչյուր ժամ անխնայարար հնձում եր գոյութեան վերջին մնացորդները զուրկ, սովալլուկ հաղարավոր աշխատավորների կյանքեր: Սով և մահահա դաշնակցական դժոխքի ամենասոսկալի «յերանկլիթները», վոր թևատարած իշխում էյին Հայաստանի բոլոր անկյուններում, բոլոր ավաններում ու դյուղերում, ամենուրեք, ուր կար աշխատավոր, գյուղացի կամ բանվոր:

Թե իսկապէս ինչպիսի դժոխային վիճակ են ունեցել Հայաստանի աշխատավորական մասսաները դաշնակցական Հայաստանում, այդ հստակորեն ցույց են տալիս հետևյալ միջանի փաստերն ու դոկումենտները: Ահա նրանք:

1919 թ. մայիսի 17-ին դաշնակցական «Աշխատանք» լրագրի թղթակիցը Ջաֆարբասա գյուղից գրում եր հետևյալը.

«Ժողովուրդը կմեռնի. վոչ մի տեղեն հուտո նշույններ կերևին: Յերեք որվա թողված մեռելներու միտ, փողոցներու վրա վաղսրոք ձգած կոշիկներու և տրեխներու կտորներ, մուկ, կատու, շուն, արտալի, սովորական կերակուր են դարձած ժողովրդին համար: Բայց ասոնք ալ սպառեր են և ամենքը դաշտ ելեր և բառիս բուն նշանակութեամբ անասունի նման կարածան: Յերեկ հանդիպեցանք Այնթափ-Քոչկեյի Սարգիս Մանուկյանին, վորը յուր հինգ տարեկան մեռած յերեխայի փորը դատարկած և հեռադրալարը պարանոցին անցուցած թեժ թոնրի մեջ կխորոյներ և կուտեր: Նման իրողութիւններ նոր չեն, և պատահած են Քիլազարի և Մուլա-Բայազետ գյուղերու մեջ ալ: Բայց դաժան սովը ամենեն շատ արևմտահայ փախստականներու մեջ նվաճումներ ըրեր է, յեթե որնութեան միջոցներ չըստեղծվեն՝ միջավայրինս զարհուրելի գերեզմանոց մը պիտի դառնա շուտով»:

Նույն թերթի Նոր-Բայազետի թղթակիցը հունիսի 27-ին (1919 թ.) գրում եր.

«Շրջանս կապրի տնտեսական ծանր ճգնաժամ, մանավանդ վերջին որերս մարդակեր սովը կհնձն անխնա ու ապագա սերունդը կանհետի տակալ: Որական տասնյակներով ու քսանյակներով կմեռնին: Խոտակերութիւնը մեծ չափերի յե հասեր, այս կործանարար հանգամաքը բնականարար կնպաստե մահացութիւններու սովարացման: Սովամահներու դիակներն ամեն ժամին աչքից առջև կտանին գերեզմանոց: Իրիկուն ուշ ատեն, յերբ ուժ ունենաս աքցելիլու փողոցները, մայր յեկեղեցու և այլ շենքերու անկյունները, պատի տակերը պիտի տեսնես տասնյակներով նվաղած սովյալներ, այլանդակորեն տարածված, վորոնց հեծկլտանքը ու աղեխառ լացումները անցորդներու վրա անդոր են իրենց ուշադրութիւնը հրավիրելու»:

Եջմիածնի թղթակիցը հաղորդում եր.

«Եջմիածնի և շրջանի գյուղերու մեջ ապրող արևմտահայ և տեղական ժողովրդի սովար մասը բառիս բովանդակ առումով սովամահ կըլլա, և որեցոր հյուժվելով կմեռնի: Սովը սախեր և, վոր շատերը ուտեն անսուրբ կենդանիներ: Եջմիածնի վանքի ու աղարակի մեջ ապրող դաղթականները իրարու ձեռքն կհափշտակեն սատկած շան դիակը՝ միտը տանելու համար: Փետրվարի 27-ին առավոտը, դաղթականները շուն մը մորթեցին ուտելու համար: Փետրվարի 28-ին յերեկոյան յերկու կին կատույի մը վիզը կտրեր էյին և կաշին կքերթեյին՝ միտը ուտելու համար: Սովորական յերևույթ է և այն, վոր անտեր կիները իրենց փոքրիկ ծծկեր յերեխաները կբերեն գաղտնի կձգեն Եջմիածնի վանքի դռան վրա ու կհեռանան»:

Յեվ ահա դաշնակցական պետութեան հոգևոր սյունը հանդիսացող այդ «Մայր աթոռի» պատերի տակ ընկած սովամեռների թվի մասին «Արարատյան աշխատավոր» թերթը հաղորդում եք հետևյալը.

«Գաղթականական բաժնի մեռել հավաքող սայլակը անտեր մեռելներ է հավաքել Վաղարշապատում.

Հունվարին . . . . . 431 դիակ
Փետրվարին . . . . . 482 »

Մարտին	618	»
Ապրիլին	334	»

Ընդամենը 4 ամսում . . 1865 դիակ

Հետագա ամիսների համար նույն այդ վաղարշապատում՝ «Մայր աթոռի» հովանու տակ մահացածների մասին «Ձանդ» թերթի թղթակիցը հետևյալ թվերն էր տալիս.

«Վեց ամսվա ընթացքում վաղարշապատի մեջ մեռած են 3800 դաղթական».

Հունիսին	469	մարդ
Հուլիսին	611	»
Ոգոստոսին	706	»
Սեպտեմբերին	547	»
Հոկտեմբերին	672	»
Նոյեմբերին	795	»

Ընդամենը . . . . . 3800 մարդ

Վերջերս որական մեռելներու թիվը 25—30-ի, նույնիսկ 40-ի հասավ»:

Վերև հիշված «Արարատյան աշխատավոր» թերթի դաշնակցական մի հոդվածագիրը թալինի շրջանի, Թալին-Մաստարա, Գյոյուլու, Դրմըզլու, Դադալու, Մաղարջուղ, Մեծ ու Փոքր Թալիներ և Կոչ գյուղերի ազգաբնակչության շարժման մասին հարդրում էր հետևյալ թվերը.

«Գաղթից առաջ թալին գյուղն ունեցել է 2.200 բնակիչ. այժմ ունի 1250 բնակիչ, այս գյուղում որական մեռնում են 8—10 մարդ, ամբողջ գյուղում բացի լիազորի շնից մի շուն չկա, չկա վոչ մի կատու, հասկանալի յե, թե ինչու. ազգաբնակչությունը մերկ է, տների մեծադույն մասը ամայի յե ու քանդված»:

«Մաստարայում, կամ ինչպես տեղացիներից վոմանք ասում են, Թալինի Լոնդոնում, որական մեռնում են 6—8 մարդ»:

Գյոյուլու գյուղը ունեցել է 1,100 բնակիչ, այժմ ունի 550 բնակ.
Դրմըզլու . . . . . 1,375 . . . . . 515 . . . . .
Դադալու . . . . . 950 . . . . . 431 . . . . .
Մաղարջուղ . . . . . 515 . . . . . 225 . . . . .

Թալիչ (մեծ) գյուղը ունեցել է 770 բնակիչ, այժմ ունի 250 բնակ.
Թալիչ (փոքր) . . . . . 70 . . . . . 13 . . . . .
Կ " 2 . . . . . 1,117 . . . . . 670 . . . . .

Վերոհիշյալ թվերից պարզվում է, վոք Թալինի շրջանի 8 հայկական գյուղերում նախ քան դաղթը յեղել է 11.247 բնակիչ, մահացել են 5940 հոգի: Թալինի 8 հայկական գյուղերում որական միջին թվով մեռնում են 60—70 մարդ: Յեթե Թալինի հայությանն ամենակարճ ժամանակում ամենամեծ սարսևի ողնություն չհասնի, դուք այնտեղի հայության վրա խաչ պետք է դնեք»:—Յեվ դաշնակցական «միամիտ» թղթակիցը վերջացնում է իր հոդվածը հետևյալ տողերով. «Փախուկ աթոռներու բազմած պարոններ, ավտոմոբիլով շրջող ընկերներ ու քաղաքացիներ, լեզվամարտությամբ տառապող պարլամենտի պարոնայք, ճար ունեք՝ ողնության հասեք մահի ճիրաններում դալարվող ժողովրդին, ապա թե վոչ հենց այժմյանից դուք ավելորդ եք, մեղ մի խարեք, բախական է»:

Այսորինակ փաստեր յեզակի չեյին, իհարկե: Դժոխային դրությունն ընդհանուր էր, վոք ընդդրկել էր ամբողջ Հայաստանը: Այսպես, որինակ, ըստ մինիստրության կատարած ցուցակագրության, ուրիշ այլ չորս գյուղերի մասին թվերն ասում էյին.

Գյ ո Վ	Նախկին բնակ. թիվ	մնացել են այժմ
Բլուր (Սուրմալ.)	2650	1042
Ղուրգուղուլի (Եջմ.)	1800	800
Սարդարբաատ (Եջմ.)	4200	1308
Մուլա-Բայազետ (Եջմ.)	1900	750

Սուրմալույի դավառի գյուղերի մասին «Սոցիալիստ-հեղափոխական»-ի թղթակիցը գրում էր.

«Փանիկ գյուղում, վոք ունեցել է դաղթից առաջ 2500 անձ, մինչև մարտի 20-ը մնացել է 750 հոգի: Եվջիլարը՝ 2400, մնացել է 1050. Թեջրլիում՝ 1212, մնացել է 700. Ալի-Ղամարը՝ 1870, մնացել է 862. Ալեթլույում՝ 1200, մնացել է 450: Այսպես նաև մյուս գյուղերը. վերջին յերկու գյուղերն իրենցից ներկայացնում են կատարյալ դե-

րեզմանոցներ, Ալի-Ղամարում տուն, բակ չկա, վոր թաղ-
ված մարդ չտեսնվի: Գյուղի գերեզմանոցում այս տարվա
սովից մեռածները թիվն ավելի շատ են, քան հարյուր
տարվա ընթացքում: Ալեթլու մտա և միայն 15—20 հողի
վտաքի վրա տեսա և այն ել գեմքերն ուռած, մնացած-
ները սովից սպառված հաց եյին աղերսում»:

Յեւ ահա այդ նույն Սուրմալույի մասին փետրվարի 2-ին,
1919 թվին, «Հառաջ» թերթի թղթակիցը հաղորդում էր.

«Սովը և համաճարակը կոտորում են ժողովրդին: Ծառ
տեղերում կերակրվում են կենդանիների և մեռած մարդկանց
գիակներով, հաղարավոր վորբեր, անտեր, ճանապարհնե-
րի վրա սնվում են կենդանիների աղբով: Հաղարավոր
գիակներ անտեր ու անթաղել են մնացել»:

Ավելի ցայտուն պատմություն էր անում «Աշխատավոր» թեր-
թում ապրիլի 12-ին մի ճանապարհորդ, վորը շրջել էր Իզդի-
բում: Նա պատմում էր.

«Առաջին անգամ կերթանք վորբանոցներից մեկը, այն-
տեղ իրարու վրա կուտակված են բազմաթիվ յերեխաների
կմախքացած գիակներ. մահվան ձորի մեջ տարուրբերվող
սովերներու նման անհնար և կարծել, վոր այդ վոդորմե-
լիններն ազամորդու սերնդին կպատկանեն: Գերեզմանոցին
մոտիկ և այն վորբանոցը: Բժիշկը կպատմե, թե ինչպես
գիշերները կերթան նոր թաղված գիակներ դուրս կհանեն
և կուտեն: Գուրս կզանք գերեզմանատունը, մարդկային
սովերներ կերեան, փորձառու բժիշկը կհասկանա՝ տեսեք
արդեն գիակը դուրս կհանեն: Կերթանք այն կողմը: Մար-
դիկ մեզի կտեսնեն և ծուխի նման կաներևույթանան կող-
քի պարտեզների մեջ: Կտեսնենք գերեզմանը՝ կեսը բաց-
ված: Բժիշկը մեզ ցույց կտա ուրիշ գերեզմաններ, վորոնք
բացված են, բայց բնակիչքը անհայտացած: Կանցնենք
կողմնակի փողոցներ. ամեն կողմ թափված են կմախքա-
ցած մարդկային կերպարանքներ, վորոնց մեջ շատերը ուժ
չունին նույնիսկ բան մը խնդրելու: Լուսթյան մեջ կիջեն
իրենց վերջին շունչը: Կմտնենք վորջ մը՝ մեջտեղը վոտ-
քի վրա կեցած և տարիքն ավելի կանուխ ծերացած մարդ

մը, վոր անձայն մաղերը կը փետե: Վտաքերին ջով պառ-
կած և գիակ մը հաղիվ 18 տարեկան: Մենք սարսափած
վոչինչ չեյինք կարող ըսել, հուզումը կսեղմեր մեր կո-
կորքը: Հաղիվ-հաղ մարդուն ընդուն բացվեցավ և անբա-
ցատրելի կողկողանքով մը ցույց տվավ գիակը և ըսավ
«ընտանիքիս տասնութ անդամներն ասիկա վերջինն էր.
սա ալ դնաց: Ախ այն խոտերը տեսեք դուրսը, բակի մեջ,
անով կսնանվենք. անիկա մեռցուց վերջին բալիկս: Կորան-
բուրը, ի սեր ասածս մեռցուցեք ինձի»:

Կամ ահա «Ժողովուրդ» թերթի թղթակիցը, վոր խմբադու-
թյան ասելով մի «արժանահավատ անձնավորություն» էր,
Սուրմալույից հայտնում էր հետևյալը.

«Իմ հարևանիս տղան՝ իզդիրեցի Հայրապետ Սարգսյա-
նը 33 տարեկան, մեռնում է սովից, գիակը քաշ պալով
զցում են գյուղից դուրս մի այգում: (Ո՞վ ուժ ունի գե-
րեզման փորելու) յերեք որ անցած՝ հարցնում եմ. «Թա-
ղեցի՞ք արդյոք Հայրապետին, թե դեռ այգումն է». պա-
տասխանում են ինձ պատի տակ քաղցից բուրբուկին ցամա-
քած մի քանի հողի թե՛ «չները արդեն հողացել են այդ
մտախն. հաղար յերանի իրեն, վոր մեռավ պրծավ ես աշ-
խարհի ցավերից, ջհանգամը թե չները կուտեն, հո մարդ
կդինջանա»: Հասկանալիս գյուղում մի կին թեկցս բռնելով
քաշ տվեց ինձ արտաքնոցում պառկած իր յերեխայի մոտ,
վորը իր աղտոտության միջից նորից ցորենի հատիկները
հավաքելով բերանն էր ձգում ու դրանով սնվում: Իզդիրից
Խլուր տանող ճանապարհի վրա մի ամիս ավելի մի ձի յեր
սատկել, գիակը չները կերել էյին, չոր փոսկորներն էր
մնում: Յերկու 8 և 10 տարեկան տղաներ, յերկու յեղ-
բայրներ՝ քարերով ջարդում էյին հոտած վոսկորները, մի-
ջի ուղեղը հանում, ուտում: Որինակները մեկ չեն, տասը
չեն, հաղարներ չեն: Վո՞ր մեկը պատմել, վո՞ր մեկը նկա-
րագրել»: («Ժողովուրդ», 1919 թ., № 15):

Այս միջանի որինակները Սուրմալույի մասին բավական են:
Տեսնենք զրուսթյունը մյուս գավառներում: 1919 թ. Ալեքսան-
դրոպոլից Գյուլագիական Միության վարչությունը հեռագրում
էր.

«Գալատում համատարած սով է, վոր հնձում է որահան հաղարավոր կյանքեր, հաճախակի հիվանդութեան դեպքեր են տեղի ունենում, վոր սպառնում է փոխվել համաճարակի, սովամահութեան հողի վրա: Ամենուրեք աննկարագրելի հուսահատութիւնն է արւում. դժգոհութիւններն ու արտունջները որ-ալուր անում են»:

Նոր-Բայազետից 1919 թ. հունիսի 13-ին հեռագրում էլին.

«Սովամահութիւնը դալատում սոսկալի չափերի յի հասել. Դալի-Ղարզալ գյուղում մի շարաթում մահացել են 70 մարդ»:

Նոր-Ախտայից մայիսի 7-ին հեռագրում էլին հուսահատութիւնն.

«Սովն որական հարյուրավորներ կմեռնին»: Նույն տեղից հունիսի 1-ին գրում էլին.

«Ամբողջ Ախտա, Յելենովկա շրջանի 40-ի մոտ բազմամարդ գյուղերը կղանվեն համատարած լքումի և բնաջնջման նախորդակին: Վերջերս ամեն որ և ամեն գյուղերու մեջ մեռելներու թիվը զգալիորեն բարձրացած է. կմեռնին բնիկ և փախստական, մասնավորաբար՝ վերջինները»:

Աչտարակից փետրվարի 16-ին հաղորդում էլին.

«Փարբիլի և Թաքիայի մեջ բնակվող զլխավորապես արեմտահայ փախստականութիւնը սովն որական տասնյակներով կմեռնի: Թաղելու հնարավորութիւններ չկա նույնիսկ»:

Ահա միջանի տեղեկութիւններ նաև Յերեան քաղաքի մասին, ուր նստում էր դաշնակ-խմբապետական կառավարութիւնը, ուր ճստում, խոստում էլին «Հայրենիքի, ազգի փրկիչները»: Այսպես, հայտնի դաշնակ Վ. Սորենին 1919 թ. ապրիլին հեռագրում էր Թիֆլիս՝ «Աշխատավոր» թերթին՝ Յերեանի փողոցներում թափված սովամեռ դիակների մասին հետեյալը.

«Քաղաքային տեղեկատուն (բյուլետենը) այսոր հայտարարում է, —քաղաքում հավաքված է 25 դիակ, նախորեկին՝ 38 դիակ»:

«Սոցիալիստ հեղափոխական» թերթը 1919 թ. № 1-ում Յերեանի մասին տալիս էր հետեյալ տեղեկութիւնը.

«Բժշկասանիտարական տվյալների համաձայն, Յերեանի փողոցներից հավաքել են դիակներ՝

Հուլիսի 14-ին	. . . . .	23
Հուլիսի 15-ին	. . . . .	28
Հուլիսի 17-ին	. . . . .	21
Հուլիսի 18-ին	. . . . .	20
Ոգոստոսի 14-ին	. . . . .	50 և այլն

Այս թվերը վերաբերում են բացառապես փողոցներում թափված անտեր դիակներին: Սակայն այդ տեսակետից էլ, իհարկէ, դեռևս կասկածելի յեն, վորպես պաշտոնական տվյալներ:

«Знамя труда» ժուռնալն իր ժամանակ, 1919 թ., պաշտոնական տվյալների վրա հիմնվելով, 1919 թ. մահացութեան չափը միայն Յերեանում հաշվեց 14.000-ից ավելի: Այսինքն՝ միայն մի տարում՝ 1919 թ. Յերեան քաղաքում մահացել են սովից և տիֆից 14.000 հոգուց ավելի:

Ուրիշ շրջաններից որինակներ մենք չենք բերում. այն, ինչ վոր այստեղ հիշատակված է, բախական և անհերքելիորեն հատատելու համար, վոր սովն ու մահը համատարած էլին դաշնակների տիրապետութեան տակ հեծեծող Հայաստանում՝ սկսած ամենահեռավոր ծայրամասերից մինչև կենտրոնը: Վողջ յերկիրը դալարվում էր սովի ճիրաններում: Ահա այս մասին յերբեմնի Արտաքին գործոց և Մինիստրների խորհրդի «նախարար» կոչված տիրահոգակ Ալ. Սատիսյանն անգամ ստիպված էր «Հառաջ»-ին հաղորդել, թե՛

«Սովն է թագավորում ամբողջ Հայաստանում: Առանց չափադանցութեան որական մեռնում են 3000 հոգի: Յերեկ, որինակ, Յերեանում հավաքեցին 41 սովամահների դիակներ...»

Հաց, հաց և հաց
Դրութիւնն իրոք, վոր սոսկալի յի:
Ոգնեցեք ինչով կարող եք:
Ոգնեցեք քանի ուշ չեք»:

Կամ ահա այդ նույն դրուժյան մասին նույն «Հառաջ»-ի
թղթակիցը գրում է.

«Հայ ժողովրդի դրուժյունը յերբեք այն աստիճան
ծանր և հուսատուական չի յեղել, վորքան այսօր: Ամբողջ
յերկիրը ճգնաժամային մի սոսկալի վիճակ է ապրում —
այդ հասկացողության ամենաընդարձակ խմատով: Մահը
համատարած իշխում է Հայաստանի հորիզոնում, սովը հա-
մատարած է ամբողջ Հայաստանում: Ամեն կողմից միայն
ճիչ է լսվում՝ «ժողովուրդը մեռնում է սովից»: Յեւ չհի-
րավի, գյուղ չկա, անկյուն չկա, վոր որական 10—20 դո՛-
չաս սովի: Գաղաքներում արդեն դո՛ճերի թիվը մի քանի
տասնյակների յեն հասնում: Դուրս եք գալիս փողոց և
տեսնում եք անթիվ ուրվականներ, նի՛հար, վոսկրացած, վո-
րոնք կարծես սովերներ լինեն և հազիվ են կարողանում
իրենց թույլ վտաքերը քաշ տալ: Ի՞նչ պիտի լինի սրա վեր-
ջը»:

Նույն այդ թերթի «սպասարժան» թղթակիցը փետրվարի
19-ին (1919 թ.) գրում էր.

«Սովամահությունն ուղղակի համաճարակի բնավորու-
թյուն է ստացել՝ այդ բառի ամենալայն հասկացողու-
թյամբ: Հարյուրներով—այո, նույնպես հազարներով՝ մեռ-
նում է հայ ժողովուրդը թե՛ մայրաքաղաքում, թե՛ դա-
վառական մեծ քաղաքներում և թե՛ գյուղերում: Մարդ
սարսափով է նայում խնամատարության մինխտորության
տեղեկագրերը (բյուլլետենը) Յերեանի մասին, վոր լույս
են տեսնում ամեն օր: Միայն մայրաքաղաքի մեջ որական
մի քանի տասնյակ, յերբեմն նույնիսկ հարյուրավոր մար-
դիկ են մեռնում սովամահությունից կամ նրա անմիջական
ճնշանդ տիճից և այլ դանազան հիվանդություններից: Ա-
վելի տխուր են շրջաններից ստացված տեղեկությունները:
Գյուղեր կան, վոր ուղղակի դատարկվել են: Տներ կան,
վորոնց ո՛ջախը բոլորովին հանգել է: Բոլոր գյուղերում ա-
ռանց բացառության ազդարնակության կեսը, յերբեմն
նույնիսկ կեսից ավելին բնաջնջվել է»:

Գալիս էր 1920 թիվը, սակայն, իհարկե, դրուժյունը վոչ

միայն չէր լավանում, այլ ընդհակառակն ավելի վատթարանում
էր: Այսպես ահա 1920 թվի դարնանը Հայաստանի հեռադրական
դործակալությունը հաղորդում էր.

«Աբարանի գյուղերում կատարյալ սով է. ինչպես, որի-
նակ, Կարանլու, Բաշաբարան, Գյոդաքլու և այլ, և այլ
գյուղերում սննդի պակասությունից տարածված են վարա-
կիչ հիվանդությունները: Զրկված ամեն ինչից, ազդարնա-
կությունը կերակրվում է թեփով և շատ հաճախ դարմա-
նով. բաշխումը կատարվում է անկանոն: Յրտից, սովից,
հիվանդություններից մահացության թիվը հասնում է ո-
րական 60-ի: Զրկված գյուղացիության վիճակն աննկա-
թյունն է. անհրաժեշտ է շուտափույթ և լայն ոգնու-
թյուն: Հակառակ պարագայում ժողովուրդը դատապարտ-
ված է մահվան»:

Կամ ահա դաշնակցական կենտրոնական օրգան «Հառաջ»-ն
իր «Վաթառն հինգ դիակ» վերնագիր կրող խմբագրականում
գրում էր.

«Հունվարի 5-ին Յերեանում, փողոցներից հավաքված
է յերեք դիակ, աներից՝ 10 դիակ և հիվանդանոցներից՝
52-ը, ընդամենը՝ 65: Այսպես է հաղորդում փողոցներում
փակցված պաշտոնական բյուլլետենը: Մի բոպե փորձեցեք
կենտրոնանալ այս թվերի վրա՝ որական 65 դիակ միայն
մայրաքաղաքում՝ պետության աչքի առջև. հապա ի՞նչ է
կատարվում դավառում, հետ ընկած անկյուններում, ա-
սենք մի Դարալաքյազում կամ Նոր-Բայազետում: Սովն ու
ցուրտը հնձում են անխնա ու անհաշիվ: Յեւ ամեն օր գե-
րեզման իջնում հազարավոր կյանքեր»:

Իերենք նաև մի վերջին օրինակ: Հենց նույն թերթի 1920 թ.
№ 5-ում «Հայ ժողովրդի բեկորները մեռնում են» վերնագրի
տակ, թղթակիցն Ալեքսանդրոպոլից գրում էր.

«Ամբողջ 25 հազար ժողովուրդ Պոլիգոնում օրեցօր,
ժամեժամ իր շարքերն է նոսրացնում: Գաղաքի թթի տակ
յերկու վերստի վրա համատարած գուլում է թաքավորում:
Սովն ու ցուրտը հնձում է մարդկային կյանքերը: Թշվա-

ուսթյունն անկարագրելի յե: Անցեք Պոլիզոն և տեսեք. շարան-շարան սարսափելի տեսարանները մթաղնում են մարդկային գիտակցությունը: Յերիտասարդ կյանքերը՝ մերկ ու քաղցած իրենց վերջին տանջանքն են ապրում կեղտոտ ցնցոտիներէ մեջ: Ամեն քայլափոխում կմախքացած կանանց ու ուժասպառ մանուկների սրտաճմլիկ աղաղակն է թնդում:—

- Անոթի յենք, անոթի...
- Մեռանք անոթությունից...
- Հիվանդացանք անոթությունից...
- Հաց, փշուր մը հաց:

Դանտեյի նկարագրած դժոխքի տանջանքների իրականությունն է այդ Պոլիզոնը, վոր այսօր վերածվել է մի սոսկալի սիրտ կտրատող դերեզմանոցի, ուր 25 հազար ժողովրդի բախտի վրա սև խաչ է դրված»:

Յեվ այսպես, 1920 թիվը դառնում էր Հայաստանի աշխատավորութեան համար համատարած սուլի ու մահախնայի տարի և այդ դժոխային կացութիւնը շարունակվում էր մինչև դաշնակցական տիրապետութեան վերջին օրը, մինչև նրա անկման ժամը և այդպիսով դաշնակցական վողջ տիրապետութիւնը, սկսած առաջին օրից մինչև վերջին օրը, դառնում էր աշխատավորական մասսաների սխտեմատիկ կոտորածների ու ջարդերի մի շրջան:

Մինչդեռ ունեւորները՝ գյուղի կուլակներն ու քաղաքի առևտրականները, ընդհանրապես բուրժուազիան, դաշնակցական թալանչի բաղմաթիվ հերոսները, ընդհակառակն, հզօրանում էին աշխատավորութեան արյան դնով, հարստանում էին և շարունակ քեֆեր սարքում, զվարճանում: Այսպես, որինակ, այն ժամանակ, յերբ հենց «հանրապետութեան» մայրաքաղաքում — Յերևանում փողոցներից որական հայաջում էին սուլին դո՛հ գնացած միջանի տասնյակ դիակներ, յերբ Յերևանի բաղմահազար մասսան դանջում էր անողոք, դաժան սուլի ճիրաններում, ահա հենց այդ ժամանակ, Յերևանում, ամեն որ սխտեմատիկ կերպով հայ հարուստները, դաշնակ բաղմաթիվ «տղերը» սարքում էին ճոխ խնձուկներ ու քեֆեր: Դրութիւնն այնտեղ էր հասել, վոր անգամ դաշնակցական թերթի թղթակիցն ոտիոված էր այդ մասին գրել հետևյալը.

«Գիշեր չի անցնում, վոր այս քաղաքի մեջ կամ մյուս թաղերում հարբած խմբերը դժոխային աղմուկով, գոռալով ու զուռնայի խողային ճչով շանցնեն փողոցներով: Յերբեմն կանգնում են փողոցի մեջտեղը և կատաղի հարայ-հրոցով խմում, սպրում ու հայհոյում ինչքան ներում են ուժերը, թակելով դափն ու փչելով խաժամուժ զուռնան: Յերբեմն լաղաթի համար սկսում են ատրճանակ արձակել, սարսափ դցելով հարևան տներում ապրող կանանց ու յերեխաների սրտին: Մարդ մնում է զարմացած, վորտեղից են Յերևանում այսքան շատ քեֆ անողները և ովքեր են այդ հարուստները, վոր ամեն գիշեր խմում են, ամեն որ հազարներ են ծախսում ու չի հատնում. ովքե՞ր են հաճախորդներն այն վորջերի, զգլելի «կրիժոնների», վորոնցով Յերևանն այնքան հարստացել է վերջերս: Մի տեղ, ուր ամեն որ միջանի տասնյակ մարդ է մեռնում սովից, անբարոյականութիւն է քեֆն ու հարբեցողութիւնը»: («Հառաջ», 1920 թ., հունվարի 3, № 2):

Սակայն ի՞նչ բարոյականութեան մասին խոսք կարող է լինել: Ի՞նչ փուլթ հայ բուրժուազիայի համար մասսաների սխտեմատիկ բնաջնջումն ու կոտորածը, յերբ նա անգամ այդ հանդամանքների շնորհիվ իր կապիտալներն էր կուտակում, նոր արժեքներ էր դիզում: Հայ բուրժուազիայի «ականավոր» ներկայացուցիչները, ինչպես, որինակ, Մելիք-Աղաբաբյանները, Թիֆլիսում և Բաքվում ապրող մյուս հայ կապիտալիստները վոչ մի այն սառնասիրտ վերաբերմունք ունեյին դեպի Հայաստանի ժողովրդական մասսաները, այլև զբաղված էին զանազան վայելքներով ու քեֆերով: Այն ժամանակ, յերբ Հայաստանում որական մոտ յերեք հազար մարդից ավելի յեր վոչնչանում, որինակ, հենց Թիֆլիսի հայ բուրժուազիան զանազան փարթամ քեֆեր ու խրախճանքներ էր կաղմակերպում:

Յեվ այսպես, մի կողմից՝ մի փոքր խումբ բախտախնդիրներ, բուրժուաներ ու կուլակներ, վորոնք ավելի ու ավելի յեն հարստանում, կեղեքում աշխատավորական մասսաներին, կապիտալներ են կուտակում, խրախճանքներ ու քեֆեր են կաղմակերպում:

Իսկ մյուս կողմից՝ աշխատավորական հոժ գանգաժաններ, վորոնք ամեն որ բնաջնջվում, մեռնում էին ամեն տեղ հազար-

ներով: Ժողովրդական զանգվածները Ֆիդիկայեռ ամբողջովին բնաջնջվելու վտանգի եյին յենթարկված: Դժոխային այդ դրությունը, սակայն, յերկար չեր կարող շարունակվել: Աշխատավորական մասսաները սլարդ ե, վոր պետք ե յեւք փնտռելին այդ դրությունից դուրս գալու համար, իսկ միակ իսկական յեւքը Հայաստանի խորհրդայնացումը՝ սրբոլետարական հեղափոխությունն եր, վորի համար Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական մասսաների ամանգարդը սլայքարում եր արդեն վաղուց:

ՀԵՂԱՓՈՒՍԱԿՈՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԻՆՉ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՏՅԱՄԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանի բանվորական և աշխատավորական մասսաները սոցիալիզմի համար մղած իրենց պայքարն սկսել եյին դեռևս շատ տարիներ առաջ: 1905 թվի հեղափոխության շրջանում, արդեն, Հայաստանի բանվորական-աշխատավորական զանգվածները, Անդրկովկասի սրբոլետարիատի և գյուղացիության հետ միասին, մասնակցում եյին ցարական վայրենի կարգերի դեմ ուղղված Ռուսաստանի սրբոլետարիատի և գյուղացիության մեծ ու հերոսական պայքարին: Բոլշևիկյան կուսակցության, ընկեր Ստալինի հմուտ ղեկավարությամբ դործող անդրկովկասյան կազմակերպություններն, արդեն, այդ շրջանում կազմակերպում եյին խոշոր հեղափոխական յեւլույթներ ու շարժումներ ինչպե՛ս Անդրկովկասի մյուս մասերում, նույնպե՛ս և Հայաստանում: 1905—1907 թ.թ. բանվորական խոշոր դործադուլներ ու հեղափոխական յեւլույթներ են տեղի ունենում Ալազանդրու և Ղափանի պղնձահանքերում, Ալեքսանդրուպոլի (Լենինականի) դեպոյում, յերկաթգծում, Յերևանի արդյունաբերական ձեռնարկություններում և այլուր: Նույն այդ շրջանում տեղի յեն ունենում գյուղացիական խլրտումներ ու հեղափոխական շարժումներ Լոռում, Չանգեղուրում, Դարալագյազում, Նոր-Բայազետում և Հայաստանի այլ մասերում: Հայաստանի բանվորական և աշխատավոր գյուղացիության լայն մասսաները 1905 թ. հեղափոխության տարիներին արդեն ստանում են իրենց հեղափոխական միւրտությունը: Յեւլ 1905 թ. հեղափոխության այդ տարիներին ծայր առած Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական մասսաների հեղափոխական յեւլույթները, թեև ընդհատումներով ու համեմատաբար ավելի թույլ կերպով, շարունակվում ե-

յին նաև հետադա տարիներում: Բամական և հիշել, վոր իմպերիալիստական պատերազմի ծանր տարիներին, յերբ Հայաստանում իշխում եր ուսակցիան և դաշնակցական ու քույր կուսակցությունների անասնական շովինիզմը, հեղափոխական շարժումները Հայաստանում չեյին դադարում: 1916 թվի նոյեմբեր ամսին, որինակ, տեղի յեր ունենում Ղափանի պղնձահանքերի ու ձուլարանների 1-200 բանվորության խոշոր գործադուրը:

Հայաստանի, ինչպես և վորջ Անդրկովկասի բանվորության ու գյուղացիության հեղափոխական շարժումները, սակայն, նոր թափ, նոր իմաստ ու բովանդակություն եյին ստանում Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո: Հոկտեմբերյան հեղափոխություն սփռած լույսի տակ դաշնակցական Հայաստանի բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիությունը, բուլճերիկյան կուսակցության տեղական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ, պայքար սկսեցին ընդդեմ դաշնակցության, ընդդեմ իմպերիալիզմի, հանուն սոցիալիստական հեղափոխության, հանուն խորհրդային կարգերի՝ Հայաստանում: Արդեն 1917 թվի նոյեմբեր ամսին Հայաստանի մի շարք մասերում տեղի ունեցան բուլճերիկներին ազդեցության տակ գտնվող զինվորների ու աշխատավորության յեղույթներ ընդդեմ դաշնակցության ու անդրկովկասյան հակահեղափոխության կառավարական որդան «Անդրկովկասյան կոմիտարիատի»: Այսպես, որինակ, 1917 թ. նոյեմբերի 27-ին (14-ին) Յերևանում գտնվող 5 և 6-րդ դնդերը, տեղի աշխատավորության ակտիվ մասնակցությամբ, և բուլճերիկների ղեկավարությամբ, Յերևանում կազմակերպում են մի մեծ միտինգ-դեմոնստրացիա՝ պահանջելով պայքար ծավալել անդրկովկասյան հակահեղափոխության (վրաց մենչևիկների, դաշնակների, մուսավաթիստների և այլն) դեմ, ցրել անդրկովկասյան հակահեղափոխության բուն «Անդրկովկասյան կոմիտարիատը» և իշխանությունը հանձնել խորհուրդներին: Միտինգից հետո բազմահազար զինվորներ և աշխատավորներ բուլճերիկների ղեկավարությամբ կազմակերպում են մեծ ցույց-թափոր, վորը նվազախմբերով անցնում և Յերևանի փողոցներով: Ցուցարարների լողունդներն եյին. «Յրել Անդրկովկասյան կոմիտարիատը», «Իշխանությունը տալ խորհուրդներին», «Հետևել Ռուսաստանի որինակին» և այլն: Այս թափորի ժամանակ ցուցա-

բարները միջանի անդամ զինված ընդհարումներ են ունենում դաշնակցության խմբերի հետ:

Նույն այդ ամսում տեղի յին ունենում բանվորական մի շարք գործադուրներ Յերևանում ու Եջմիածնում: Միաժամանակ Ղամարլույի և Ղարաքլիսայի քաղցած ազդարնակությունը կատարում և մի շարք եքսցեսներ ու հեղափոխական յեղույթներ ընդդեմ դաշնակցության: Գործադուրներ և խռովություններ տեղի յին ունենում նաև Ձանգեղուրի դավառային կենտրոնում՝ բանվորության ու ծառայողների մեջ: Այսպիսով, Հոկտեմբերյան հեղափոխության առաջին իսկ որերից սկսած, Հայաստանում զարգանում եր մասսաների հեղափոխական պայքարը դաշնակցության դեմ: Յեւ այդ պայքարն որեցոր ավելի ու ավելի խորանում ու ծավալվում եր: Աշխատավորական մասսաներն սկսում եյին ավելի ու ավելի համախմբվել բուլճերիկյան լողունդների շուրջը: 1917 թ. դեկտեմբեր ամսին, որինակ, դաշնակցական «Արեւի» լրագրի թղթակիցը դանդաղում եր այն մասին, վոր բուլճերիկները Ղափանում մեծ ազդեցություն ունեն և վոր բուլճերիկների ղեկավարությամբ բանվորությունը և գյուղացիությունն ընդհարումների մեջ են մտնում տեղական դաշնակցական կոմիտեների հետ: Նույն այդ դեկտեմբեր ամսում տեղի յին ունենում Բորչալույի գյուղացիության ապստամբական յեղույթներն ընդդեմ տեղի կալվածատերերի: Գյուղացիներին հաջողվում և զինված ուժերով խլել կալվածատերերի մի շարք կալվածքներ ու անտառներ:

1918 թ. հունվար ամսին դաշնակցության «Հորիզոն» լրագրը ահազանդ եր տալիս այն մասին, վոր գործերը «վարակված» են բուլճերիզմով, վոր բուլճերիկների պրոպագանդան մեծ հաջողություններ ունի բանակում: Նույն թվի մարտ ամսին դաշնակցական հայտնի խմբապետ Անդրանիկը ղեկուցում եր այն մասին, վոր ինքը Սարիղամիչ յեղած ժամանակ ականատես և յեղել, թե ինչպես բանակի մեծ մասը տարված և բուլճերիզմով և թշնամորեն և արամադրված ղեպի դաշնակցությունը: Սարիղամիչում բուլճերիկների ազդեցությունն այնքան մեծ եր, վոր 1918 թ. փետրվարին տեղի զինվորությունը և աշխատավորությունը բուլճերիկների ղեկավարությամբ իշխանությունը վերցնում են իրենց ձեռքը: Այդ առթիվ 1918 թ. փետրվարի 6-ին Սարիղամիչից «Մշակ» լրագրին հաղորդում եյին հետևյալը.

«Իշխանութիւնը բոլշևիկներէ ձեռքին է: Զինվ. հե-
ղափ. կոմիտեն ձերբակալել է հայկական զինվորական
վարչութեան անդամներին և բանակի կոմիսարին: Կայսրանն
այրված է: Ունեցած տեղեկութիւններէ համաձայն բա-
նակի պաշարը սպառվել է: Դրութիւնը կրիտիկական է»:

1918 թ. մարտ ամսին գյուղացիական խոշոր ապստամբու-
թիւն է տեղի ունենում Բորչալույում և Շուլափերում: Ապրա-
տամբ գյուղացիութիւնը խլում է կալվածատերեր Արամյաննե-
րի ու Հարութիւնյանների կալվածքները: Նույն մարտ ամսին հա-
կադաշնակցական յելույթներ տեղի յեն ունենում Շամշադինի
չրջանում և Ներքին Գյոզալուարայում: 1918 թ. մայիս ամսում
Ալլահվերդու պղնձաձուլարանի բանվորները հայտարարում են
գործադուլ և սուր կոնֆլիկտի մեջ մտնում գործարանատերերի
հետ: Հունիսի 6-ին Յերևանում գտնվող զինվորութիւնը և տեղի
աշխատավորութիւնը հակադաշնակցական մի խոշոր ցույց են
կազմակերպում: Ոգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին տեղի յե ու-
նենում զինված ընդհարում Աբարանի, Յեղվարդի չրջանի աշ-
խատավոր գյուղացիութեան և դաշնակցական խմբապետական
զորամասերի միջև: Սեպտեմբերի 26-ին Յերևանում տեղի յե ու-
նենում խոշոր ցույց ու զինված ընդհարում: Այս վերջին անցքի
մասին հակահեղափոխական, բուրժուական «Ժողովուրդ» թերթը
տալիս եր իր ժամանակ հետևյալ ժլատ ինֆորմացիան.

«Սեպտեմբերի 26-ին Յերևանում տեղի ունեցավ փողո-
ցային ցույց, վորը կազմակերպել էին Սուրմալի չրջա-
նի գաղթականները: Նրանք սկզբում ներքին գործոց մի-
նիստորութեան, հետո կոմենդանտի տներէ առաջ հալա-
քութիւն կազմեցին և անկարգ աղաղակներով պահանջում
էին իրենց վերադարձնել ծննդավայրը: Ժամը 4-ին ամ-
բոխը ցրելու համար յերևացին 8 ձիավոր զինվորներ, վո-
րոնք մտրակներով սկսեցին ծեծել հալաքվածներին, մի
յերկուսը մինչև իսկ հրացանների կոթով էին ծեծում:
Ամբոխը մի փոքր տեղի ալեց, բայց բուլվարից քարերի և
հողի տարափով փախցրին այդ ձիավորներին. ողբ լի յեր
հայհոյանքներով և աղաղակներով: Կոմենդանտի տան մոտ
յերկար սպասելուց հետո և ներքին գործոց մինիստրին
տեսնելուց հետո, ամբոխի մի մասն Աստաֆյան փողոցով

դիմեց մինիստրի բնակարանը: Մութն ընկնելուն պես ամ-
բոխը ցրվեց» («Ժողովուրդ», Յերևան, 1918 թ., № 14):

Հոկտեմբերի 20-ին Նոր-Բայազետի չքավոր գյուղացիութեան
և դաշնակցական միլիցիայի միջև տեղի յե ունենում խոշոր
զինված ընդհարում: Այս առթիւ իր ժամանակ դաշնակցական
«Նոր հորիզոն» թերթը հաղորդում եր հետևյալը.

«Հոկտեմբերի 20-ի գիշերը համաձայն իշխանութեան
կարգադրութեան, Նոր-Բայազետի միլիցիայեա Բուրթել
Թառումյանը 40 միլիցիոներներով չրջապատում է «Դուլակ-
ներ» կոչվող ծովափը, վորտեղ Ալաղ և Աուլալի գյուղի
զինված ամբոխը, կառավարութեան պահանջի հակառակ,
վորսում եր Սևանա լիճը հարստացնող և լցնող «գոլակ»
տեսակի ձուկը: Լուսաբացին այդ գյուղերի 130—150 հոգի
զինված ամբոխը սկսում է դիմադրութիւն ցույց տալ մի-
լիցիային: Ամբոխին ողնութեան են գալիս գյուղերից:
Սկսվում է կատաղի կռիւ միլիցիոներներէ և ամբոխի մի-
ջև, վորը տևում է չորս ժամ: Շնորհիւ միլիցիայեա Բուր-
թելի հմտութեան, նրան հաջողվում է չորս ժամու կռիւց
հետո փախուստի տալ ամբոխին, վորոնք կորցնում են յե-
րեք մարդ սպանված և չորս մարդ վիրավոր, իսկ միլիցիա-
պետը կորուստ չի ունենում»:

Այսորինակ հեղափոխական յելույթներ, սակայն, ալելի հա-
ճախակի ու ալելի մեծ չափով տեղի էին ունենում 1919 և 1920
թվականների ընթացքում: Հայաստանի բանվորական ու աշխա-
տավորական մասսաների հեղափոխական յելույթները, քանի
զնում, այնքան մեծ թափ ու կազմակերպվածութիւն էին ստա-
նում: Առանձին մանր ընդհարումների ու անկազմակերպ տարե-
բային յելույթների փոխարեն 1919 թ. ընթացքում հրապարակ
են գալիս խոշոր ու ալելի կազմակերպված ապստամբական շար-
ժումներ: Դաշնակցական կառավարութեան դեմ 1919 թվի ըն-
թացքում ապստամբվում են արդեն ամբողջական գյուղեր, հա-
ճախ մի քանի գյուղեր միատեղ: Այսպես, որինակ, 1919 թ. հու-
նիս ամսին գորակոչի կասակցութեամբ դաշնակցական կառա-
վարութեան դեմ միատեղ ապստամբվում են Շամշադինի, Արդի,
Նորաչենի, Վերին Կարմիր Աղբյուր, Բերդ, Թովուզ և այլ
գյուղերի աշխատավոր գյուղացիութիւնը: Նմանորինակ ապրա-

տամբական խոշոր շարժումներ տեղի ելին ունենում նաև Դա-
բալադյազի դալառում: 1919 թ. հոկտեմբերին, որինակ, ապրա-
տամբում եր Մարտիրոս գյուղը, վորի որինակին և հետևում
են հարևան մյուս գյուղերը: Համեմատաբար ավելի խոշոր
ընույթ ելին կրում նաև բանվորութան հեղափոխական յեղույթ-
ները: Փոքր, անկաղմակերպ գործադուլների փոխարեն 1919 թ.
հանդես են գալիս ավելի կաղմակերպված ու խոշոր գործադուլ-
ներ և բանվորութան հեղափոխական յեղույթներ: 1919 թ.
մարտ, հունիս, սեպտեմբեր և նոյեմբեր ամիսներին, որինակ,
բավական մեծ գործադուլներ տեղի յեն ունենում յերկաթուղա-
յին բանվորութան մեջ: Նույն թիվի հուլիս և դեկտեմբեր ամի-
սներին բավական կաղմակերպված կերպով գործադուլ են հայ-
տարարում Յերևանի փոստ-հեռադրական ու սպարանների բան-
ները և ծառայողները: Գործադուլներ տեղի ելին ունենում նաև
Ալեքսանդրոպոլում (Անիականում) գործող սպարաններում
և արգյունաբերական այլ ձեռնարկություններում:

Գալիս և 1920 թիվը, դաշնակցական դաժան ուժի մակ
անքող ու կեղեքվող բանվորա-գյուղացիական մասսաների հե-
ղափոխական յեղույթներն ավելի յեն ծավալվում ու խորանում:
Հունվարի սկզբներին Ալեքսանդրոպոլի (Անիականի) կայարա-
նի դեպոյի ու դժի բանվորները պարենավորման հարցերի առի-
թով խոշոր ընդհարման մեջ են մտնում դաշնակցական կառա-
վարութան հետ: Կատարվում են բաղմաթիվ ձեռքակալու-
թյուններ, շտեմոված եքսեսներ ու բռնություններ բանվորու-
թյան նկատմամբ և սպա հեղափոխական ցույցեր ու յեղույթ-
ներ: Այդորինակ ընդհարումներ և յեղույթներ փետրվար, մարտ
և ապրիլ ամիսներին տեղի յեն ունենում նաև յերկաթգծի Յե-
րևանի կայարանում, Յերևանի ու Ալեքսանդրոպոլի ջուհակա-
նոցներում, սպարաններում և ուրիշ տեղեր: Ապրիլին բռնկվում
և Հայաստանի բանվորութան ընդհանուր մի գործադուլ, վորն
ընդգրկում և ամբողջ յերկաթգծը, Յերևանի ու Ալեքսանդրա-
պոլի գործարանները, սպարանները և այլ մասնավոր ու պե-
տական ձեռնարկություններ:

1920 թ. փետրվար, մարտ և ապրիլ ամիսներին նորից տեղի
յեն ունենում աշխատավոր գյուղացիութան բաղմաթիվ ըմբոս-
տացումներ, զինված յեղույթներ ու ընդհարումներ Ղաղախ-
Շամշադինում, Նոր-Բայազետում, Դարպազյազում և այլ շքը-

ջաններում: Գրեթե նույն ժամանակ կատարվում են մի շարք
հուղումներ և յեղույթներ Սարիղամիշում, Զանգեզուրում և
Դիլիջան-Իջևանում տեղավորված զինվորական մասերի մեջ:

Դաշնակցական կառավարութան դեմ ուղղված Հայաստանի-
բանվորութան ու աշխատավոր գյուղացիութան այս բաղմա-
թիվ ըմբոստացումներն ու հեղափոխական յեղույթները դեկա-
վարում ու կաղմակերպում եր Հայաստանի կոմունիստական կու-
սակցությունը: Հատկապես 1919 թիվից սկսած, Հայաստանի կո-
մունիստական կուսակցութան կաղմակերպությունները հակա-
կան աշխատանքներ ելին կատարում՝ մասսաներին հեղափո-
խական դաստիարակություն տալու և նրանց կաղմակերպելու
ուղղությամբ:

«Հայաստանի բուլճեիկյան կաղմակերպությունները հատ-
կապես 1919 թիվից ուժեղ թափ են տալիս ազիտացիոն և
կաղմակերպական աշխատանքներին, վորոնք պարարտ հող
են դառնում հայ բուրժուազիայի կուսակցութան՝ դաշնակ-
ցության տիրապետութան տակ հեծեծող մասսաների շքը-
ջանում: Դաշնակցութան տիրապետութան շատ կարճ ժա-
մանակամիջոցն անդամ բավական յեղավ, վորպեսզի նա
վերջնականապես ցույց տար բանվորական և աշխատավո-
րական մասսաներին իր հրեչավոր դեմքը, վորպեսզի այդ
մասսաների աչքում ավելի ու ավելի բարձրանար բուլճեիկ-
ների կուսակցութան հեղինակությունն ու հմայքը, վոր-
պեսզի նրանց դասակարգային ինքնաճանաչողությունն ու
ինքնազիտակցությունը գնալով աճեր ու խորանար» (Ա.
Խանջյան, «Մայիսյան աղստամբությունից դեպի Նոյեմբե-
րյան հաղթանակը», էջ 21—22):

Բանվորական և աշխատավորական մասսաներին կոմունիս-
տական դաստիարակություն տալու և նրանց դաշնակցութան
տիրապետութան դեմ վտոքի հանելու համար հակայական աշ-
խատանք եր կատարում նաև Հայաստանի կոմունիստական յերբ-
տասարդական միությունը, «Սպարտակը»: Դաշնակցական վայ-
րենի ուժի մի ու դաժան տեղորի պայմաններում Հայաստանի
կոմունիստական կուսակցությունը և Հայաստանի կոմյերիտու-
կան կաղմակերպություններն անդուլ և հերոսական աշխատանք
ելին տանում դաշնակցութան հակահեղափոխական դեմքը մեր-

վացնելու, մասսաների դասակարգային դիտակցութիւնը վար-
դացնելու և նրանց հեղափոխական պայքարի ուղին հանելու հա-
մար: Յեւ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեան կազ-
մակերպութիւնները այդ աշխատանքներն իզուր չեն անցնում:
Դաշնակցութեան տիրապետութեան դեմ դեռևս տարիներ առաջ
սկսած Հայաստանի բանվորութեան ու աշխատավոր գյուղացիու-
թեան հեղափոխական ըմբոստացումները, յեղույթներն ու շար-
ժումներն արագորեն ավելի ու ավելի ծափալով, խորանում
են և 1920 թ. մայիսին արդեն ծնում ե մայիսյան հերոսական
ապստամբութիւնը:

ՄԱՍՏԱՆԵՐԻ ԱՊՍՏԱՄԲՐՈՒԹՅՈՒՆ

Դաշնակցութիւն կուսակցութեան դեմ մինչև 1920 թ. մայի-
սը տեղի ունեցած Հայաստանի բանվորութեան ու աշխատավոր
գյուղացիութեան հեղափոխական յեղույթներն ու ըմբոստացում-
ները, սակայն, դալիք ահեղ փոթորիկ միայն նախանշաններն ե-
լին: Ինքը փոթորիկը՝ դա մայիսյան ապստամբութիւնն էր,
վոր կատարվում էր հետևյալ պարագաներում:

Մտանում էր 1920 թ. մայիսը: Մասսաները ձախանում ու
ավելի էլին հեղափոխականանում: Դեպքերն ավելի էլին զարդա-
նում ու հասունանում: Ապրիլի 28-ին խորհրդայնանում ե Սոբլը-
բեջանը: Այդ լուրը չտեսնված կերպով վողեւորում ու անհամ-
բեր ե դարձնում դաշնակցութեան տիրապետութեան տակ յեր-
կար ժամանակ տառապած հեղափոխական մասսաներին: Միա-
ժամանակ մոտենում էր համաշխարհային պրոլետարիատի մի-
ջադրային որը՝ մայիսի 1-ը, վորը տոնելու համար բանվորա-
կան - աշխատավորական մասսաները, Հայաստանի կոմունիս-
տական կուսակցութեան (այն ժամանակ «Արմենիոմի») ղեկավա-
րութեամբ, դեռևս շատ որեր առաջ տենդագին նախապատրաս-
տութիւններ էլին տեսնում՝ հեղափոխական յեղույթ կազմակեր-
պելու դաշնակ-խմբապետական դիկտատուրայի դեմ: Յեւ ի-
րոք, մայիսի 1-ին դաշնակցական Հայաստանի գրեթե բոլոր
հիմնական մասերում՝ Ալեքսանդրոպոլում, Յերևանում, Ղար-

սում, Սարիղամիշում, Ղարաքիլիսայում և այլն, հեղափոխա-
կան բանվորութիւնը և աշխատավորութիւնն «Արմենիոմի»
գլխավորութեամբ չտեսնված հեղափոխական հուժկու ցույցեր
և յեղույթներ կազմակերպեցին: Յուցարարների մարտական լո-
ղունդներն էլին. «Կեցցե Խորհրդային իշխանութիւնը», «Կեցցե
կոմկուսակցութիւնը», «Կորչի դաշնակցութիւնը», «Բագուն-
ընկալ, հերթը Յերևանինն ե» և այլն: Դաշնակցութիւնը և,
«բույր» կուսակցութիւններ՝ սպեցիֆիկները, եսերները և այլն,
փորձեցին մասսաների այդ հեղափոխական ցույցերը և բողոք-
ները չեղել դասակարգային պայքարի դժից և տանել այն՝ խա-
ղաղ տոնական լողունդների տակ: Սակայն այդ նրանց չհաջող-
վեց: Հենց մայիսի կեսերն այդ ցույցերը յեկան ակնհայտորեն
ապացուցելու, վոր աշխատավորական մասսաներն ի դեմս դաշ-
նակցութեան, պարզ տեսնում էլին իրենց վրիճարկ, դատակար-
գային թշնամուն: Մայիսի կեսերն այդ որերը պարզեցին, վոր
դաշնակցութիւնը չունի վորեւէ լուրջ, ամուր պատվանդան յերկ-
րում, վոր մասսաները հեղափոխականացել են սպասածից ավե-
լի, վոր նրանք գնում են կոմունիստական կուսակցութեան հե-
տեկց և պատրաստ են վճռական կռիւ դուրս դալու դաշնակների
իշխանութեան դեմ հանուն պրոլետարիատի դիկտատուրայի:
Այդ ցույցերը Հայաստանում իրոք այնքան հուժկու, մասսա-
յական և մարտական էլին, վոր ցնցեցին դաշնակ պետականու-
թեան հիմքերը, այնքան հեղափոխական բնույթ ունեյին, վոր
դաշնակցութիւնը սարսափի մատնվեց:

Վորպես մայիսի կեսերն այդ ցույցերի իլյուստրացիա, կարելի
յե բերել Ալեքսանդրոպոլի (Լենինականի) դեպքերը: Այստեղ
մայիսի մեկի առթիւ կոմունիստական կուսակցութեան կողմից
կազմակերպված ցույցին մասնակցում են կազմակերպված ձևով
ու հեղափոխական վողով լի միջանի հազար բանվորներ ու աշ-
խատավորներ: Սկզբում քաղաքում ցույց, միտինգ են կազմա-
կերպում և ապա կազմակերպված շարքերով գնում գորանոցնե-
րը: Այդտեղ զինվորական մասերը միանում են ցուցարարներին,
նորից կազմակերպում միտինգ, վորտեղ արդեն բացահայտ հե-
ղափոխական ճառեր, մարտական լողունդներ են բաց թողնում
ու կոչ անում զինված ապստամբութեան համար: Այստեղ հենց
առաջին անգամ հրապարակորեն, վորպես բոլշևիկ, հանդես ե-
դալիս գրահապատի պետ ընկ. Սարգիս Մուսայեւյանը և իր հա-

վատարմությունը հայտնում պրոլետարական հեղափոխութեանը, Սորհրդային իշխանութեանը: Միտինգը վողջույնի հեռադիր և ուղարկում Ադրբեջանի Հեղկոմին և ապա զինվորական մասերի հետ միասին, պատրաստ ապստամբութեան համար, վերադառնում և նորից քաղաք: Քաղաքում դաշնակիներն իրենց ահումբից պրովոկացիոն գնդակ են արձակում ցուցարարների վրա և նրանց հասցեյին (հատկապես Սորհրդային Ադրբեջանի հասցեյին) պրովոկացիոն բացականչութեաններ անում: Ամբողջովին հեղափոխականորեն տրամադրված ցուցարարներն իսկույն հետապնդում են դաշնակիներին, ունենում են ընդհարում նրանց հետ և ապա մտնում դաշնակցութեան ակումբը և քար ու քանդանում այն: Գրեթե մոտավորապես այսօրինակ ցույցեր ու միտինգներ տեղի ունեցան նաև այլ վայրերում՝ Յերևանում, Ղարսում, Սարիղամիշում և այլն: Մայիսմեկյան ցույցերն ըստ ելույթյան ապստամբութեան սկիզբն էյին: Մայիսի մեկից սկսած հատկապես Ալեքսպոլում տիրում էր ապստամբական դրուժյուն, տիրում էր յուրատեսակ յերկիշխանություն և հայտնի չէր, թե ովքե՞ր են քաղաքի փաստական իշխանութեան տերերը, — կոմունիստները, թե դաշնակիները:

Ահա այսպիսի պայմաններում, փոխանակ մայիսի մեկից հենց անմիջապես հետո սկսելու ապստամբական վճռական դործողութեանները, «Արմենկոմը» դեռևս հասպողում էր վճռական դործողութեանների անցնել, և ձգձգում՝ ապստամբութեան անցնելու դործը:

Բայց կատարված փաստի առաջ կանգնած լինելով արդեն, վերջապես յերկար ձգձգումներից ու տատանումներից հետո, մայիսի 5-ին «Արմենկոմը» ապստամբութեան սանկցիա յե տալիս և այդ նպատակով Ալեքսանդրոպոլ և ուղարկում իր յերկու ներկայացուցիչներին, վորոնց մասնակցութեամբ և կազմակերպվում է ուղամահեղափոխական կոմիտե: Վերջինս մայիսի 6-ի դիշերը վորոշում է ապստամբութեանն սկսել և իշխանութեանը գրավել մայիսի 8-ին: Սակայն Ալեքսանդրոպոլն ապստամբների կողմից ուղամահան միջոցներով գրավվեց և խորհրդային հայտարարվեց միայն մայիսի 10-ին, թեև փաստորեն Ալեքսանդրոպոլում ապստամբներն իշխանութեան տեր էյին դեռևս օրեր առաջ, վորովհետև, դաշնակցութեան պետական ու կուսակցական յերկչոտ դործիչները, զգալով իրենց անխուսափելի անկումը,

նախապես փախուստի եյին դիմել: Միաժամանակ Ալեքսանդրոպոլի շրջակա գյուղերում (հատկապես Քալթաուլի շրջանում) ապստամբ գյուղացիները կռվի յեն բռնվում դաշնակ խմբապետների, կուլակների հետ, նրանց դուրս են քշում գյուղերից, կազմակերպում ուղամահեղափոխական կոմիտեներ ու հայտարարում Սորհրդային իշխանութեան: Ալեքսպոլի զինվորները, հատկապես, բուռն վողջութեամբ ընդունում են Սորհրդային իշխանութեան հաստատումը և պատրաստակամութեան են հայտնում կռվել Սորհրդային իշխանութեան համար մինչև վերջը: Կազմվում է բանվորների հատուկ դավադրիա, վորը կռվում է առաջին շարքերում: Բայց Կարմիր բանակի շտաբի պետ էր նշանակված ցարական սպա Կորգանովը, դաշնակցական յուրայիններից մեկը, վորին հաջողվում է պրովակացիայի ու ստոր դավաճան դործունեյութեան միջոցով դրուժյունը ծանրացնել, հուսալքութեան առաջ բերել բանակի մեջ և հնարավորութեան տալ դաշնակցական բանդաներին շրջապատել քաղաքը: Սրան միացան նաև ապստամբութեան դեկավարութեան գործած սխալները, վորզ վճռական դործողութեանները, պարենի պակասութեանը, դավաճանութեանը և այլն, վորոնք բոլորը միասին ծանր դրուժյուն էյին ստեղծում ապստամբների համար: Մայիսի 11-ին գրահասպատը, Մուսայեյյանի դեկավարութեամբ, Անի—Ադին գծի վրա ընդհարվում է Սեպուհի բանդաների հետ, վորից հետո տեսնելով, վոր գրահասպատի հետ հեշտ չի դործ ունենալ, Սեպուհը, թողնելով դիժը, անցնում է գյուղերը և նրանց վրայով առաջ շարժվում դեպի քաղաք: Միքանի ընդհարումներ ունենալուց հետո, վերջապես, Սեպուհը մայիսի 13-ին ապստամբներին ուղարկում է վերջնադիր, վորով պահանջում է հանձնվել: Սակայն անկախ այս վերջնադրից միքանի ընդհարումներ ունենալուց հետո, ապստամբները մայիսի 13—14-ի գիշերն ստիպված են լինում թողնել քաղաքը, վորից հետո Ալեքսանդրոպոլ են խուժում դաշնակցական խմբերը:

Ղարսում կազմակերպված Ռադիկալկոմը ևս մայիսի 10-ին գարաթի, յերկաթգծի բանվորութեան, բերդի հրետանու յերկու վաչտի և պարետային վաչտի ուժերով կատարում է ապստամբութեան և Ղարսում հայտարարում է Սորհրդային իշխանութեան: Դեռևս մայիսի 9-ի վաղ առավոտից ապստամբում են բերդի միքանի ֆորտերի զինվորութեանը: Ապստամբներին միա-

նում են նաև չըջակա դյուղացիութիւնը: Դաշնակները մի շարք փորձեր են անում ղինաթափ անել ապստամբներին, բայց այդ նրանց չի հաջողւում: Ալեքսանդրոպոլից խոստացված եր դրահապատով ոգնութեան դալ ապստամբներին: Բայց այդ դրահապատը չի գալիս: Ձինաթափութեան մեջ կազմալուծում է սկսվում: Դաշնակները մայիսի 11-ին դրավում են կայարանը: Հեղկոմի շտաբը տեղափոխվում է բերդ և այնտեղից հրետանային կրակ է բաց թողնում քաղաքի վրա: Սակայն այդ չի ոգնում: Ապստամբների անվճռական գործողութիւնները, սխալները և մի շարք այլ հանդամանքներ, վերջիվերջո պարտութեան են հասցնում: մայիսի 13-ին ընկնում է նաև Ղարսը:

Սարիղամիշում ապստամբութիւնն սկսվում է մայիսի 11-ին: Այստեղ ապստամբութիւնն ավելի լավ, ավելի հաջող եր կազմակերպված, չնորհիվ դժի բանվորութեան և այն ժամանակ այնտեղ յեղած հեղափոխական գնդերից մեկի՝ 4-րդ գնդի: Ապստամբութիւնն սկսվում է հակահեղափոխականների ձերբակալութիւններով: Միքանի դիմադրութեան փորձեր ճնշվում են զենքով: Սարիղամիշում ևս սպասում էին Ալեքսանդրոպոլի դրահազնացքին, բայց նա այստեղ ևս չհասավ: Փորձ է արվում ոգնութեան գնալ Ղարսին, բայց այդ չի հաջողւում՝ ու լինելու պատճառով: Իմանալով Ալեքսանդրոպոլի և Ղարսի անկման մասին, և չկարողանալով միայնակ կռիւլ դաշնակցութեան դեմ, ապստամբները Սարիղամիշում ստիպված են լինում մայիսի 18-ին գիջել քաղաքը, վորից հետո Սարիղամիշ է մտնում Սեպուհը և սկսում իր սովորական դադանութիւնները:

Նոր-Բայազետում ապստամբութիւնն սկսվում է մայիսի 13-ին՝ Ղարանլուղից՝ ընկ: Սարուխանյանի գլխավորութեամբ: Կազմվում է ռազմա-հեղափոխական կոմիտե, վորը ձերբակալում է ռազմաճակատի հրամանատար գեներալին՝ իր շտաբի հետ միասին: Ապստամբները Ղարանլուղից շարժվում են Նոր-Բայազետ, վորոնց և միանում է ճանապարհին ընկած գյուղերի գյուղացիութիւնը:

Մայիսի 17-ին, միքանի ժամ տևող կռիւլից հետո, ապստամբներին հաջողվում է գրավել Նոր-Բայազետը: Հաջորդ որը պարգվում է, վոր դաշնակցական բանդաներն առաջ են շարժվում քաղաքի վրա: Ապստամբները դիրքեր են բռնում քաղաքի չըջակայքում և սկսում կռիւլ: Մայիսի 18-ին և 19-ին ապստամբ-

ները շարքերը խցկված մի շարք պրովոկատոր սպաներ ամենատաք կռիւլի ժամանակ իրենց խմբերով անցնում են դաշնակներին կողմը: Այս պրովոկացիոն, դավաճան գործելակերպի և մի շարք այլ հանդամանքների պատճառով, միքանի ժամ տևող տաք կռիւլից հետո, դաշնակները 19-ին մտնում են քաղաք ու սկսում իրենց վայրագութիւնները:

Ղաղախ-Քարվանսարայի չըջանում ապստամբութիւնը ծափալվում է մայիսի 19-ին: Մայիսի 22-ին ապստամբները, մի քանի ընդհարումներից հետո, գրավում են Դիլիջանը, սակայն այստեղ յերկար չեն կարողանում մնալ և հետ են քաշվում Ղաղախ-Շամշադին: Սկսվում են կատարյալ քաղաքացիական կռիւլներ, վորոնց ընթացքում Ղաղախի ապստամբ գյուղացիութիւնը ցուցաբերում է հերոսական պայքարի լավագոյն նմուշներ: Ապստամբները գրավում են Իջևանը և ապա հետ հանձնում: Խիզախ և բուռն վողեւորութեամբ կռիւլ ապստամբներն Աչաջուր գյուղի մոտ վողեւացնում են խմբապետ Մուրադի 63 հոգուց բաղկացած խումբը, սակայն վերջիվերջո ստիպված են լինում ժամանակավորապես թողնել Հայաստանի սահմանները և անցնել Խորհրդային Ադրբեջան:

Չանդեղուրում ապստամբութիւնը սկսվում է մայիսի 20-ին: Այդ որը ձերբակալվում են դավառական պաշտոնյանները, տեղական իշխանութիւնները, վորից հետո իշխանութիւնն անցնում է տեղի ռազմահեղափոխական կոմիտեյի ձեռքը: Մայիսի 25-ին Դաշնակցութիւնը ցանկանում է դորամասեր ուղարկել Միսիան, ապստամբութիւնը ճնշելու համար, բայց իմանալով այս մասին, դորամասերը հետ են կանգնում և հրաժարվում են հրամանները կատարել: Մայիսի 27-ին, մի քանի գյուղերի հետ միասին ապստամբվում է Խնձորեսկը, բայց հարկ յեղած ոժանդակութիւն չտանալու պատճառով, մի քանի ընդհարումներից հետո ընկնում է: Հունիսի սկզբներին ապստամբներն ստիպված են լինում թողնել նաև Միսիանը:

Ապստամբութիւններ ավելի կամ պակաս հաջողութեամբ տեղի յեն ունենում Կաղզվանում, Իգդիրում, Ղարաքիլիսայում և այլուր:

Բայց նրանք բոլորն էլ չուտով պարտվում են:

Այսպիսով, մասսայական ապստամբութիւններ կատարվում են, բայց Արմենիոմը և ապստամբութիւնների ղեկավարութիւն-

նը հանդես են բերում թուլութուն և տակտիկական սխալներ: Նրանք գործը չեն կարողանում կազմակերպել ըստ հարկին, չեն գիմում միջոցները՝ հակառակորդի դեմ պայքարելու և նրան վերջնականապես խորտակելու համար: Ընդհակառակը, հակառակորդի նկատմամբ հանդես են բերում մեծ «բարեհոգութուն», լիբերալիզմ և փափկանկատութուն. չեն ձերբակալում ու բանտարկում դաշնակցութեան հայտնի գործիչներին և լիգերներին, այլ նրանց գործողութունների համար ազատ ապարեզ են տալիս: Արմենիոմը և ապստամբութունների անմիջական ղեկավարութունն ապստամբութուններից հետո ել շարունակում են իրենց տատանվող քաղաքականութունը, գրեթե ինքնահոսի թողնելով պայքարի ընթացքը, փոխանակ արդեն սկսված գործը բուլչեիկորեն ղեկավարելու և միջոցներն ձեռնառնելով հասցնելու: Փոխանակ հարձակման, միջոցներից, Արմենիոմը գիմում է պաշտպանութեան: Բայց սա գեո բոլորը չէ: Արմենիոմը և ապստամբութունների անմիջական ղեկավար որդանները՝ ուղղահանգիստ կատարում են նաև այլ սխալներ: Թույլ եր աշխատանքը նաև բանակում, դյուղում: Ապստամբութեան ղեկավարութունը վորոշ տեղերում մտածում են թողնել սպայական նախկին կազմի ձեռքը, վորոնց գլխավոր մասն ապստամբութեան կրիտիկական մոմենտին դավաճանում և անցնում է դաշնակ-խմբատետական ուժերի կողմը. ապստամբված առանձին շրջանների մեջ կապը չի հաջողվում պահպանել, ապստամբութունները չեն կատարվում միաժամանակ, նրանց աշխատանքները չեն դուգակցում միմյանց հետ, վորի հետևանքով և մայիսյան ապստամբութունը ջատվում է առանձին մասերի և հեշտ պարտվում:

Ոոսելով մայիսյան ապստամբութեան պարտութեան պատճառների մասին, ընկ. Սանջյանը գրում է հետևյալը.

«Արմենիոմը, Հայաստանի բուլչեիկների այն ժամանակվա կենտրոնը — չկարողացավ գործի վերածել ապստամբութեան արվեստի այն հիմունքները, վոր Լենինը՝ յեյնելով Մարքսի դրույթներից, շարադրում է այսպես. «1) Յերբեք խաղ չանել ապստամբութեան հետ, այլ սկսելով այն, հաստատապես գիտենալ, վոր հարկավոր է գնալ մինչև վերջը»:

2) Անհրաժեշտ է ուժերի մեջ գերակշռութուն ստեղծել միջոցական տեղում, միջոցական մոմենտին, քանի վոր այսպես ավելի լավ պատրաստված ու կազմակերպված հակառակորդը կլինի չափի ապստամբներին:

3) Յերբ ապստամբութունն սկսված է, պետք է գործել մեծագույն միջոցներով, անպայման, անպատճառ անցնել հարձակման: «Պաշտպանութունը մահ է զինված ապստամբութեան համար»:

4) Պետք է աշխատել հանկարծակի բերել հակառակորդին, վորսալ մոմենտը, քանի դեռ նրա գործերը ցիրուցան են:

5) Հարկավոր է ամեն որ գեթ փոքր հաջողութուններ ձեռք բերել (կարելի յե ասել ամեն ժամ, յեթե խոսքը վերաբերում է մեկ քաղաքի), ինչ գնով ել թեկուզ լինի՝ պահպանելով բարոյական գերակշռութունը»:

6) Մարքսը զինված ապստամբութեան վերաբերյալ բոլոր հեղափոխութունների դասերը հանրագումարի բերեց «պատմութեան մեջ հեղափոխական տակտիկայի մեծագույն վարպետի՝ Դանտոնի բառերով. «համարձակութուն, համարձակութուն և կրկին համարձակութուն»:

Արմենիոմը չկարողացավ կատարել ապստամբութեան հաղթանակի այս հիմնական պայմանները: Նա դուրի գտնվեց բուլչեիկյան այս անհրաժեշտ հոտառութունից և հեռատեսութունից՝ իրերի միջադգային և ներքին տվյալ դասավորութեան պայմաններում հեղափոխական անմիջական սիտուացիայի անխուսափելիութունը կանխատեսելու, նրան կազմ ու պատրաստ, հեղափոխական գործողութունների միասնական պլանով և ուժերի ճիշտ դասավորումով գիմավորելու համար: Անգամ, յերբ այլ անմիջական հեղափոխական սիտուացիան փաստ եր դառել, այդ դեպքում ևս Արմենիոմը դեռ չեր կարողանում իր համար պարզել այդ և անհապաղ գործի գիմել: Նա, ինչպես և Ռադամ-հեղափոխական կոմիտեն, Աելքսանդրոպոլում ապստամբութեան անցնելուց հետո ևս դանդաղաշարժ ու անվճռական գտնվեցին և հարձակողականի փոխարեն, պաշտպանողական գիրք ընդունեցին: Արմենիոմն ու Ռ.Չկ-ն թշնամու թույլ կողմերը չկարողացան ոգտագոր-

ների լեռներում և ձորերում, խուլ անկյուններում և բանտե-
րում: Ամբողջական դյուղեր վոչնչացան, մասսաները տեռորի և
ահարեկման մատնվեցին: Դաշնակցութեան գործ դրած ալլան-
դակ միջոցներից կարելի չե հիշատակել թեկուզ միայն ընկ. ընկ.
Մուսայեւյանի, Ալլահվերդյանի, Ղարիբջանյանի, Սարուխան-
յանի, Մելքոնյանի գաղանային սպանութունները: Այսպես, ու-
րինակ, ընկ. ընկ. Ալլահվերդյանին, Մուսայեւյանին և Ղարիբ-
ջանյանին յերկար ժամանակ բանտում պահելուց և տանջանքնե-
րի յենթարկելուց հետո, վերջապես, ողոստոսի 14-ի գիշերը
բռնութեամբ տանում են Յերևանից դուրս, Քանաքեռի տակը և
այնտեղ զնդակահարում ու դիակներն աչրում նավթով:

Ընկ. Արտաշես Մելքոնյանին բռնում են Աշտարակի շրջանի
Ռհանալանք դյուղում, ծեծում ու ապա բերում Աշտարակ, այս-
տեղ ևս չտեսնված տանջանքների ու պախարակման յենթարկե-
լով, տանում են Եջմիածնի բանտը, վորտեղ նորից տանջանք-
ների և չարչարանքների յենթարկելուց հետո, խմբապետ Համա-
ղասպի կարգադրութեամբ իբր թե Յերևան տեղափոխելիս ճա-
նապարհի վրա նախորդ պատրաստված մաուզերիստների ձեռ-
քով, դաշնակցական պառլամենտի անդամների ներկայութեամբ
գաղանաբար գնդակահարում են և դիակը քաշ տալով հասցնում
Յերևան:

Ընկ. Հովհաննես Սարուխանյանի նկատմամբ գործ են դնում
ինկվիզիցիոն սարսափելի տանջանքներ. ձիերի պոչից կապած
կենդանի-կենդանի քարչ են տալիս փողոցներով, ծեծում, թքում
յերեսին և վերջիվերջո կիսակենդան դրութեան մեջ, մեկ-յերկու
որ հետո զնդակահարում:

Այսպես եր վարվում Հայաստանի հակահեղափոխութունը,
գաղաղած դաշնակցական խմբապետների ղեկավարութեամբ Հա-
յաստանի ապստամբ բանվորների, աշխատավորների ու նրանց
ղեկավարների հետ: Դաշնակցութուն կուսակցութեան սարքած
սպանդում հերոսաբար ընկան խիղախ ընկերներ՝ Ալլահվերդյա-
նը, Սարուխանյանը, Ղարիբջանյանը, Ղուկասյանը, Մուսայեւ-
յանը, Փանյանը, Սևոյանը, Մելքոնյանը, Ադոկը, Բատիկյանը,
Յավրակովը, Մաաիչկոն, Մկրտումյանը, Ալեքսեյեվը, Հակոբ-
ջանյանը, Խրիստովսկին, Կուխմալյակին, Եյթուրարյանը, Իս-
կանդարյանը և բազմաթիվ այլ հայտնի և անհայտ ընկերներ:

Հակահեղափոխութունը, ուսկիցիան հաղթանակում եր, սա-

կայն նա հաղթանակում եր միայն ժամանակավորապես: Մա-
յիսյան ապստամբութունը Հայաստանում պարտվեց, բայց նա
իբր իսկ սղարտվելով ճանապարհ հարթեց հաղթական Նոյեմբեր-
յան հեղափոխութեան համար:

«Մայիսյան ապստամբութունը Հայաստանում, —ասում
ե ընկ. Խանջյանը, —ապստամբութունները Լենինականում,
Ղարսում, Սարիղամիշում, Ն. Բայազետում, Դիլիջանում,
Ղաղախում անբուժելի վերքեր բաց արին աղգայնական-
բուրժուական Հայաստանի որդանիղմի վրա: Չնայած իբր
ժամանակավոր պարտութեան, մայիսյան ապստամբութու-
նը անասելի չափով խորացրեց անդունդը՝ տիրող դասա-
կարգերի և յերկրի բանվորական ու աշխատավորական
լայն մասսաների միջև, մինչև վոր նոյեմբերին, —յերբ
ծայրաստիճան սրվեցին Հայաստանի բուրժուական «հան-
բապետութեան» ներքին և արտաքին հակասութունները—
Ղաղախի ապստամբ դյուղացիների նոր հարվածը, դեռ մա-
յիսին բացված անդունդը գլորեց դաշնակցների իշխանու-
թունը»:

Յեւ իրոք, մայիսյան քաղաքացիական կատաղի կոիվներում
կոիված և դասեր ստացած Հայաստանի ապստամբ բանվորները
և աշխատավոր դյուղացիները, Հայաստանի կոմունիստական
կուսակցութեան ղեկավարութեամբ, կարողացան մի հուժկու
հարվածով հենց նույն թվի նոյեմբերին, տապալել դաշնակ կա-
ռավարութունը և հաստատել Խորհրդային իշխանութուն:

Մայիսյան ապստամբութունը—այդ սոցիալիզմի համար տալ-
քարող Հայաստանի բանվորութեան ու աշխատավոր դյուղացիու-
թեան առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումն եր: Նա
Հայաստանում սկիզբ եր դնում քաղաքացիական կոիվներին:
Հերոսական մայիսը հաղթական Նոյեմբերի սկիզբն եր:

ՀԵՐՈՍԱԿՈՒ ՄԱՏԱՍԻՅ ԴԵՊՈՒ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ԴՈՅՏՐԱԵՐԸ

Մայիսյան ապստամբութեանը հաջորդեց ծանր ու դաժան
ուսկիցիան: Ծնշելով մայիսյան ապստամբութունը, դաշնակցա-

կան կառավարութիւնը շտապում եր «հնազանդեցնել» ըմբոստացած մասսաներին և իր հաշիվը տեսնել «աղբի դավաճաններին» հետ: Անմիջապես սկսվում են մասսայական տեւորը, դաշնակ վայրենի ու արյունարբու խմբապետների զաղբելի վոճրագործութիւնները և պատժիչ գործամասերի կոտորածներն ու դաշնութիւնները: Բոլոր այն գյուղերը, վորոնք ակտիվ մասնակցութիւն էին ունեցել մայիսյան շարժումներին, դաշնակցական կառավարութիւն կողմից յենթարկվում են անլուր ճնշումների ու քվեքուղիների: Թե՛ դաշնակցական բանդաները հեղափոխական աշխատավորական մասսաների դեմ ինչ զաղբելի միջոցներ էին գործադրում, այդ մասին ավելորդ չէ մի որինակ բերել: Ղարսի գյուղերում դաշնակցական կառավարութիւն կողմից կատարված այդ ճնշումների ու կեղեքումների մասին մի ակնհայտ հետեւյալն է պատմում.

«Բլազդուորնոյ գյուղը, վոր գտնվում է Ղարսից 5 վերստի վրա, մայիսի 12-ին շրջապատվեց Ղարսի ամբողջ կայազորով և մանուկներստներով, գյուղի վրա յեր ուղղված ամբողջ բերդամրոցային հրետանին և առաջարկված եր Թնդանոթից կրակ բանալու սպառնալիքի տակ հանձնելի գնդերը. հանձնեցին. վճարել 230.000 ու. հարկ Անդրկովկասյան կոմիտարիատի բռնարկով (վորոնք կառավարական չեկերից թանգ են 5 անգամ)՝ վճարեցին: Պահանջեցին յերեք միլիոն ուրբի պատերազմական տուգանք, բայց վորովհետև գյուղացիները փող չունեցին, ի հաշիվ պատերազմական տուգանքի՝ 100 ձի խրեցին, 10 հազարական ուրբի դնահատելով յուրաքանչյուրը, մոտ 200 կիթան կով՝ հինգ հազարական ուրբով, գավթեցին 400 վոչխար (4 վոչխարը մեկ կովի տեղ եր դնվում): Զորքը գյուղը վոտը դնելուց հետո՝ սկսեցին խուզարկութիւնները, վորոնք կատարվում էին շորեղենի, կոշիկեղենի թալանի հետ միաժամանակ: Դրանից հետո «եկզեկուցիա» դրվեց. բերին զինվորների մի դունդ, վորին մթերքներ պետք է մատակարարեր ազգաբնակչութիւնը մի ամսվա ընթացքում: Զինվորները և գլխավորապես սֆիցերները ծեծում ու բռնութիւններ էին գործ դնում գյուղացիների վրա: Դրանով չբավականանալով, այդ գյուղն այժմ 500 փութ կովի յուղի հատուցման պարտավորեցրին, չնայած վոր գյուղում մնաց ամե-

նալավ կովերից 200—300 հատ. մայիսից մինչև հուլիսը գյուղացիներից գողացված է մինչև 15 ձի, 25 խոշոր յեղջուրավոր անասուն և մինչև 50 վոչխար: Հասարակութիւնից պաշտպանութիւն համար՝ պառլամենտ ուղարկված ներկայացուցիչներին պատասխանված է յեղել՝ «ձեզ բուռնիկները համար այդ դեռ քիչ է»...:

Նովո-Սելիմ գյուղից վերցրած է 20 ձի, 8 յեղ: Կերակրելու համար մի ամիս նստած է յեղել մի վաշտ զինվոր, բռնաբարված է 18 կին, դանակոծված է գյուղի ավազը (ստարչինան. դաշնակները կոմիտարներ չեն ընդունում, քյոթվաներ են նշանակում ըստ իրենց հայեցողութիւն): Միքանի գյուղացի ծեծվել են, վերցված է 17 փութ յուղ և անվճար բեդյառ են դրել պատերազմի ամբողջ ընթացքում: 35 ձի, ֆուրգոնների և մարդկանց հետ միասին, աշխատում են ֆրոնտում...:

Նույն դրութիւն մեջ են գտնվում նաև մյուս գյուղերը: («Սոաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում», 1932 թ., էջ 395—396):

Նմանորինակ ճնշումներ ու թալաններ դաշնակցական կառավարութիւն արյունախում բանդաների կողմից կատարվում էին Հայաստանի գրեթե բոլոր մասերում, բոլոր այն վայրերում, ուր բանվորութիւնը և աշխատավորութիւնը վոտքի էին կանդնել դաշնակցութիւն տիրապետութիւնն իրենց վզից թաթափելու համար: Խիստ ճնշումներ ու դադանութիւններ տեղի էին ունենում, հատկապես, Ղազախի, Շամշաղինի, Զանգեզուրի, Ալեքսանդրոպոլի, Նոր-Բայազետի և մյուս շրջաններում:

«Մայիսյան բուռնիկյան շարժումներից հետո, — գրում է յին իր ժամանակ Շամշաղինից Բազիլի «Կոմունիստ» լրագրին, — դաշնակցական կառավարութիւնը մինչև որս ել շարունակում է իր դադանային քաղաքականութիւնն ապրտամբների վերաբերմամբ: Ամեն տեսակի ճնշումները, ծեծը, բանտարկութիւնը, սպանութիւններն ու բռնաբարութիւնները ծայր աստիճանի յեն հասած: Գյուղացիներին թալանելն ու կաշառակերութիւնն ել նույնպես: Կառավարութիւնն այդ միջոցների մեջ է տեսնում իր իշխանու-

թյան հաստատ պահելու գրավականը: Ծամշաղիին, Ղրղի գլուղում սեպտեմբերի 28-ին սպանված՝ և կառավարութեան տղենտների ձեռքով Միքայել Զարգարյանը, վրըբ հալածվում եր իրբ բոլչեիկ: Դիլիջանում նորբրս փողոցում գնդապետ Նիկիտ Զաղեթյանը հանում և ատրճանակն ու միքանի հարվածով տեղն ու տեղն սպանում Գր. Յենգիբրայանին»:

Դաշնակցական կառավարութեանն իր այդ եկզեկուցիաներով, ջարդերով ու անորինակ ճնշումներով նպատակ ունեբ խեղդել հեղափոխական շարժման ամեն մի փորձ և խեղդել հեղափոխական վողին Հայաստանի աշխատավորական մասսաների մեջ:

Հայաստանի հեղափոխական շարժումները գլխատելու նպատակով դաշնակցական կառավարութեանը, սակայն, առանձնապես կատաղի արշավանք եր սկսում Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեան դեմ: Դաշնակցական պետական մեխանիզմն իր ամբողջ ուժով գործի յեր դրվել կոմունիստներին վորսալու համար: Դաշնակցութեան սպիտակ տեռորն սկսում եր իր առատ հունձը: Սարքվում եյին արյան բաղնիսներ: Բանտարկվում և առանց դատի ու քննութեան գնդակահարվում եյին տասնյակ ու հարյուրավոր կոմունիստներ: Ծանր ռեակցիայի այդ սև որբերին Յերևանից Բազմի «Կոմունիստ» լրագրի հասցեյով ուղարկված մի նամակում Հայաստանի դրութեանը հետևյալ կերպ եր պատկերացվում.

«Ընկերներ, սպիտակ տեռորը Հայաստանում սոսկալի չափերի յե հասնում:

Վերաբերմունքը դեպի ձերբակալված կոմունիստները գնալով ավելի վատթարանում, ավելի լիտի կերպարանք և ընդունում:

Առանց չափազանցելու կարելի յե ասել, վոր մայիսյան սարսափները վոչինչ են այն ամենի առաջ, վոր տեղի յե ունենում այժմ Հայաստանում: Առանց դատի ու քննութեան վերջին 3 որվա ընթացքում բանտից դուրս են տարված ու գնակահար են արված մեր ամենալավ 11 ընկերները...

Հայաստանի բանտերում գտնվում են մոտ 500 հոգի:

Ծեծն ու չարչարանքը սովորական յերևույթներ են: Իսկ բանտից դուրս, Հայաստանի խուլ գյուղերում և քաղաքներում կառավարութեանն իր ազենտների միջոցով վոչնչացնում և ձեռքն ընկած կոմունիստներին (յուրաքանչյուր կոմունիստի գլուխը գնահատված և 5000 ո.):

Այդ անհրաժեշտ և կառավարութեան տառապող, բայց չհուսահատվող մասսաների ձայնը խլացնելու համար:

Հայաստանի կառավարութեանն իրեն շատ ազատ և զգում կոմունիստների վերաբերմամբ և նրանց հետ վարվում և ուղածին պես:

— Վրեժ, վրեժ ու վրեժ, ահա ինչ են աղաղակում ամենքը: Գրում ու հավատացնում են, վոր «վոչ մի կոմունիստ չի աղատվի նրանց ձեռքերից»:

Գալառում նույնպես տեռորն և թագավորում:

Նոր-Բայազետում դաշտային — զինվորական դատի վորոշմամբ գնդակահար են արված մեր յերկու ամենալավ զինվոր ընկերները:

Մի խոտքով Հայաստանի կոմունիստների մի մասը գրնդակահար և արված, մյուս մասը տառապում և բանտերում. վերջիններիս նույն վիճակն և սպասում:

Կառավարութեան այդ անձանց կամայականութեանները գյուղացիութեան մեջ դժգոհութեան ձայներ են առաջացնում»: (Նույն տեղը, եջ 387):

Սակայն վոչ դաշնակցական կառավարութեան այդ սպիտակ տեռորը, վոչ նրա ջարդարար կացինն ու մտրակը յերբեք չեյին կարող վոչ ընկնել Հայաստանի բոլչեիկյան կուսակցութեանը և վոչ ել կանգնեցնել Հայաստանի բանվորութեան ու աշխատավոր գյուղացիութեան հեղափոխական, հակադաշնակցական շարժումները: Դաշնակցական սպիտակ տեռորի այդ դաժան որբերին դեռևս, յերբ անընդհատ ու անխափան աշխատում եյին դաշնակցութեան սարքած Ծպանդանոցներն ու արյան բաղնիքները, խոր պողպտիան քաշված Հայաստանի բոլչեիկյան կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեն մասնաներին նոր պայքարի դիմելու մարտական կոչեր եր անում:

«Ընկեր բանվորներ, գյուղացիներ և զինվորներ! Հալածված և արնաքամ յեղած կոմունիստական կուսակցութեանը չե, — գրում եր Հայաստանի բոլչեիկյան կուսակ-

ՆՈՅՏԻՐԱԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դաշնակցական Հայաստանին զեպի անդունդ, զեպի կործանում տանող վաղըր 1920 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ավելի ու ավելի արագանում եր: Հաղթական սոցիալիստական հեղափոխութեան համար արդեն ստեղծվում էին բոլոր անհրաժեշտ նախադրյալները: Այն բոլոր նախապայմանները, ինչ վոր պահանջվում էին հեղափոխութեան հաղթանակն ապահովելու համար, դաշնակցական Հայաստանում հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին արդեն կային: Սակայն վորո՞նք էին հաղթական հեղափոխութեան համար անհրաժեշտ այդ նախապայմանները.

«Հեղափոխութեան հիմնական որենքը, — գրում եր Լենինը 1920 թիին, — վոր հաստատված ե բոլոր հեղափոխութեաններով և, մասնավորապես, բոլոր յերեք ուսական հեղափոխութեաններով 20-րդ դարում, — ահա թե ինչումն ե կայանում. հեղափոխութեան համար բավական չե, վոր շահագործվող ու ճնշված մասսաները գիտակցեն ըստ հնի ապրելու անկարելիութեանը և պահանջեն փոփոխութեաններ. հեղափոխութեան համար անհրաժեշտ ե, վոր շահագործողները չկարողանան ապրել ու կառավարել ըստ հնի: Միայն այն ժամանակ, յերբ «ստորին խավերը» չեն ուզում հինը և յերբ «վերին խավերը» չեն կարող ըստ հնի, միայն այն ժամանակ հեղափոխութեանը կարող ե հաղթել: Այլ կերպ այս ճշմարտութեանն արտահայտվում ե այս բառերով. հեղափոխութեանն անհնարին ե առանց համադրային (թե՛ շահագործվողների, թե՛ շահագործողների շահերը չոչափող) ճշմարտութի: Նշանակում ե, հեղափոխութեան համար հարկավոր ե, նախ՝ հասնել այն բանին, վոր բանվորների մեծամասնութեանը (կամ, դոնե, գիտակից, մտածող, քաղաքականապես ակտիվ բանվորների մեծամասնութեանը) լիովին հասկանա հեղաշրջման անհրաժեշտութեանը և պատրաստ լինի հանուն նրա իր կյանքը դոհելու. յերկրորդ՝ վոր կառավարող դասակարգերն ապրեն կառավարական ճշմարտութեան, վորը քաղաքականութեան մեջ ե ճեր-

քաշում նույնիսկ ամենահետամնաց մասսաներին... ուժասպառ ե անում կառավարութեանը և հեղափոխականների համար հնարավոր ե դարձնում նրա արագ տապալումը» (Լենին, հատոր 25, էջ 223):

Հեղափոխութեան մեծ վարպետ Լենինի կողմից վերևը հիշատակված «համադրային ճշմարտութեան», վորը նա համարում եր հաղթական հեղափոխութեան անհրաժեշտ նախապայմանը, դաշնակցական Հայաստանում 1920 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին արդեն փաստ եր:

Դեռևս մայիսին ծայր առած ու հետագա ամիսներին ընդհատումներով շարունակված քաղաքացիական կռիվները և աշխատավորական մասսաների հեղափոխական յելույթներն ու ըմբոստացումները հոկտեմբեր և մասնավորապես նոյեմբեր ամիսին անսահման լայնանում ու ծավալվում էին: Դաշնակցութեան դաժան տիրապետութեան տակ հեծեծող Հայաստանի բանվորութեան ու աշխատավոր գյուղացիութեան հեղափոխական շարժումներն այդ ամիսներին նոր և ուժգին վերելք էին ապրում: Հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին նոր թափով վերսկսվում են տաք կռիվներն Իջևանի, Ծամշաղիի, Ղախանի, Դիլիջանի, Նոր-Բայազետի աշխատավորութեան ու դաշնակցական բանդաների միջև: Երբևից գյուղացիութեանը նոյեմբեր ամսում միջանի անդամ կարողանում ե չրջանից դուրս քել դաշնակցական կառավարական որդաններին և հայտարարել «Սովետակի վլաստ»: Չանգեզուրում ևս աշխատավոր գյուղացիութեանը, կոմունիստական կուսակցութեան տեղական կազմակերպութեաններին դեկավարութեամբ, հաճախ կարողանում եր չրջանից դուրս քել դաշնակցական խմբերին, կազմել ուսիկոմներ և հայտարարել Սորհրդային իշխանութեան: Հակահատավարական հեղափոխական յելույթներ տեղի էին ունենում նաև Աբարանի, Աչտարակի, Եջմիածնի և մյուս չրջաններում: Յեվ աշխատավոր գյուղացիութեան հակադաշնակցական, հեղափոխական այդ յելույթներն ու ըմբոստութեանները քանի գնում այնքան ավելի ու ավելի ծավալվում ու հզորանում էին: Նոյեմբերի կեսերին արդեն այդ շարժումները հակայական ուժ և աննախընթաց ծավալ են ստանում:

Հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին նոր թափ ու նոր ուժ ե ստանում նաև բանվորութեան հեղափոխական սրայքարը: Չնա-

ներու համար: Ներկայիս հնարավոր եմ համարում ձիւ-
փորներ ուղարկել աշտոնող, փորովհետև մինչև զինադադա-
րի վերջը դեռ ժամանակ կա: Յեթե վճռական միջոցների
չլիմենք, նրանց գործողութիւնները կանդրադառնան այս-
տեղի զորամասերին: Խնդրում եմ այս մասին տեղեկացնել
զորահրամանատարութեան և հետևանքների մասին հայտ-
նել ինձ առավտար կանուխ»:

Նույն խմբապետ Սեպուհն իր մի այլ հեռագրի մեջ Դիլիջա-
նից հաղորդում էր հետևյալը.

«Նախկին Չեղոք Գոտում դասալիքները դիմադրութիւն
են ցույց տալիս տեղական իշխանութեան: Միջոցներ են
ձեռք առնված բոլշևիկներին ազխտացիայի դեմ Զալալ-Ող-
լու շրջանում»:

Դաշնակցական պառլամենտի անդամ Ավագյանն Իջևանից
հայտնում էր.

«Իջևանի և Բարանայի շրջանում գործը գունդա-գունդ
ցրվում է ինքնակամ կերպով: Ռազմամիլիցիոն գնդից չորս
ջոկատներ յերեկ և այսօր ցրվել են. նախապես ուրիշ ջո-
կատներ ևս մասամբ ցրված են յեղել, ճակատը հետզհետե
մնում է բոլորովին բաց: Գտնվում ենք ճիշտ հունիսի 19-ի
կացութեան մեջ: Դասալիքները գնում են ասում իրենց զեն-
քերով ու հագուստներով: Աղմինիտարացիան շատ թույլա-
ցել է: Դասալիքները տեղ-տեղ ցույց են տվել ընդդիմու-
թիւն և կարողացել են պահակների հսկողութիւնից խու-
սափել: Ծրջանը կարող է ձեռքից գնալ: Խիստ անհրաժեշտ
է ուժեղ միջոցներ ձեռք առնել: Գններալի մասին մեր տե-
սակեալը պարզ է, առաջին հերթին այս գիշեր խիստ պետք
է կարգադրել, վոր Սեպուհը հայտարարվի այս շրջանի և
ճակատների ընդհանուր զորահրամանատար, ինչպես էր
հուլիս-օգոստոս ամիսներին, վորպեսզի կարելի լինի ու-
ժերի նոր դասավորութեամբ դրութիւնը վերականգնել.
բոպենները նշանակութիւն ունեն, աղաչագին խնդրում ենք
տալ Սեպուհին լայն իրավունքներ: Վաղն անցած կլինենք
Իջևան՝ փտանդված շրջանների կարգը հաստատելու աշխա-
տանքների համար»:

Նույնաման հեռագրեր դաշնակցական կառավարութիւնն
ատանում էր նաև բոլոր մյուս Փրոնաներից: Դաշնակցութեան
բանակի հեղափոխականացումն ընդհանուր յերևույթ էր: Բոլո-
րի համար պարզ էր, վոր դաշնակցութեան բանակն անցել է ժո-
ղովրդի, բանվորութեան և աշխատավոր դյուղացիութեան կող-
մը, և վոր նա այժմ պատրաստ է կռիւլու և արդեն կռվում է
սոցիալիստական հեղափոխութեան համար:

Այսպիսով, 1920 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Հա-
յաստանի բանվորութիւնը և աշխատավոր դյուղացիութիւնը և
թե բանակը, այլ կերպ ասած՝ բովանդակ «ստորին խափերը»,
այլևս «չեյին ուղում հինը», «լիովին հասկանում էյին հեղա-
շրջման անհրաժեշտութիւնը» և «պատրաստ էյին հանուն նրա
իրենց կյանքը գոհելու»: Այս «համադրային ճգնաժամի» առա-
ջին պայմանն էր:

Ի՞նչ գրութիւն էյին ապրում, սակայն, «վերին խափերը»,
դաշնակցական Հայաստանի «կառավարող դասակարգը», նրա
Իշխանութիւնը հանդիսացող դաշնակցական կառավարութիւնը:
Հախտարկւմ էր բուրժուական հակահեղափոխական եյու-
թյանը, դաշնակցական կառավարութիւնը 1920 թ. սկսել էր մի
նոր ավանաշուրիստական պատերազմ ազգային-ազատագրական
պայքարի բովում դանդող Տաճկաստանի դեմ: Իր անբարտավա-
նութեամբ չափ ու սահման անցնող դաշնակցական կառավարու-
թեան այս պատերազմը, վոր նպատակ ուներ իրականացնելու
«Միացայ» և «Ծովից-ծով Հայաստան» դաշնակցութիւն կու-
սակցութեան ավանաշուրիստական լողունը, վերջանում էր մի
չտեսնված կրախով: Յե՛վ ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել: Այդ
պատերազմը, վոր սկսում էր դաշնակցութիւնը հակառակ Հա-
յաստանի ժողովրդական զանգվածների կամքի ու ցանկութեան,
չունէր և վոր մի հեղինակութիւն Հայաստանի աշխատավորա-
կան մասսաներին մեջ: Այդ մասսաներն, ընդհակառակն, դեմ է-
յին դաշնակցական կառավարութեան ձեռնարկած այդ պատերազ-
մին, վորովհետև նա հակահեղափոխական, իմպերիալիստական
պատերազմ էր: Դաշնակցական գործը, վորը գլխավորապես բաղ-
կացած էր նույն այդ աշխատավորական տարրերից, չէր կրու-
մում: Զորքերի դասալքութիւնը դառնում էր մասսայական ու
համատարած յերևույթ: Դաշնակցական կառավարութիւնն այդ
յերևույթի առաջն արձեւելու և զորքին ահաբեկելու համար դի-

մում եր ամեն միջոցի: Նա կախազաններ եր կանգնեցնում ուղղա-դաշտային ու արտակարգ դատարաններ եր հիմնում, մահվան պատիժն եր վերականգնում և այլն: Սակայն դրանք ևս չէին ուղևում: Դաշնակցութեան դորքի դասալքութիւնը, անհնազանդութիւնը և ըմբոստութիւնները մասսայական կերպարանք էին ստանում:

«Մեր դորքերը չեն կամենում կռիւլ, ուզում են հաշտութիւն: Այս պայմաններում անհնար է շարունակել պատերազմը»:

Այսպես եր հետադրում դաշնակցական կառավարութեան գին-վորական միւստորը վարչապետ Հ. Ոհանջանյանին՝ նոյեմբերի 5-ին: Նույն օրը, զեներալ Սիւլիկովը զեկուցում եր.

«Ձորամասերն ինքնակամ թողնում են Փրոնտը, գին-վորները փախչում են մասերից և նույնիսկ չեն կատարում իրենց պետերի հրամանները: Լքումն ու կազմալուծումը դարգանում է արագ տեմպերով»:

Գեներալ Շելիկովիկովը նոյեմբերի 16-ին զեկուցում եր.

«Ձինվորները բոլորովին չեն կռիւում և ամբողջ վաշտերով փախուստի յեն դիմում՝ թշնամու հեծելազնդերի՝ Լյուսի զնդացիներով և կարմիր դրոշակներով փոքր խմբեր յերևալուն պես»:

Նույն զեներալը հաջորդ օրը զեկուցում եր.

«Յերկրորդ զնդի հրամանատարը հայանում է, վոր իր գունդը միանգամայն անուղղունակ է, վոր իր միակ հույսը Սդարեկի (դաշնակցական խմբապետ, Մ. Ն.) զինվորներն են և սպասվող կամավորները: Ղամարլում և շրջակայքում կազմակերպված է դասալիքների վորս, բայց դասալքումը տեղի յե ունենում զիչերները»:

Ոգտիւելով դաշնակցական բանակի այսորինակ դրութիւնից, տաճկական զորահրամանատարութիւնն սկսում է իր դործողութիւնները: Արևելյան Փրոնտի դորքերի հրամանատար Քյաղիմ Կարաբեքի փաշան հոկտեմբերի 30-ին գրաւում է Ղարօր, իսկ նոյեմբերի 5-ին՝ Ալեքսանդրոպոլը (Լենինականը): Դաշնակցա-

կան կառավարութիւնն, այսպիսով, իր սկսած պատերազմում յայտատակ կերպով պարտւում է: Նա կորցնում է իր գլուխը: «Վերին խավերի» մեջ առաջ է գալիս չտեսնված խուճապ:

«Վերջին օրերի ընթացքում, — գրում եր «Հայաստանի ձայն» լրագիրը նոյեմբերի 8-ին, — մեր բանակի կրած կարգ մը անհաջողութիւնները ժողովրդի լայն խավերի մեջ առաջ բերած են խուճապային տրամադրութիւն... նույնպիսի խուճապային տրամադրութիւն կա կառավարական շրջաններում»:

Դաշնակցական կառավարութեան այդ խուճապն ավելի յերասնում, սակայն, նոյեմբերի յերկրորդ կեսին: Նոյեմբերի վերջերում տեղի յե ունենում կառավարական խիստ սուր ճգնաժամ: Ընկնում է Հ. Ոհանջանյանի կառավարութիւնը (կարի-նետը) և նրա տեղ ստեղծվում է կառավարական նոր կազմ՝ Ս. Վրացյանի գլխավորութեամբ:

«Պետութեան ներսի կյանքի բնականոն ընթացքը, — աղ-դարարում եր Վրացյանն իր կառավարական զեկլարացիա-յում, — խանդարված է: Վարչական մեքենան թուլացած է մեծապես, Փինանսական և հաղորդակցութեան միջոցները՝ քայքայված, արդարադատութիւնն անհնարին միճակում, պարենի մուտքը դրսից կանգ է առել, իսկ ներսի աղբյուր-ները ցամաքում են արագութեամբ: Կայուն չե և ժողովրդի հոգեկան դրութիւնը... յերկիրն ապրում է ներքին ծանր տագնապ»:

«Վերին խավերի» անճարակութիւնը, կառավարական ճգնա-ժամը կատարյալ եր: Իսկ այս արգեն «համազգային ճգնաժամի» յերկրորդ պայմանն եր:

Այսպիսով, 1920 թ. նոյեմբեր ամսին դաշնակցական Հայաս-տանում ստեղծված եր մի դրութիւն («համազգային ճգնաժամը» — ինչպես ասում եր Լենինը), յերբ մի կողմից անսահման աճել ու աննախընթաց վերելք եր ապրում Հայաստանի բանվորական և աշխատավորական զանգվածների քաղաքական ակա-վութիւնը և հեղափոխական լայն շարժումները, իսկ մյուս

կողմից՝ անճարակացել, թուլացել եր հակահեղափոխութիւնը՝ դաշնակցական կառավարութիւնը:

Ստեղծված այդորինակ պայմաններում դաշնակցական կառավարութիւնը, պարզ և, վոր այլևս յերկար չեր կարող շարունակել իր գոյութիւնը: Նա պետք է ընկեր շուտով: Յեղ իսկապես: Նոյեմբերի սկզբներին արդեն հաշվվում էր այդ կառավարութեան անկման որերը: Դաշնակցական կառավարութեան մոտակա անկման անխուսափելիութիւնն այնքան պարզ ու անփոփոխ յեր, վոր դեռևս նոյեմբերի 10-ին, հեղափոխութեան վախից, շտապով Յերևանը թողնում և արտասահման ելին մեկնում Իտալիայի, Անգլիայի, Ինչպես և Վրանդելի դեսպանական ներկայացուցիչները: Իրենց կաշին փրկելու համար դաշնակցական կառավարութեան շատ անդամներ ևս հրաժարվում էին կառավարութեան կազմից և շտապով փախչում Յերևանից: Այսպես, որինալը, հրաժարականներ են ներկայացնում և Յերևանից փախչում դաշնակցական կառավարութեան խնամատարութեան նախարար Ռ. Բաջրերունին, Փինանսների նախարարի ողնական Ծաթիրյանը և այլն: Սակայն իր մահվան գալարումների այդ որերում ևս դաշնակցական կառավարութիւնը վերջին փորձերն է անում իր գոյութիւնը փրկելու համար: Նա իր շուրջն և համախմբում Հայաստանի ռեակցիոն, հակահեղափոխական բոլոր տարրերին: Սպեցիֆիկներին, հնչակյաններին, եսերներին, ուսկալարներին և հայ ժողովրդականներին հետ միասին դաշնակցութիւնը վերջին ճիգն է անում աճող հեղափոխական շարժման ալիքի առաջն աններու: Այդ նպատակով դաշնակցական կառավարութիւնը խաչահրաց արշավանք է սկսում «սողի դավաճաններին» հեղափոխական բանվորութեան ու աշխատավորութեան դեմ: Հայաստանը հայտարարվում է զինվորական դրութեան մեջ: Կազմվում ու շրջաններն են ուղարկվում պատժիչ զորամասեր՝ դաշնակ վայրենի խմբապետների ղեկավարութեամբ: Ամբողջ թափով աշխատում են արտակարգ դատարաններն ու ոստիկանապետային տրիբունալները: Դաշնակցական կառավարութիւնը, սակայն, դաժան արշավանք է սկսում հատկապես կոմունիստական կուսակցութեան դեմ, վորը, մասնավորապես հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին, ձեռնարկել էր լայն, թասսայական աշխատանքի և արդեն պատրաստվում էր իշխանութիւնը գրավելուն: Դաշնակցական արյունարբու բանդաները

կոմունիստների ուղղակի «վորս» ելին կազմակերպում: Կոմունիստների դեմ սկսված այդ արշավանքի մասին «Բանվորի կուրի» լրագիրը 1920 թ. հոկտեմբերի 20-ին գրում էր.

«Վերջին ժամանակներս դաշնակցական կառավարութիւնը, չբավականանալով բանտերով և զնդակահարութիւններով, Աստաֆյան փողոցի վրա կախաղաններ է բարձրացրել՝ կոմունիստներին կախելու համար: Բանտերը լցված են կոմունիստներով: Կոմունիստներ են արքայապետ Սևան: Ալեքսյուրի բանտից կոմունիստներ են տեղափոխել Յերևան: Ալեքսյուրում զինվորական դրութիւն է հայտարարված: Վերջին ժամանակներս բավականաչափ կոմունիստներ են զնդակահարված, նրանց թվում 2 կին:

Բանտարկյալներն ստանում են 1/4 ֆունտ հաց: Իրիւնջանից մի շարք կոմունիստների փոխադրել են Յերևան՝ տաժանակիր աշխատանքի համար»:

Սպասվող հեղափոխութեան դեմ կովելու նպատակով դաշնակցութիւնը 1920 թ. նոյեմբեր ամսին, միաժամանակ, ընդունում է այսպես կոչված «տաճկական որիենտացիա»: Հայ բուրժուազիայի ծայրահեղ չորինիստական այդ կուսակցութիւնը, վորը տասնյակ տարիներ շարունակ մասսաների միտքը թունավորում, թրքատյացութիւն էր սերմանում և անընդհատ կոչեր անում Տաճկաստանի դեմ կուրի մղելու համար, այժմ՝ սոցիալիստական հեղափոխութեան նախորդին, ծունկ էր չորում տաճկական զորքերի հրամանատարութեան առջ և նրանից «դաշինք» ու «հարևանութիւն» հայցում: Դաշնակցութիւնն սկսում էր խոսել այժմ այլ լեզվով: Նրա համար «դարավոր թշնամին» մի ակնթարթում դառնում է «սրտակից բարեկամ»: Դաշնակցութիւնը փոխում է իր տակտիկան:

Անգլիական իմպերիալիզմի ներկայացուցիչներին խորհրդով ու անմիջական ղեկավարութեամբ, դաշնակցութիւնն շտապում է դաշինք կնքել թրքական զորահրամանատարութեան հետ և ընդունել նրա՝ Հայաստանն ստրկացնող բոլոր պահանջները, վորպեսզի դրանով ապահովի իր թիկունքը և հաջող կուրի սկսի գլխավոր թշնամու՝ սոցիալիստական հեղափոխութեան դեմ: Դաշնակցութեան «տաճկական որիենտացիան», այսպիսով,

կանքի յեր կոչվում սպասվող սոցիալիստական հեղափոխութեան դեմ ավելի հաջող ու կազմակերպված կռիւ մղելու համար :

Սակայն դաշնակցութեան թե այս «տաճկական որիննացիան» և թե նրա վայրենի բանդաների արշավանքը կոմունիստներին ու հեղափոխական թշնամաւորութեան դեմ անգոր ելին հեղափոխութեան առաջ :

Նոյեմբերի վերջերին հեղափոխական շարժումներն աննախընթաց վերելք են ապրում : Բացահայտ հեղափոխական յետույթներ ու մասսայական շարժումներ տեղի ելին ունենում Շիրակում, Նոր-Բայազետում, Եջմիածնում և մանաւանդ Ղազախ-Շամշադինում, Դիլիջանում ու Իջևանում : Բաղմաթիվ գյուղերում արդեն մասսայորեն կազմակերպվում ելին ռադմահեղափոխական կոմիտեներ : Մթնոլորտը ծայր աստիճան ելեկտրականացած ու լարված էր : Բավական էր մի կայծ, վորպեօզի բռնկվեր հեղափոխութեան հրդեհն ամբողջ յերկրում : Հեղափոխութեան վտանգային արդեն լսվում էր : Հեղափոխութեան սլոյթունն սպասվում էր օրեցօր, ժամեօամ : Վերջապես դալիս էր Հայաստանի բանվորական և աշխատավորական մասսաների այնքան տենչալի որը՝ նոյեմբերի 29-ը : Այդ օրը սլոյթում է Հայաստանի Հոկտեմբերը՝ հաղթական Նոյեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխութեանը : Նոյեմբերի 19-ին Ղազախ-Քարվանսարայի (Իջևանի) աշխատավորութեանը, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեան ղեկավարութեամբ, կարմիր դրոշ և բարձրացնում : Նոյեմբերի 29-ին ապստամբները գրավում են Իջևանը (Քարվանսարա) : Նույն օրն արդեն կազմակերպված Հայաստանի Ռադմահեղափոխական կոմիտեն հրատարակում է իր ղեկլարացիան, վորով ամբողջ Հայաստանը հայտարարվում է խորհրդային :

«Հայաստանի ապստամբ ժողովրդի կամքով ու ցանկութեամբ, — հայտարարում էր Ռադմահեղափոխական կոմիտեն, — Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցութեանն այսօրվանից Հայաստանը հայտարարում է Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն : Այսօրվանից Խորհրդային Հայաստանի կարմիր դրոշակը պաշտպանելու յե նրա աշխատավոր ժողովրդին ճնշողների դարավոր լծից» :

Վերջում ղեկլարացիան կոչ է անում .

«Ներկա ծանր պայմաններում ու լուրջ բռնկին ընդունելով իշխանութեան ամբողջ պատասխանաւորութեանը, մենք Հայաստանի ժողովրդական ուժերին կոչ ենք անում մեզ աջակցել բանվորա-գյուղացիական իշխանութեան թըշնամիներին դեմ կռիւլու և կանչում խորհրդային անդուստեղծագործական աշխատանքի» :

Նույն օրը Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն Քարվանսարայից (Իջևանից) ուղարկում է Խորհրդային Ադրբեջան՝ Նաբիմանովին հետեյալ հեռագիրը .

«Հետեյով Բազլի հերոսական պրոլետարիատի որինակին, Քարվանսարայի շրջանի ապստամբներն անխորտակ կամքով ձգտելով հաստատել բանվորա-գյուղացիական իշխանութեան, գրավեցին Իջևանը : Կենտրոնական կոմիտեյի ղեկավարութեամբ հաստատվեց Հեղկոմ : Ապստամբների կամքով մենք շարժվում ենք առաջ՝ վերջնականապես ստապալելու համար հեղափոխական արեւելքում իմպերիալիստական Անտանտայի աղետ դաշնակցական կառավարութեան իշխանութեանը : Մենք համոզված ենք, վոր մեր հարեան դաշնակից սոցիալիստական Խորհրդային Ադրբեջանը բարոյապես և նյութապես կաջակցի մեր նպատակին հասնելու՝ Փոքր Ասիայի նախադուռը կազմող Հայաստանում Խորհրդային իշխանութեանն ամրապնդելու գործում» :

Քարվանսարան (Իջևանը) գրավելուց հետո ապստամբները, հեղափոխական կոմիտեյի գլխավորութեամբ, շարժվում են Դիլիջանի ուղղութեամբ : Ազգարնակցութեանն ամենուրեք ուրախութեան արցունքներով և գլխավորում ազատարար հեղափոխական բանակին : Նոյեմբերի 30-ին ապստամբները մտնում են Դիլիջան : Խորհրդայիններում է նաև Դիլիջանը : Դաշնակցական բանակները գլուխը կորցրած փախուստի յեն դիմում : Հեղափոխական կոմիտեն նոյեմբերի 30-ին Դիլիջանից հետեյալ հեռագիրն է ուղարկում Լենինին .

«Թող հայտնի լինի համաշխարհային հեղափոխութեան առաջնորդին, վոր Դիլիջանի և Քարվանսարայի շրջանների գյուղացիները, վրդովված դաշնակցական կառավարութեան

հանցադործ քաղաքականությամբ և յերկրում խորացող անարխիայով, ապստամբութեան դրոշ քարճարացրին:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեանն այդ տարեբային շարժման ղեկավարութեանն իսկույն ևեթ իր վրա վերցրեց և կազմեց Հայաստանի Հեղկոմ, Հայաստանը հայտարարելով Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան:

Առաջին հարվածը հասցված է:

Դիլիջան քաղաքը մեր ձեռքին է:

Վոզկոսոված ապստամբներն առաջ են նետվում վերջնականապես խորտակելու առելի թշնամուն՝ Անտանտի դործակալին: Յեկ կատարելով նրանց կամքը, տղեկան հեղկոմ կազմելով, մենք առաջ ենք շարժվում, լիհաճույս լինելով, վոր սոցիալիստական մեծ Ռուսաստանի հերոսական կարմիր բանակը՝ Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ազատարարը՝ մեր այս դժվարին պայքարում իրական ոգնութեան ցույց կտա մեզ: Հայաստանի բոլոր բանվորների և գյուղացիների կողմից մենք խնդրում ենք ժողկոմխորհին՝ ցույց տալ այդ ոգնութեանը»:

Պետք է նկատել, վոր յերբ Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն ոգնութեան էր խնդրում Խորհրդային Ռուսաստանից, ինչպես տեսնենք նաև Խորհրդային Ազրբեջանից, ապա դա իսկապես մեծ անհրաժեշտութեան էր: Յերբ նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիութեանը հեղափոխութեան դրոշ էյին բարձրացնում, ապա դրանով նրանք ապստամբվում էյին վոչ միայն դաշնակցական կառավարութեան դեմ, այլև նրան հովանավորող միջազգային իմպերիալիզմի դեմ: Հայաստանի աշխատավորութեանն, այսպիսով, իր դեմ ուներ յերկու թշնամի: Այդ յերկու թշնամու դեմ նա միաժամանակ չէր կարող կռիւլ առանց ոգնութեան: Հայաստանի հեղափոխական բանվորութեանը և աշխատավոր գյուղացիութեանն անհրաժեշտ էր ոգնութեան, վորի համար և ահա հեղափոխական կոմիտեն՝ Լենինի անունով ուղարկած իր հեռագրում Հայաստանի բանվորութեան և գյուղացիութեան անունից Խորհրդային Ռուսաստանից, ինչպես և Նարիմանովի անունով ուղարկած հեռա-

գրում՝ Խորհրդային Ազրբեջանից, ոգնութեան էր խնդրում: Յեկ Խորհրդային Ռուսաստանն ու Ազրբեջանը չեն հապաղում: Նրանք այդ ոգնութեանը տալիս են հեղափոխութեան դրոշ բարձրացրած Հայաստանի բանվորութեանը և աշխատավոր գյուղացիութեանը: Հենց այդ ոգնութեամբ և Հայաստանի ապստամբ մասսաները կոտրում են հակահեղափոխութեան վերջին դիմադրութեանը և վերջնականորեն հաղթանակում:

Քարվանսարան (Իջևանը) և Դիլիջանը դրափելուց հետո ապստամբները շարժվում են դեպի Յերևան: Դեկտեմբերի 2-ին ապստամբները և կարմիր զորամասերը մտնում են Յերևան: Դեպի Քանաքեռ տանող ճանապարհի վրա և քաղաքի մուտքի մոտ բանվորական և աշխատավորական բազմահազար մասսաները ցնծութեամբ վողջուկում են ապստամբների և ազատարար զորամասերի գալուստը: Այդ ուր յերեկոյան քաղաքային այգու մոտ կազմակերպվում է բազմամարդ միտինգ, վորտեղ հաղթանակող ապստամբներին ու կարմիր զորամասերին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեան կողմից վողջուկում է դաշնակցների բանտից նոր ազատված, Յերևանի կուսակցութեան կոմիտեյի այն ժամանակվա քարտուղար Ա. Խանյանը: Իշխանութեանն, այսպիսով, ամբողջ Հայաստանում անցնում է հեղափոխական կոմիտեյի ձեռքը: Հայաստանի վրա ծածանվում է Խորհուրդների կարմիր և հզոր դրոշը: Հայաստանն արդեն խորհրդային էր: Յեկ այդ նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանին, Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի անունով, միջազգային հեղափոխութեան մեծ վարպետ և բոլոր յերկիրների հեղափոխական բանվորութեան ու աշխատավորութեան առաջնորդ Լենինը՝ Մոսկվայից դեկտեմբերի 2-ին իր հետեյալ վողջուկն էր հղում.

«Հանձին Ձեզ՝ վողջուկում եմ իմպերիալիզմի լծից ազատված աշխատավորական Խորհրդային Հայաստանին: Ձեմ կասկածում, վոր գործ կդնեք ամեն ջանք՝ յեղբայրական համերաշխութեան հաստատելու Հայաստանի, Տաճկաստանի և Ազրբեջանի աշխատավորութեան միջև»:

Նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանին վողջուկում էր նաև ընկ. Ստալինը: Խորհրդային Հայաստանին նվիրված իր հողվածում ընկ. Ստալինը գրում էր.

«Տանջված ու բազմաչարչար, Անտանտի ու դաշնակցների գթարտութեամբ, սովի, քայքայման և գողթի մատըն-

ված Հայաստանը, բոլոր «բարեկամներին» կողմից այդ խարված Հայաստանն այժմ ձեռք և բերել իր ազատությունը նրանով, վոր իրեն հայտարարել և խորհրդային յերկիր:

Վո՛չ Անգլիայի՝ հայկական շահերի այդ «դարավոր պաշտպանի» կեղծ հավաստիացումները, վո՛չ Վիլսոնի արհաճոչակ 14 կետերը, վո՛չ ել Աղզերի Լիգայի մեծադերոզ խոստումները՝ Հայաստանի կառավարման, նրա «մանդատով» հանդերձ՝ չկարողացան (և չեյին կարող) Հայաստանը փրկել կոտորածից ու Ֆիդիկական բնաջնջումից; միայն Խորհրդային իշխանության զաղափարը Հայաստանին բերեց խաղաղություն և աղբային վերածննդի հնարավորություն...

Հայաստանի և նրան շրջապատող մուսուլմանների միջև գոյություն ունեցող դարավոր թշնամանքը լուծվեց մի հարվածով՝ Հայաստանի, Թյուրքիայի ու Աղբրեջանի աշխատավորներին միջև յեղբայրական համերաշխություն հաստատելու միջոցով:

Թող զիտենան բոլորը, ով պետք և զիտենա, վոր այսպես կոչված հայկական «պրոբլեմը», վորի վրա ապարդյուն կերպով գլուխ եյին ջարդում խմբերխախտական զիպլոմատիայի հին գայլերը, լուծելու կարողություն ունեցավ միայն Խորհրդային իշխանությունը:

Կեցցե՛ Խորհրդային Հայաստանը:

Հաղթական Նոյեմբերյան հեղափոխության առաջին որերին գրված ընկ. Ստալինի այս սողերն արտահայտում են մարզաբնական ճշմարտություն: Նոյեմբերյան հեղափոխությունն էր, վոր, իսկապես, Հայաստանի բաղձաչար բանվորական և աշխատավորական մասսաներին «փրկեց կոտորածներից ու Ֆիդիկական վոչնչացումից»: Նա, և միայն նա, Հայաստանի աշխատավորական մասսաներին տվեց խաղաղություն և ստեղծադորձական-չինարար աշխատանքի անսահման լայն հնարավորություն: Միայն Նոյեմբերյան հեղափոխությունը՝ Հայաստանի այդ Հոկտեմբերն ազատագրեց Հայաստանի բանվորական և աշխատավոր դուռապահական մասսաներին դարավոր ճնշումից ու կեղեքումից: Նա, և միայն նա կարող էր տալ և տվեց Հայաստանի այսօրվա հոյակապ ներկան:

ՊԱՅՔԱՐԸ ԿՈՑԵՄԱԵՐԻՑ ԼԵՏՈ

Հաղթական Նոյեմբերյան հեղափոխության առաջին իսկ որերից սկսած հրապարակ են գալիս նոր անելիքներ, նոր մեծ ու դժվարին խնդիրներ: Հարկավոր էր կռիվ դեռևս զենքերը վայր չդրած դատախարգային թշնամիների, դաշնակների դեմ, հարկավոր էր վերականգնել դրեթե իսպառ քայքայված ու կործանված ժողովրդական տնտեսությունը, հարկավոր էր անցնել սոցիալիստական շինարարության մեծ ու դժվարին խնդիրներին: Յեւ այժմ, ինչպես և առաջ՝ մինչև Նոյեմբերյան հեղափոխությունը, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունն իր մարտական գրոշի շուրջն էր համախմբում Հայաստանի բանվորական և աշխատավորական մասսաներին ու անցնում նոր խնդիրներին լուծման մեջ, այդ նոր պայքարում, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությանն այս անգամ ևս ողնության էր հասնում Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության հզոր բաղուկը: Ինչ-ստատանի կոմունիստական կուսակցության հզոր բաղուկը: Ինչ-աշխարհի սրբոյետարիատի և աշխատավոր մարդկության մեծ առաջնորդ, սրբոյետարական հեղափոխության մեծ վարպետ Լենինի և նրա ամենամերձավոր դործակից, ամենանվիրված ու հեռեդական գինակից Ստալինի անմիջական ցուցմունքներով ու օժանդակությամբ: 1921 թ. ապրիլի 14-ին, որինակ, Անդրկովկասի և Կովկասի կոմունիստների հասցեյով ուղարկած իր մի նամակի մեջ միջազգային սրբոյետարիատի մեծ հանձար Լենինը մանրամասնորեն դժում էր ինչպես անդրկովկասյան յեղբայրամասններին հանրապետությունների կոմունիստական կուսակցություններին, նույնպես և Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պայքարի ու աշխատանքների ուղին: 1922 թ. մարտ ամսին Լենինի և Ստալինի նախաձեռնությամբ ու զեկափարությամբ ստեղծվում ու ամրանում էր Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան, —այդ «ազգային խաղաղության որինակը, վոր չի տեսնված բուրժուազիայի որով և անհնարին է բուրժուական կարգերում» (Լենին), —այդ «Անդրկովկասի ժողովուրդների յեղ-

բայրական համադրժակցութեան անխորտակելի շենքը» (Բե-
րիա) :

Պրուկտարիատի ու աշխատավորութեան մեծ առաջնորդներ
լենինի և Ստալինի ամենորոյա ղեկավարութեան տակ Հայաստա-
նի կոմունիստական կուսակցութեանը ծավալում և իր պայքարն
ու հերոսական աշխատանքները: Զինված լենինյան-ստալինյան
անպարտելի և մարտական ուսմունքով Հայաստանի կոմունիս-
տական կուսակցութեան անխնա կերպով ջախջախում եր իր
չարքերում հրապարակ յեկող դասակարգային թշնամու բոլոր
գույնի ազենաներին: Նա քայլ առ քայլ անխնա մերկացնում և
ջախջախում և իր շարքերում հանդես յեկող նացիոնալ-ուկրոնիզ-
մը, սպեցիֆիզմը: Համկոմկուսի Կենտկոմի և Անդրբերկոմի ղե-
կավարութեամբ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեանը
ջախջախում և նաև հակահեղափոխական տրոցկիզմի, աջ և
«ձախ» սոցիալ-դեմոկրատիական թեքումների արտահայտութեաններն
իր շարքերում և շարունակում և մաքրել ու ամրացնել իր շար-
քերը, բարձրացնելով կուսակցական և վոչ կուսակցական բոլ-
շևիկների քաղաքական մակարդակը, նրանց դասակարգային
զգոնութեանը: Անխնա ու անհաշտ պայքար մղելով դասակար-
գային թշնամու, նրա բոլոր տեսակի ու գույնի ազենաների,
կուսակցութեան դիտարկող զժից կատարվող բոլոր շեղումների ու
թեքումների դեմ, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցու-
թեանը հայատարիմ Լենինի և Ստալինի մեծ գործին, Անդրբեր-
կոմի անմիջական ղեկավարութեամբ, կարողացավ աննախընթաց
և փայլուն հաջողութեաններ ունենալ Հայաստանի սոցիալիս-
տական շինարարութեան բոլոր բնադալաններում: 15 տարվա
իր համառ և բուշևիկյան պայքարի ու աշխատանքների շնոր-
հիվ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեանը կարողացավ
յերբեմնի խղճուկ և անսահման հետամնաց Հայաստանը դարձ-
նել սոսալալոր, սոցիալիստական ինդուստրիալի, առաջավոր,
խոշոր գյուղատնտեսութեան ու կուլտուրայի յերկիր: Յե՛վ Հա-
յաստանի կոմունիստական կուսակցութեան այդ համառ աշխա-
տանքի շնորհիվ ել այժմ Հայաստանի բոլոր մասերում ու ան-
կյուններում ծխում են բազմաթիվ գործարանները: ու Փարբի-
կաների ծխնելույղները: Այդ աշխատանքների շնորհիվ ընդա-
մենը 15 տարվա ընթացքում ծնվեցին բազմաթիվ արդյունարե-
րական միավորներ Լենինականում (Տեքստիլ գործարանը), Դա-

վալվում (Ցեմէնտ), Յերևանում (Մէխանիկական, Կարբիդի և
այլ գործարաններ), Կիրովականում (Քիմիկներ), Հոկտեմբեր-
յանում ու Արաղդայանում (Բամբակի գործարաններ) և այլն,
և այլն: Մեր աչքերի առաջ այժմ ծնվում ու աճում են նորանոր
արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկութեաններ: Բավական և ա-
սել, վոր յեթե դաշնակցական Հայաստանի արդյունաբերութեան
արտադրանքը կազմում եր ընդամենը 2 միլիոն ուրբլի, ապա
Խորհրդային Հայաստանում արդյունաբերութեան արտադրանքը
1934 թ. կազմեց 148 միլիոն ուրբլի: Հսկայական ու աննախըն-
թաց են Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեան հաջողու-
թեանները նաև գյուղատնտեսութեան բնադալանում: Ընդամե-
նը 15 տարվա ընթացքում Հայաստանի կոմունիստական կուսակ-
ցութեանը կարողացավ դաշնակցների որով խստառ քայքայված
ու կործանված գյուղատնտեսութեանը վերականգնել և այն սո-
ցիալիստական վերակառուցման յենթարկել: Մեր յերկրի սո-
ցիալիստական ինդուստրացումը բազա դարձավ գյուղատնտեսու-
թեան վերակառուցման համար: Խղճուկ, նահապետական արորի
արտադրութեանը փոխարինվեց տրակտորի, կոմբայնների, կալ-
ուիչների արտադրութեամբ: Յերբեմնի խալար գյուղը մուտք
գործեց լուսատու ելեկտրոններդիան: Հիմնվեցին բազմաթիվ
մեքենա-տրակտորային կայաններ, կառուցվեցին մի շարք նոր
ջրանցքներ: Հայաստանի խղճուկ, անսահման հետամնաց քա-
նոֆոնյան գյուղին փոխարինեց զարգացած ու առաջավոր կուլ-
տնտեսական, սոցիալիստական գյուղը: Հայաստանի գյուղացիա-
կան տնտեսութեանների մոտ 80 տոկոսն այժմ արդեն ընդգրկ-
ված են կոլեկտիվ տնտեսութեանների մեջ: Դաշնակցների Հա-
յաստանը 1919 թվին գյուղատնտեսութեան արտադրանք եր տա-
լիս 24 միլիոն ուրբլի արժողութեամբ, ինչ Խորհրդային Հայաս-
տանի գյուղատնտեսութեանը դեռևս 1931 թվին տվեց 107 մի-
լիոն ուրբլու արտադրանք:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեան հաղթանակնե-
րը հսկայական են և չտեսնված նաև կուլտուրական շինարարու-
թեան բնադալանում: Խորհրդային կառավարութեան համառ
աշխատանքի շնորհիվ Հայաստանի ազգաբնակչութեան 95 տո-
կոսն այժմ գրադես և: 1935 թվի սովորող աշակերտների թիվը
կազմեց 214.500 հոգի: 1934—35 թ.թ. դպրոցների թիվը դար-
ձավ 1431: Միայն դպրոցական շինարարութեան վրա 1934 թ.

3-333-500 ուղարկ կապիտալ ներդրում և կատարվել: Հայաստանն այժմ ունի համալսարան և բազմաթիվ բարձրագույն դպրոցներ ու ինստիտուտներ: Աննախընթաց թափով աճում են գիտական յերիտասարդ նոր կադրերը: Ընդամենը 15 տարում հրահայական չափով աճեց և զարգացավ Սորհրդային Հայաստանի նաև զրականութունն ու արվեստը, տարով միութենական գրականութանն ու ավեստին մի շարք աչքի ընկնող, ճանաչված, նշանակալից գործեր:

Սորհրդային Հայաստանի նվաճումները հսկայական են նաև ժողովրդական առողջապահութան բնադավառում: Սորհրդային կառավարութան հողատար վերաբերմունքի շնորհիվ այժմ ամեն բանվոր ու աշխատավոր ապահովված է բժշկական անհրաժեշտ ողնութամբ: Աշխատավորական մասսաների կարիքները բավարարելու համար Սորհրդային Հայաստանի կառավարութունը բացել է անհրաժեշտ քանակութամբ ամբուլատորիաներ, հիվանդանոցներ ու դեղատներ: Բժիշկների թիվը դեռ 1934 թ. հասնում էր մոտ 600-ի: Բանվորական ու աշխատավորական մասսաների համար բացված են բազմաթիվ սանատորիաներ ու հանգստյան տներ:

Կյանքը Սորհրդային Հայաստանում դառնում է յերջանիկ ու կենսուրախ: Ժողովրդական տնտեսութան այդ հարաճուն վերելքի հիման վրա հսկա քայլերով բարձրանում է բանվորութան ու կոլտնտեսական մասսայի տնտեսական ու կուլտուրական մակարդակը: Վաչ մի համեմատութուն այլևս անցյալի հետ:

«Ի՞նչ համեմատութուն կարող է լինել մոռյ ու սև անցյալի և ժպտուն ու պայծառ այսորվա միջև: Հայաստանի ամբողջ աշխատավորութունը պրոլետարական հաղթական հեղափոխութամբ տերն ու տնորենը դառնալով իր սեփական կյանքի՝ կոմունիստական կուսակցութան ղեկավարութամբ սանձահարում է Հայաստանի թեո ու դժվարամշակ բնութան ուժերը և ծառայեցնում իր բարորութան գործին: Քանի-քանի սոցիալիստական գործարաններ ծխնելուղներ են այսոր միտում յերեկվա արյունլի մոլորակույտերի վրա, քանի ելեկտրոկայաններ են լուսավորում և դեռ պիտի լուսավորվեն մեր յերկրի գանազան վայրերում:

Կերպարանափոխվել է մեր յերկիրը:

Կոլտնտեսական հաղթական կարգի հիման վրա ավելի ու ավելի պետք է բարձրանա մեր գյուղատնտեսութան արտադրողականութունը: Այդպիսով, Սորհրդային Միութան և Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի անբաժան մասնիկը, Սորհրդային Հայաստանը նույնպես ամուր ու հաստատ բունել է սոցիալիստական ամենաբարդավաճ յերկիր դառնալու ուղին, մասսաների համար ամենահարուստ և ամենակուլտուրական կյանք ապահովելու ուղին» (Ա. Խանջյան):

Այսպես է Սորհրդային Հայաստանի ներկան: Նա այսոր իր կյանքի 15 տարում Սորհրդային Միութան և Անդրկովկասի ժողովուրդներին սերա, յեղբայրական համադործակցութան հիման վրա «Լենինի և Ստալինի մեծ կուսակցութան ղեկավարութամբ հսկայական քայլերով առաջ է ընթանում հաղթական սոցիալիզմի ուղիով և իր ազատ ու յերջանիկ ապազան է դարբնում» (Ա. Խանջյան):

Վոչ մի բոպե վայր չգնելով գեները դասակարգային թշնամիների ու նրանց գործակալներին դեմ, ծավալելով ամենորյաստեղծագործական վճռական պայքար հակահեղափոխական դաշնակցութան, տրոցկիստների ու գինովյեվականների տականքների դեմ, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութունը, անդրկովկասյան Յերկրային Կոմիտեյի ու նրա ղեկավար ընկ. Բերկայի ղեկավարութամբ, իրագործելով ընկ. Ստալինի ցուցմունքները, տանում է Սորհրդային Հայաստանը դեպի նորանոր հաղթանակներ:

Յել Սորհրդային Հայաստանն այսոր Անդրկովկասի և Սորհրդային Միութան բանվոր դասակարգի յեղբայրական ոժանդակութամբ և պայքարով ու արյունով ձեռք բերված իր 15 տարվա այդ փայլուն հաղթանակներն է տոնում:

ՅԵՐԵՎԱՆ, ՀԵՂԱՓՈՒՍԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ՆԱԽԱԳԱՀ

ԸՆԿ. ԿԱՍՅԱՆԻՆ

Հանձին Ձեզ՝ շողջունում եմ իմպերիալիզմի լծից ազատված
աշխատավորական Սորհրդային Հայաստանին: Ձեմ կասկածում,
վոր Դուք գործ կդնեք ամեն ջանք՝ յեղբայրական համերաշխու-
թյուն հաստատելու Հայաստանի, Տաճկաստանի և Ադրբեջանի
աշխատավորության միջև:

Ժողովրդական Կոմիսարների հորհրդի
Յախագահ՝ ԼՆԻՆ

Մոսկվա, Կրեմլ, 2 դեկտեմբերի 1920 թ.

ԿԵՑՑԵ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ *

Տանջված ու բաղձաչարչար, Անտանտի ու դաշնակների դժա- սրտութեամբ սովի, քայքայման և դաղթի մատնված Հայաստա- նը, բոլոր «բարեկամներին» կողմից այդ խաբված Հայաստանը, այժմ ձեռք և բերել իր աղատութիւնը նրանով, վոր իրեն հայ- տարարել և խորհրդային յերկիր:

Վո՛չ Անգլիայի՝ հայկական շահերի այդ «դարավոր պաշտ- պանի» կեղծ հավաստիացումները, վո՛չ Վիլսոնի տիրահազակ 14 կետերը, վո՛չ Ազգերի Լիգայի մեծազորը խոստումները՝ Հայաստանի կառավարման նրա «մանդատով» հանդերձ՝ չկարո- դացան (և չէին կարող) Հայաստանը փրկել կոտորածից ու Ֆի- դիկական բնաջնջումից, միայն Խորհրդային իշխանութեան դա- դավարը Հայաստանին բերեց խաղաղութիւն և ազգային վերա- կանդնման հնարավորութիւն:

Հայաստանի և նրան շրջապատող մուսուլմանների միջև դո- յութիւն ունեցող դարավոր թշնամանքը լուծվեց մի հարվա- ծով՝ Հայաստանի, Թյուրքիայի ու Ազրբեջանի աշխատավորնե- րի միջև յեղբայրական համերաշխութիւն հաստատելու միջո- ցով:

Թող դիտենան բոլորը, ով պետք և դիտենա, վոր այսպես կոչված հայկական «պրոբլեմը», վորի վրա ապարդյուն կերպով դուրս ելին ջարդում իմպերիալիստական դիպլոմատիայի հին դայերը, լուծելու կարողութիւն ունեցաւ միայն Խորհրդային իշխանութիւնը:

Կեցցե՛ Խորհրդային Հայաստանը:

Ի. ՍՏԱԼԻՆ

* «Պրավդա»-յի 1920 թ. դեկտեմբերի 4-ի համարում տպագրված ընկ- Ստալինի նույնանուն հոդվածից:

ՅՐԴ ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ ԳՈՐԾԱԳԻՐ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ՎՈՂՋՈՒՅՆԸ
Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՂԿՈՄԻՆ

Մոսկվա.—Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի Գործադիր Կո- միտեն մեծ ուրախութեամբ իմացաւ Հայաստանում տեղի ունե- ցած հեղափոխութեան լուրը:

Պատմութեան մեջ առաջին անգամ հայկական հարցը դրվում և ամբողջ աշխարհի աշխատավորական մասսաների շահերի տե- սակետից:

Կոմունիստական Ինտերնացիոնալը շատ ուրախ կլինի սղեն- լու Ձեզ, իմպերիալիզմի դեմ պայքարելու և վիճելի հարցերին բարեհաջող լուծում տալու գործում:

Կեցցե՛ Խորհրդային Հայաստանը:

Կեցցե՛ Արևելքի ազգերի աղատագրումը:

Կեցցե՛ Խորհրդային իշխանութիւնն Արևելքում և ամբողջ աշխարհում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ (ԲՈՒՇԵՎԻԿԱԿԱՆ)
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Գ Ե Կ Լ Ա Ր Ա Յ Ի Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՏԱՐԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Պրովետարներ բոլոր յերկիրների, միացե՛ք.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ

Ընկերներ՝

Հայաստանի ապստամբ աշխատավոր ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ՝ Հայաստանի կոմունիստական (բուլշևիկական) կուսակցությունն այսօրվանից Հայաստանը հայտարարում է սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն: Այսօրվանից Խորհրդային Հայաստանի կարմիր դրոշակը պաշտպանելու յե նրա աշխատավոր ժողովրդին ճնշողների դարավոր լծից: Անսահման ծանր է այն ժառանգությունը, վոր մնում է հավիտենապես անհետացող դաշնակցական կառավարությունից անգատագրված Հայաստանում: Իր վեճարդործ քաղաքականությամբ նա յերեք տարվա ընթացքում վոչ միայն անընդունակ դանվեց յերկիրը խաղաղ վիճակի հասցնելու, վոչ միայն ժողովրդին չաղատեց աղքատությունից ու կորստից, այլ դեռևս ցարի քաղաքականության տասնյակ հազարավոր զոհերի թվին ավելացրեց անոթեան հայերի անթիվ ու անհամար դնդեր, վորոնք հուսահատ դրություն հասած՝ չորս դին մահ ու անեճք եյին տարածում: Քաղաքներն ավեր, շեներն ամայի ու անմարդաբնակ, յերկաթուղիները քար ու քանդե կանդե առած, ժողովրդի լավագույն զավակները սահմանափեճերի ու աղգամիջյան ընդհարումների արդյունք անմիտ ու քմահաճ պատերազմներում սրախողոզ, այն պատերազմներում, վորոնցով սնում ու սնվում եր

դաշնակցական կառավարությունը: Վոչք ու կական, ադի արցունքներ են, վոր լավում ու հոսում են Հայաստանի մի ծայրից մյուսը: Ու այժմ, իրեն խնամակալ Անտանտայից աչքաթող, յերեսի ձգած դաշնակցությունը, անարգ վախկոտությունը, համարյա առանց կռվի, ամբողջ յերկիրը հանձնելուց հետո, մի յերկու խղճուկ եսերների ու եսդեկների միջոցով և ուզում փրկել իր որհասական դրությունը. նա պատրաստ է ինչ գնով ել լինի հաշտություն կնքել միայն իրեն կաշին ազատել կարողանա: Պարզ ե, վոր հաշտությունը ժողովրդի, յերկրի շահերից չի բղխում: Դաշնակցությունն է, վոր ուզում է վերապատ Հայաստանում իր իշխանության առերևույթ տեսքը սեփական ձեռքերում պահել: Բայց այդ իշխանությունն արդեն խլիված է դաշնակցությունից ապստամբ ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ և նրան վերադարձ չկա: Անհամար է ժողովրդի, բանվորության ու դյուղացիության շահերի դեմ կատարած վոճիւրների թիվը. վորպիսի թափով են նրանք վառել աշխատավորության բուրժուական - նացիոնալիստական բնագոյները, վորպիսի լպիրչ բնույթ է կրել նրանց՝ Անտանտայի իմպերիալիստական ծրագրերին աղակցել, վորքան սրեր են ճոճել հարեանների հասցեյին՝ աղգամիջյան կոխիներ առաջացնելով՝ Հայաստանի ժողովրդի արյունը քամելու:

Յեվ վորքան ավանտյուրիստական է յեղել դաշնակցական Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը, այնքան խիտտ է յեղել նրա ներքին քաղաքականությունը, վորն իր ապիկարությամբ ու վայրենի արտահայտությունների շնորհիվ յերկիրն ամայացրել է, ավեր դարձրել:

Բոլոր ճնշված ժողովուրդների պաշտպանը — Խուսապտանի Խորհրդային իշխանությունը շատ անգամ է ցանկացել աղդել դաշնակցություն կուսակցության վրա. նրան խլել Անտանտայի գիշատիչներից և այդպիսով հնարավորություն տալ բաղձատանջ ու դաշնակցականներից դիվանհար Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդին ազատ շունչ քաշելու: Բայց փոխանակ ցանկալի հետեվանքների հառնելու, մենք տեսել ենք կոմունիստների նկատմամբ գործ դրած խտությունների՝ կախաղանների ու գնդակահարությունների նորանոր քրքիջներ: Ժողովրդական ցասման բռնկումը, վոր մայիսին ստացավ համաժողովրդական ապստամբության բնավորություն՝ խեղդվեց արյան այն հեղեղներում,

տանի ժողովրդական ուժերին կոչ ենք անում՝ մեզ աջակցել
քանի որ ազգային իշխանության թշնամիների դեմ կռի-
լու և կանչում խորհրդային անդուլ ստեղծադորձական աշխա-
տանքի:

Կեցցե՛ք Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրա-
պետությունը:

Կեցցե՛ք Խորհրդային Ռուսաստանի Հերոս Կարմիր բանակը:

Կեցցե՛ք յեղբայրական Խորհրդային Ալբերտյանը:

Կեցցե՛ք Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդ-
ային Հանրապետությունը:

Կեցցե՛ք Կոմունիստական Յերրորդ Ինտերնացիոնալը:

Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային

Հանրապետության Հեղափոխական Կոմիտեյի

նախագահ՝ Ս. ԿԱՍՅԱՆ

1920 թ. նոյեմբերի 29

Գաղափարաբանության

Ա Վ Ի Ս

ԴՈՎԼԱԹՅԱՆ ԻՍԱՀԱԿ

Անդամներ՝ ՄՈՒՎՅԱՆ ԱՍԳԱՆԱԶ

ՏԵՐ-ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ ՍԱՀԱԿ

ԼԵՆԻՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Գաղստանի, Լեռնական-
ների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին

Ձերմազին վողջունելով Կովկասի Խորհրդային Հանրապետու-
թյունները, յես ինձ թույլ եմ տալիս հույս հայտնել, վոր նրանց
սերտ միությունը կստեղծի ազգային խաղաղության մի այն-
պիսի որինակ, վորը չի տեսված բուրժուազիայի ժամանակ և
վորն անհնարին է բուրժուական հասարակարգում:

Սակայն վորքան էլ կարևոր լինի ազգային խաղաղությունը
Կովկասի ազգությունների բանվորների ու գյուղացիների միջև,
բայց անհամեմատ է՛լ ավելի կարևոր է պահպանել ու զարգաց-
նել Խորհրդային իշխանությունը՝ իբրև մի անցում դեպի սո-
ցիալիզմ: Դժվարին, սակայն իրականացնելի մի խնդիր: Սրա
հաջող լուծման համար ամենից ավելի կարևոր է, վոր Կովկասի
կոմունիստներն ըմբռնեն իրենց դրություն, իրենց հանրապետու-
թյունների դրություն յուրահատկությունը, վորը տարբերվում
է ՌՍՖՍՀ դրությունից ու պայմաններից, ըմբռնեն մեր տակտի-
կան մույնությունը չընդարինակելու, այլ մտածված կերպով այս
տակտիկան ձևափոխելու անհրաժեշտությունը, հարմարեցնելով
կոնկրետ պայմանների տարբերությունը:

Ռուսաստանի Խորհրդային Հանրապետությունը վոչ մի տե-
ղից քաղաքական և ռազմական ոժանդակություն չեր ստանում:
Ընդհակառակն, նա տարիներ ու տարիներ կոմունիստ էր Անտանտի
ռազմական արշավանքների ու նրա բրկադայի դեմ:

Կովկասի Խորհրդային Հանրապետությունները քաղաքական և
փոքր չափով էլ ռազմական ոժանդակություն ստացան ՌՍՖՍՀ-
ից: Այս արժատական տարբերություն է:

Յերրորդ: Այժմ հարկ չկա վախենալու Անտանտի արշավան-
քից, վոչ էլ նրա ռազմական ոժանդակությունից, Վրաստանի

Աբրահամի, Հայաստանի, Դադստանի, Լեռնականների սպիտակ-գլխաբերականներին: Ռուսաստանը «ղաղել ե Անտանտի ձեռքերը» և այս նրան կհարկադրի, թերևս մի վորոշ Ժամանակ ավելի դուռը լինելու:

Յերրորդ: Կովկասյան հանրապետություններն ե՛լ ավելի գյուղացիական յերկիրներ են, քան Ռուսաստանը:

Չորրորդ: Ռուսաստանը տնտեսապես կտրված ե յեղել և նշանակալից չափով կտրված ել մնում ե առաջավոր կապիտալիստական յերկիրներից: Կովկասը կարող ե ե՛լ ավելի արագությամբ «կենակցութուն» ու ապրանքափոխանակութուն գրել յերեկ կապիտալիստական արևմուտքի հետ:

Մրանք բոլոր տարբերությունները չեն, սակայն, հենց մատնանշված տարբերություններն ել բավական են, վորպեսզի հասկանանք այլ տակտիկայի անհրաժեշտությունը:

Ավիլի մեղմութուն, գգուշութուն ու գիշողութուն մանր բուրժուազիայի, ինտելիգենցիայի և մանավանդ գյուղացիության նկատմամբ: Պետք ե տնտեսապես ամեն կերպ, ուժեղ ու արագ կերպով ոգտագործել կապիտալիստական արևմուտքը նրա հետ կոնցեսիաների և ապրանքափոխանակութան փառափառությունը: Նավթը, մարգանցը, պծուխը (Տիվարչելի հանքերը), պղինձը—ահա տեղական հանքային հսկայական հարստությունների շատ թերի շարանը: Լիակատար հնարավորություն կա շատ լայն չափերով ծավալելու կոնսեցիաների քաղաքականությունն ու ապրանքափոխանակությունն արտասահմանի հետ:

Պետք ե այս կատարել լայն չափով, հաստատակամորեն, հմտորեն, շրջահայաց կերպով, ամեն կերպ այն ոգտագործելով բանվորների ու գյուղացիների դրությունը բարելավելու համար, ինտելիգենցիային տնտեսական շինարարություն ասպարեղ դրավելու համար: Ոգտագործելով ապրանքափոխանակությունն իտալիայի, Ամերիկայի և մյուս յերկիրների հետ, բոլոր ուժերով պետք ե զարգացնել հարուստ յերկրի արտադրողական ուժերը, սպիտակ ածուխը, վոռոգումը: Վոռոգումը հատկապես կարևոր ե հողագործությունն ու անասնապահությունը, ինչ գնով ել լինի, բարձրացնելու համար:

Ավելի դանդաղ, ավելի գգուշ, ավելի սխտեմտոիկ անցում դեպի սոցիալիզմ — ահա թե ինչն ե հնարավոր ու անհրաժեշտ

Կովկասի հանրապետությունների համար՝ ի տարբերություն ՌՍՖՍՀ-ից: Ահա թե ինչն ե հարկավոր ըմբռնել ու կարողանալ իրականացնել՝ ի տարբերություն մեր տակտիկայից:

Մենք առաջին ճեղքն ելինք բաց անում համաշխարհային կապիտալիզմի մեջ: Ճեղքը բացված ե: Կատաղը, դերբնական, ծանր, դժվարին, խիստ տանջալի պատերազմի մեջ մենք պաշտպանվեցինք սպիտակներից, ես-երներից, մենչևիկներից, վորոնց ոժանդակում եր Անտանտան իր բլոկադայով, իր ուղղակի օգնությամբ:

Գուք, Կովկասի կոմունիստ ընկերներ, կարիք չունեք ճեղք բաց անելու, հարկավոր ե միայն, վոր դուք կարողանաք մեծ պղծություններ և սխտեմտոիկությամբ ստեղծել նորը, ոգտագործելով ձեզ համար ձեռնտու՝ 1921 թ. միջպային կացությունը: Թե՛ Յելիստան և թե՛ ամբողջ աշխարհը 1921 թ. ել այն չեն արդեն, ինչ վոր ելին 1917—18 թ.թ.:

Վաչ թե բնդորինակել մեր տակտիկան, այլ ինքնուրույն կերպով կշռադատել նրա յուրահասկության պատմությունը, պայմանները և նրա հանրագումարները, կիրառել իր յերկրում 1917—1921 թ.թ. փորձի վաչ թե տար, այլ վագրն, լմաստը, դատերը: Տնտեսապես միանգամից հենվել կապիտալիստական արտասահմանի հետ ունենալիք ապրանքափոխանակության վրա, ժլատություն չանել: Թող տասնյակ միլիոն հանքային ամենարժեքավոր արդյունքներ բաժին ընկնեն նրան:

Պետք ե միանգամից աշխատել բարվոքել գյուղացիների դրությունը և ելեկտրիֆիկացիայի ու վոռոգման խոշոր աշխատանքներ սկսել: Վոռոգումն ամենից ավելի պետք ե և այն կվերստեղծի յերկիրը, կվերածնի նրան, կթաղի անցյալը, կամրապնդի անցումը դեպի սոցիալիզմ:

Ներողություն եմ խնդրում այս նամակի անփութություն համար, նամակը յես պետք ե դրել շտապ կերպով, վորպեսզի ուղարկելի ընկ. Մյասնիկովի հետ, և կրկին անգամ լավագույն վողջույններ ու ցանկություններ եմ հղում Կովկասի Մորհրդային հանրապետությունների բանվորներին ու գյուղացիներին:

Ն. ԼԵՆԻՆ

Մոսկվա, 1921 թ. ապրիլի 14
(Լեճիձ, հ. XXVI, էջ 269 — 272):

ԱՆՑՔԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԽՐՈՆԻԿԱ*

Մ Ա Յ Ի Ս

10—30.—Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեան գլխավորութեամբ Ալեքսանդրոպոլում (Լենինականում), Ղարսում, Սարիղամիշում, Բայազետում, Դիլիջանում, Ղաղախում, Չանգեղուրում և այլուր տեղի ունեցան Հայաստանի հեղափոխական բանվորութեան և աշխատավոր գյուղացիութեան մասսայական, խոշոր ու հերոսական ապստամբութիւնը՝ ուղղված դաշնակցութիւն կուսակցութեան տիրապետութեան դեմ: Դաշնակցութիւնը, սակայն, հեղափոխութեան և արտաքին օտակցիոն հակահեղափոխական ուժերի վրա, կարողացավ ժամանակավորապես ճնշել Խորհրդային իշխանութեան համար պայքարի յետևող Հայաստանի հեղափոխական մասսաների այդ առաջին մասսայական ապստամբութիւնները:

Հ Ո Ի Ն Ի Ս

1.—Դաշնակցական բանդաները գնդապետ Բեկ-Մամիկոնովի գլխավորութեամբ մտան Շամշադինի ապստամբ գյուղերը: Սկսեցին հետապնդումները, ձերբակալութիւնները, գյուղերի թալանն ու ավերը:

— Մամուլը հաճախակի արձանագրում է, թե Հայաստանի մի շարք շրջաններից հեռագրեր ու թղթակցութիւններ են ստացվում ժողովրդի արթն ապրած սարսափների մասին: Սովն իր դաժան հունձն է անում ընչազուրկ, հյուսիսային ժողովրդի մեջ:

1—10.—Ղարսի բանտում, բանտային դժնդակ պայմանների հետևանքով, կալանավորների մեջ տարածվեց տիֆը: Յեղան տիֆից մեռնողներ, բանտարկյալները հացադուլ հայտարարեցին և բժշկական հսկողութիւն պահանջեցին տիֆով հիվանդ քաղբանտարկյալների համար:

* Ներկա խրոնիկան կազմել ենք ընկ. Համո Գասպարյանի հետ միասին:

2.—Հրապարակվեց կառավարական հաղորդագրութիւն՝ «Ղարսի ուռաց, հունաց և թուրք Արգային խորհուրդների հակապետական գործունեութեան մասին»: Դաշնակցական կառավարութեան այդ պրովոկացիոն հաղորդագրութիւնը պետք է սկիզբ դնէր դաշնակցութեան ավելի դաժան ու մասսայական հալածանքներին՝ այլազգիներին նկատմամբ:

4.—Ալեքսանդրոպոլում (Լենինական) դաշնակցականները զնդակահարում են մայիսյան ապստամբութեան ակտիվ գործիչներ՝ Ալեքսովի ապստամբութեան ղեկավարներին՝ Սեյդյանին, փանյանին և Պրիբիսկուն:

— Ընկ. Չիչերինը (Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտար) Մոսկվայից հեռագրեր է ուղարկում Յերևան՝ դաշնակցական կառավարութեան արտաքին գործերի նախարար Ռհանջանյանին, բողոքելով Հայաստանում բոլշևիկների նկատմամբ տեղի ունեցող հալածանքների ու մասսայական սպանութիւնների դեմ:

— Դաշնակցական պառլամենտը հողային հարցը «լուծելու» համար որենք հաստատեց, ըստ վորի վերացվում են հողային կոմիտեները և նրանց փոխարեն ստեղծվում են հատուկ մարմիններ: Այդ որենքն իր ուժը պահում էր մինչև հոկտեմբերի 1-ը:

5.—Շամշադինի շրջանի տասը ապստամբ գյուղերի կարմիր պարտիզանները կովի բռնակցին դաշնակցական գործառնների հետ, շրջապատեցին շրջանային կենտրոնը և խուճապի մատնեցին տեղական իշխանութեանը:

— Ղարսում դաշնակցական բանդաները գնդակահարեցին կոմունիստական կուսակցութեան մի շարք անդամների, վորոնց թվում Ռադիոնովին և Տեր-Գրիգորյանին:

8.—Յերևանում արտակարգ դատարանը բանտարկութեան դատապարտեց Իգդիրի հեղկոմի կազմը:

— Յերևանի արտակարգ դատարանը բանտարկութեան և տաժանակիր աշխատանքի դատապարտեց մի շարք բոլշևիկ գործիչներին:

— Դաշնակցական կառավարութիւնն որենք ընդունեց, վորով ընտրում էր հատուկ հանձնաժողով՝ մայիսյան ապստամբութեան գործով «գրադվելու համար»:

— Դաշնակցական առևտրա-արդյունաբերական պալատի հրատարակած պաշտոնական ավյալների համաձայն՝ ապրանքների գները Յերևանի շուկայում հետեյալ պատկերն են ներկայացնում:

Քարազ՝ փուլթը 1500 ո., ցորեն՝ 5000 ո., գետնախնձոր՝ 3000 ո., փոխարի միս՝ Փունտը 250 ո., նավթ՝ 50 ո. և այլն:

10.—Ալեքսանդրոպոլում գտնվող ամերիկյան կոմիտեյի արհեստանոցներն ամերիկյան ներկայացուցիչ կապիտան Հեկմանի կարգադրութեամբ փակվեցին, մոտ 430 բանվոր փողոց նետվեցին:

— Դարսի արտակարգ դատարանը մի շարք բոլշևիկներին դատապարտեց բանտարկութեան և տաժանակիր աշխատանքի:

10—12.—Քանաքեռում դաշնակցական բանակի մեջ տեղի ունեցան մասսայական դժգոհութեաններ ու առանձին յեղույթներ դաշնակցական կառավարութեան դեմ: Մի շարք բանտարկութեաններ կատարվեցին:

11.—Դիլիջանից խմբապետ Սեպուհը մինիստր նախադահին հեռագրում է. «Յերեկ ինձ հայտնեցին, վոր կապիտան Մուսայեւյանի մահվան պատիժը փոխարինված է հարյուր մեկ տարվա տաժանակիր աշխատանքով: Նկատի ունենալով, վոր նա խոսվութեան պարագլուխն էր, իր դրահապատով չարիքի աղբյուրը և դուրս յեկամ կառավարութեան զորքերի դեմ ու պատճառ դարձավ շատ մարդկանց զնդակահարման, խնդրում եմ մահվան պատժի փճիռն ի կատար ածել»:

12.—Յերեանի զործարանների ու արհեստանոցների բանվորները զործադուլ հայտարարեցին:

17.—Զորամասերում դասալքութեանը մասսայական չափերի հասնելու հետևանքով ներքին գործոց մինիստրը կարգադրում է նահանգապետներին՝ ամենադաժան միջոցներ ձեռք առնել դասալիքների դեմ և զործադրել մահվան պատիժ:

— Յերեանի բանտերում տաժանակիր աշխատանքների դատապարտված կոմունիստ բանտարկյալները բանտի տեսչի ուղնականի բանտ ալցելութեան կապակցութեամբ՝ միացյալ յեղույթ կազմակերպեցին:

— «Հառաջ»-ն իր «Դարձյալ Զանգիրտասարը» վերնագրով առաջնորդողում պահանջում է՝ փոշուն հավասարեցնել Զանգիրտասարը:

18—20.—Քաղաքացիական կռիւներ են տեղի ունենում Ղազախ-Շամշաղինում՝ բոլշևիկների ղեկավարութեամբ զործող գյուղացիական ջոկատների և դաշնակցական բանդաների միջև:

— Իջևանի շրջանի ապստամբ գյուղացիները և նրանց միացած զորամասերը՝ դաշնակցական խմբապետների հետ ունեցած բնդհարումներից հետո գրավում են Իջևանը:

18—21.—Դաշնակցական կառավարութեան զորքերը և խմբապետական, մուղդերիստական խմբերը հրի ու սրի յեն մասնում Զանգիրտասարի մոտ 15 թուրքական գյուղերը, թալանում, ամբրում են թուրք աշխատավորութեան տները և բարբարոսական կոտորածի յենթարկում թուրք աղգարնակչութեանը:

— «Միաստարութեան» նախարարութեանը Նոր-Ֆայագեոսից, Իջևանից, Ղարաքիլիսայից և այլ շրջաններից բազմաթիվ հեռագրեր և ստանում լայն ծավալ ընդունած սովի մասին:

21.—Եջմիածնի և շրջակա գյուղերի հասած ցորենի ու առվույտի արտերը դաշնակցական զորքի կողմից արոքելու և ձիերին կերցնելու պատճառով մասսայական բողոքներ առաջ յեկան

և բնդհարումներ տեղի ունեցան գյուղացիներին ու դաշնակ խմբապետներին միջև:

— Նոր-Ֆայագեոսից հեռագրում են, վոր շրջանում սովամահութեանը մասսայական, սպառնալից չափերի յեն հասել:

22.—Իջևանի ապստամբները թշնամու դերագանց ուժերի աղդեցութեան տակ տեղի յեն տալիս: Յերկար և կատաղի կռիւներից հետո դաշնակներին հաջողվում է Իջևանը գրավել:

— Դիլիջանում և հոյկական Ղազախում, մայիսյան աղբտամբութեանից հետո ծավալվող հեղափոխական շարժումները խեղդելու համար, Դիլիջան է մտնում Չարդարար Սեպուհը և հրապարակում է հակաբոլշևիկյան կոչեր: Համախմբելով տեղի ղեկավարներին, Սեպուհը ձգտում է շարժումները ճնշել և «արմատախիլ» անել բոլշևիզմը:

— «Հայաստանի ձայն» լրագիրը գրում է. «Ժողովուրդն ապրում է տագնապալի կացութեան կենսամթերքների պակասութեան պատճառով, շնչին տրվում է 1/4 ֆունտ հաց, այն էլ վոչ կանոնավոր. ամիլի վատ է գրութեանը վորբանոցներում»:

23.—Ապստամբ գյուղացիները և կարմիր զորամասերը գրավեցին Շամշաղինը: Յերեանում հրատարակվող «Ժողովուրդ» լրագիրը հայտնում է. «Դիլիջանի գավառում նորից տեղի յեն ունեցել հակապետական շարժում: Մոտ 300 հայեր և թուրքեր մտել են Քարվանսարա և ցանկացել են արշավել Դիլիջանի վրա»:

27.—Յերեանի աղգարնակչութեանը տրված 200 գրամ հացի քանակին իջեցվեց 100 գրամի, վորի պատճառով ծագեցին նոր դժգոհութեաններ ու խռովութեաններ, մասնավորապես զաղթականութեան մեջ:

28.—Ղազախ-Շամշաղինի ապստամբները և կարմիր զորամասերը ժամանակավորապես թողնում են Ղազախ-Շամշաղինը և անցնում Խորհրդային Աղբրեջանի սահմանները:

29.—Վրաստանի մտավ դաշնակցական կառավարութեան հայաժամանակներից ու հեռապնդումներից փախած՝ Հայաստանի ուսուսողաբանակչութեան մի խումբ՝ բաղկացած 250 հոգուց:

29—30.—Ղազախ գավառի շամարակի յենթաշրջանի աղբտամբները Սեպուհի դեմ սկսած անհավասար կռիւում տեղի տալով, նահանջեցին Խորհրդային Աղբրեջան: Ապստամբներն իրենց հետ տարան իրենց ընտանիքներին: Սեպուհի հրամանով աղբտամբների տները հրդեհի մասնվեցին:

30.—Հակապետական շարժումներին մասնակցելու մեղադրանքով Յերեանի արտակարգ դատարանը բանտարկութեան դատապարտեց մի շարք հեղափոխականների:

30.—«Հառաջ»-ում գետեղված «Գնդակների տարալը Յերեանում» վերնագրով հոգվածը, խոսելով Յերեանում տիրող տնկարդութեանների մասին, ամիլացնում է. «Ամեն ոք ժամը

5-ից սկսած՝ Յերևան քաղաքն այս ու այն կողմից արձակված հրացանների և ատրճանակների ձայնից ներկայացնում է վորպես մի կռիվի վայր»:

Հ Ո Ւ Լ Ի Ս

1-3.—Կատաղի կռիվներ տեղի ունեցան Զանգեզուրի ապստամբների և դաշնակցական հակահեղափոխական բանդաների միջև: Դաշնակիցների գերազանց ուժերի ազդեցութեան տակ ապստամբները տեղի տվին և դաշնակիցները դրավեցին Գորիսը: Ապստամբները քաջվեցին Խնձորեսկ, ապա՝ Զարուզ:

1-5.—Ուժեղ քաղաքացիական կռիվներ դաշնակցական բանդաների և Ղաղախ-Շամշադինի հեղափոխական աշխատավորության միջև: Յերկար և կատաղի կռիվներից հետո, դաշնակցական բանդաները կարողացան դրավել չրջանը:

2.—Նախարարների խորհրդի անունով ուղարկված էր մի ղեկուցման մեջ ներքին գործոց մինիստրի ոգնական Ս. Թորոսյանն ի միջի այլոց գրում է հետևյալը. «Շիրակի գյուղերում սարսափելի բռնություններ են կատարվում: Մանր ե մանտվանդ այլազգիների դրուժյունը: Ղարսի ուսու գյուղերի ներկայացուցիչները հունիսի 29-ին ներկայացան ինձ և արտասվելով նկարագրեցին իրենց դրուժյունը: Նրանք այնտեղ գտնվում են որենքից դուրս: Ամեն ոք համաշտակում են նրանց ձին, կոփր, յեղը և այլն»:

3.—Յերևանի արտակարգ դատարանը Ղարսի մայիսյան ապստամբութեանը մասնակցած մի շարք բոլշևիկ ընկերների տաժանակիր աշխատանքի դատապարտեց:

5.—«Հառաջ»-ը հաղորդում է. «Հուլիսի 5-ին, համաձայն Բաթումի Փրանսական հանրապետության կոմիտար դը Մարտելի հրահանգի, հրացաններով ու գնդացիներով զինված Փրանսական զորամասը դրավել է Հայաստանի հանրապետութեանը պատկանող 25 հազար փութ բամբակը, բարձել այն նալի վրա և ուղարկել Ֆրանսիա»:

7.—Չարուզում Գորիսի ապստամբները, տեղական թուրք յերտասարգները և Ղարաբաղի կարմիր պարտիզանական խմբերը կազմակերպեցին կոմունիստական ջոկատ, միորը շարժվեց Գորիսի ուղղությամբ՝ Նժդեհի բանդաները ցրելու համար:

8.—«Հայաստանի ձայն» թերթի Նոր-Բայազետի թղթակիցը գրում է. «Ժողովուրդը, մասնավորապես դաղթականութունը և տեղացի չքավոր դասակարգը, ծանր օրեր կապրի, հացի և այլ մթերքների որեցոր բարձրացող գները, մյուս կողմից՝ դրամի արժեքի իյնալը, այնպի շատ կհուսահատեցնե ժողովուրդը»:

12.—Կարողի կռիվներից հետո դաշնակցական բանդաները դրավեցին Բոյուք-Վեդին, չտեսնված կոտորածի, թալանի ու այլերի յենթարկելով այն:

12-13.—Դաշնակցական գործառույթը դրավեցին Դավալուն,

Արարատ կայարանը, Շահաբու դյուղը և մասսայորեն վոչնչացրին թուրք ապստամբներին:

13.—Դաշնակցական խմբապետական զորամասն ավերի, կողոպուտի ու թալանի մատնեց Նոր-Բայազետի դավառի Աղբլիսե, Գյուլջիկյան, Մոկիուսե և այլ թրքական գյուղերը:

—Նժդեհը գնդակահարում է Զանգեզուրի կոմիտակցութեան կազմակերպութեան մի շարք ակտիվ գործիչների:

14.—Դաշնակցական կառավարութեան ներքին գործոց նախարարին ուղղված էր մի գրութեան մեջ Նժմեհյանի գավառի համայնական վարչութունը գրում է հետևյալը. «Դավառում դասալիք զինվորներ հավաքելու համար մենք մինչև այժմ ձեռք ենք առել աներևակայելի միջոցներ... դիմել ենք ձեռի... բռնագրավել, նույնիսկ այրել ղեղերն ու տները: Թեկուզ այդպիսի միջոցներով, համենայն դեպս մենք միշտ կարողացել ենք մեծ բանակութեամբ ղեղերտիրներ հավաքել և ճամբել ղեղերը, բայց նրանց թիվը դավառում չի պակասում յերբեք, վորովհետև գրնդերում նրանց հնարավոր չի լինում պահել, և մենք միևնույն դասալիք զինվորներին ստիպված ենք լինում փնտռել և գտնել 10-15 անդամ»:

16.—Յերևանի քաղաքային ինքնավարութունը քաղաքում որական բաց թողա՝ 600 փութ այլուրն իլեցրեց 500 փթի: Թերթերն այդ առթյով գրում են. «Կիսաքաղցից հետո ծովապահութուն»:

20.—Սորհրդային Ռուսաստանի Արտաքին գործերի Ժողովրդական կոմիտար Չիչերինը Հայաստանի դաշնակցական կառավարութեան արտաքին գործոց մինիստրութեան հասցեյով ուղարկեց հայտագիր, վորով առաջարկում է բարեկամական հարաբերութեաններ ստեղծել յերկու կառավարութեանների միջև:

20.—Յերևանի արտակարգ դատարանը հակապետական գործունեյութեան մեղադրանքով մի շարք անձնավորութեանների բանտարկութեան դատապարտեց:

23.—Կարմիր բանակի զորամասերը մտան Նախիջևան: Դաշնակցական բանդաների առաջխաղացումը դեպի Նախիջևան դադարեց, և այսպիսով աշխատավոր թուրք գյուղացիութունն ազատվեց քնաջնջումից:

27.—«Հառաջ»-ը պահանջում է չընդունել Սորհրդային Ռուսաստանի կողմից Հայաստանում նշանակված պատվիրակ Լեզրանին և ընդհանրապես չմերձենալ Սորհրդային Ռուսաստանին: Թերթը զանազան պրոպոզիցիաներ է հնարում Ռուսաստանի և Լեզրանի հասցեյին:

27.—Դաշնակցական կառավարութեան արտաքին գործերի նախարար Հ. Ոհանջանյանը, ի պատասխան Չիչերինի հուլիսի 20-ի հայտագրի, խուսափողական պատասխան է տալիս:

27.—Արտակարգ դատարանը հատուկ վորոժամար՝ «հակապետական գործունեյութեան», կոմունիստական պրոպագանդայի

և մայիսյան շարժումներին մասնակցելու և ղեկավարելու համար մի շարք հեղափոխականների և բոլշևիկների դատապարտեց 10—15 տարվա տաժանակիր աշխատանքի, դատապարտվածները թվում էր նաև Լիպարիտ Մխչյանը:

31.—Ղարանլուղ դյուղում (Մարտունի) դյուղացիների և դաշնակցական սպայության միջև տեղի յե ունենում գինված ընդհարում: Տեղին ուղարկված արտակարգ կոմիսարն այդ մասին Ն. Գ. մինիստրությունը գեկուցում է. «Ղարանլուղի դեպքերը մի բողոք էր սպայության դեմ, վորը դյուղում մեծամեծ թալաններ է արել»:

Ո Գ Ո Ս Տ Ո Ս

1.—Դաշնակցական զորամասերը Դրոյի ղեկավարութեամբ հարձակվեցին Չանգեղուրի խորհրդային շրջանների վրա:

2.—Ուժեղ կռիվներ Գորիսի մոտ՝ դաշնակցական զորամասերի և Չանգեղուրի ապստամբ աշխատավորության միջև:

2.—Յերևանում, յերկամսյա դադարից հետո, բացվեց դաշնակցական պառլամենտի առաջին նիստը, վորը և վորոշեց պառլամենտի պարսպունքները դադարեցնել 3 ամսով՝ մինչև հոկտեմբերի 31-ը:

3.—Դաշնակցական բանդաները յերկար ու կատաղի կռիվներից հետո կարողացան դրավել Գորիսը:

4—5.—Ուժեղ կռիվներ Չանգեղուրի և Ղարաբաղի սահմանամերձ մասերում՝ ապստամբների և դաշնակցական ուժերի միջև:

5.—Չորսվար Հովսեփյանը Ղարսի նահանգապետին հեռագրում է. «Դասալքութունն ուժեղանում է, տասն որսա մեջ փախել են 140 մարդ, զինվորական իշխանութեան դիմումներն ազմինիստրացիային՝ մնում են անհետևանք»:

6.—Չանգեղուրում քաղաքացիական կռիվները շարունակվում և ավելի յեն ծավալվում: Կարմիր զորամասերն ու աղբատամբները վերադարձվում են Գորիսը:

6.—Յերևանի արտակարգ դատարանը տաժանակիր աշխատանքների և բանտարկության դատապարտեց մի շարք բոլշևիկ ընկերների, վորոնց թվում նաև Արմենակ Բուդաղյանին:

7.—Յերևանի արտակարգ դատարանը տարբեր ժամանակներով տաժանակիր աշխատանքի և բանտարկության դատապարտեց մի շարք բոլշևիկ դործիչների:

8.—Դաշնակցական կառավարութունը դիմեց դաշնակից պետութուններին՝ ռազմական ոգնութուն ստանալու իր «ներքին և արտաքին Փրոնտները պաշտպանելու համար»:

8.—Վատիկանյութ չլինելու պատճառով ընդհատվեց դնացիների յերթնակութունը Թիֆլիսի ու Յերևանի միջև:

10.—Սեփրում կնքվեց դաշնադիր, վորի 6-րդ հոդվածի 88—

93 հատվածների համաձայն, դաշնակից պետութունները ճանաչում են Հայաստանի «անկախութունը»:

10.—ՌՍՖՍՀ Անդրկովկասի ներկայացուցիչ Լեդրանը և Հայաստանի դաշնակցական կառավարութեան ներկայացուցիչները կնքեցին ժամանակավոր դաշնադիր:

11.—«Հառաջ»-ը դրում է, վոր հարկավոր է ե'լ ավելի մոտենալ վրացական մենչևիկներին՝ ընդհանուր թշնամու՝ Սորհրդային Ռուսաստանի և տեղական հեղափոխական շարժումների դեմ կռվելու նպատակով:

12.—Ղարսի քաղաքացիական նահանգապետը գեկուցում է. «Ղարսի շրջանի տարրական դպրոցների պաշտոնյաներից մայիսյան դեպքերի առթիվ դատական կամ վարչական կարգով դատապարտված են հետևյալ անձինք. 1. Ղարսի 1-ին դպրոցի ուսուցչուհի Արշնուշ Փորսուղյանը—դատապարտված չորս տարով բանտարկութեան՝ հունիսի 8-ից: 2. Սարիղամիշի դպրոցի ուսուցիչներ՝ Հայկ Մկրտչյան, Հռեփիմե Մինասյան և Կաղըղվանի դպրոցից Արտաշես Կոստանյան, Արամ Ստեփանյան ձերբակալված են, վորոնցից վերջին յերեքն արձակված են ընդ (հանուր) հսկողութեամբ: 3. Սելիմի դպրոցի ուսուցիչ Մաքսիմ Ռոդինովը դատարանով դնդակահարված է: 4. Ղարսի հունաց դպրոցի ուսուցչուհի Մ. Որինտուպուր, Սարիղամիշի—Ղարդան Տեր-Գրիգորյանը, Վարդան Բայբուրտյանը և Մալո-Վարանցովկայի՝ Վասիլյի Բողդանովն անհայտացած են, իսկ Ղարսի հունաց դպրոցի ուսուցիչ Պյոտր Յաֆրակովն սպանված է ձերբակալելու ժամանակ»:

13.—Յերևանի բանտում ձերբակալված բոլշևիկները կոնֆլիկտի մեջ մտան դաշնակցական կառավարութեան ներկայացուցիչներին հետ և հրաժարվեցին ընդ Ալլահվերդյանին, Մուսայելյանին և Ղարիբջանյանին հանձնել նրանց ձեռքը: Բանտարկյալների և բանտային տեսչութեան միջև տեղի ունեցան բանակցութուններ: Բանտարկյալները հայտնեցին, վոր վոչ մի կերպ չեն գիջի: Բանտային տեսչութունը դիմեց բնութուններին, սակայն բանտարկյալները դրան դիմադրութուն ցույց տվեցին: Կամերայում յեղած իրերը 19բին դռների հետևը, ընտրեցին 3 հոգուց բաղկացած կոմիտե և վճռեցին հնարավորութեան սահմաններում դիմադրել մինչև վերջը: Դաշնակցականներն այդ որը հրաժարվեցին Ալլահվերդյանին և ընկերներին բանտից դուրս հանելու մտքից: Բանտարկյալներն այդ որը կազմակերպեցին միտինգ, վորը վորոշեց դաշնակների կողմից դործադրվող հետագա բնութուններին դիմադրութուն ցույց տալ:

13.—Սորհրդային Ագրեջանի արտաքին դործերի կոմիտարիատի ներկայացուցիչներ Դովլաթյանը և Գասպարյանը Յերևանում տեսակցութուն ունեցան նախարարապետ Հ. Ռհանջանյանի հետ:

14.—Յերևանի Քանաքեռ տանող խճուղու վրա, Նորբի սահ—

մաններում, դաշնակցականների ձեռքով գիշերը զնդակահարվեցին Հայաստանի կոմկուսի ակտիվ գործիչներ և մայիսյան ապրտամբուլթյան ղեկավարներից Ստ. Ալլահվերդյանը, Դ. Ղարբիբջանյանը և Ս. Մուսայելյանը:

16.—Թիֆլիսից ՌՍԾՆՀ լիազոր ներկայացուցիչ Լեզրանը բողոքի հեռագիր ուղարկեց Յերևան՝ դաշնակցական կառավարութան արտաքին գործոց նախարար Ռհանջանյանին: Հեռագրում Լեզրանը բողոքում էր Ստեփան Ալլահվերդյանի և մյուսների զնդակահարութան փաստի դեմ:

17.—Ի պատասխան Լեզրանի ողորտոսի 16-ի հեռագրի, դաշնակցական կառավարութան արտաքին գործերի նախարար Ռհանջանյանը Թիֆլիս՝ Լեզրանին հեռագիր ուղարկեց, փորով նախրականությունը խեղաթյուրող պատասխան էր տալիս Ստեփան Ալլահվերդյանի վիճակի և նրա զնդակահարութան մասին:

17.—Ալեքսանդրոպոլում հրատարակվող «Շիրակի աշխատավոր» դաշնակցական լրագիրը բողոքի գրություններ էր դեմ Ալեքսանդրոպոլում տեղի ունեցած հալածանքների մասին գրում է. «Մայիսի 14-ից մինչև որս բանտարկվել են 234 հոգի, վորոնցից 120 հոգի արձակված են, մահվան պատժի յեն յենթարկված 3 հոգի և մնում են բանտում դատապարտված տարբեր ժամանակամիջոցով 13 հոգի, տեղափոխված այլ վայրեր և բանտեր՝ 61 հոգի, քննութան յենթակա մնում են 50 հոգի, աքսորվելիք Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ 50 հոգի»:

18.—Ալեքսանդրոպոլի յերկաթգծի բանվորութան մեջ մի շարք ձերբակալություններ կատարեց դաշնակցական կառավարութան յերկաթուղային միլիցիան:

20.—Վառելանյութի բացակայութան և բանվորների սարտաժի պատճառով դադարեց յերկաթուղային հաղորդակցությունը բոլոր ուղղություններով:

20.—Հայաստանի ԿԿ(Բ) Կենտրոնական Կոմիտեն Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին ուղղված կոչ հրապարակեց, փորը վերջանում էր հետևյալ տողերով. «Մենք դիմում ենք Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական մասսաներին, նրանց հեղափոխական կորովին ու դասակարգային գիտակցությանը՝ կադակերպվելու կոմկուսակցության դրոշակի շուրջը, համարելու ցրված հեղափոխական ուժերը, վորպեսզի ձեռք-ձեռքի տված Մորհրդային Ռուսաստանի պրոլետարիատի հետ՝ միահամուռ ուժերով խորասկենք միջազգային իմպերիալիզմի հայկական-դաշնակցական հատվածի լուծը և նորից բարձրացնենք կոմունիզմի դրոշակը Հայաստանում»:

21.—Դաշնակցական Հայաստանի ճանապարհների հաղորդակցութան միջխտրությունը հայտարարում է. «Այսու հաղորդակցութան նախարարությունը հայտարարում է, փոր վառելանյութի բացակայութան պատճառով բոլոր յերթևեկությունները յերկաթուղու վրա ամսի 20-ից դադարեցվում է»:

24.—Յերևանի քաղաքային ինքնավարութան խորհրդի վորոշման համաձայն պարենավորման թերթիկներով հասարակությանը բաց թողնված հացի մեկ ֆունտի դիմը բարձրացվեց 16 ուրբուց 70 ուրբու:

25.—Հայաստանի Կոմունիստական (բոլշևիկների) Կուսակցութան Կենտրոնական Կոմիտեն կոչ հրապարակեց դաշնակցական Հայաստանում գործադրվող սպիտակ տեղորի դեմ:

25.—Եջմիածնի գավառի 2-րդ և 5-րդ մասերում դասալիք գինվորների և դաշնակցական միլիցիայի միջև տեղի յեն ունեւում գինված ընդհարումներ:

25.—Դաշնակցական կառավարութան միջխտր նախագահ Համո Ռհանջանյանի անունով Արարանից ստացված մի նամակի մեջ, ի միջի այլոց, ասված է հետևյալը. «Եջմիածնի գավառի 2-րդ և 5-րդ մասերում նորից սկսվել են անկարգություններ, վորոնց կատարողները դասալիքներն են գլխավորապես: Կարբի դյուղում դասալիքները կատարում են ամեն տեսակ անկարգություններ: Ութ որ առաջ նրանք ամբանալով իրենց ձորում, հրացանաձուլթյան են բռնվում միլիցիայի հետ»:

28.—Ղարսում դաշնակ պրովոկատորների միջոցով ձերբակալվեցին Ղարսի կոմ. (Բ) կուսակցութան կադակերպութան անդամներից 28 հոգի:

28.—Յերևանի արտակարգ դատարանը վորոշեց բանտարկութան դատապարտել մի շարք բոլշևիկ գործիչների:

ՄԵԳՏԵՄԲԵՐ

1.—Բազմում բացվեց արևելյան ժողովուրդների համագումարը, փորին մասնակցում էլին նաև Հայաստանի աշխատավորութան ներկայացուցիչները:

1.—Յերևանի արտակարգ դատարանը, բոլշևիկյան գործունեյութան համար, մի շարք բոլշևիկների բանտարկութան դատապարտեց տարբեր ժամանակներով:

1.—Վրաստանի Կոմունիստական (Բ) Կուսակցութան Թիֆլիսի Կոմիտեն դիմում հրապարակեց, փորով բողոքում էր դաշնակցական Հայաստանում գործադրվող սպիտակ տեղորի դեմ և պահանջում էր դադարեցնել այն:

1.—Դաշնակցական Հայաստանում զգացվում է նամթի, բենդինի և ընդհանրապես վառելանյութի խնատ ճգնաժամ, փորի հետևանքով դաշնակցական կառավարութան նախարարապետը կարգադրում է կատեգորիկ կերպով արգելել, բացի վարչապետի ամտոմոբիլից, փորեկ մեկին բենդին և ընդհանրապես վառելանյութ բաց թողնել:

2.—Ղախանի շրջանում վերսկսվեցին կոխիներն ապստամբների և Նժդեհի գլխավորութամբ գործող դաշնակցական բանգաների միջև:

2.—Իաշնակցական բանդաները թալանում են Շամշադինի գյուղերը և այլուստ կոմունիստների տները:

2.—Լեզրանի միսիայի քարտուղար Իստոմինը կարճատև տեսակցութուն ունեցավ նախարարապետ Հ. Ռհանջանյանի հետ:

5.—Չանդեզուրում, Չախմախուզաղ լեռան չրջակայքում կռիվներ տեղի ունեցան արտոսամբների ու դաշնակցական ուժերի միջև:

5.—Վրաստանի կոմունիստական (ք) կուսակցության Փոթուքաղաքային կոմիտեյի նիստը՝ յաշնակցական ներկայացուցիչներին հետ միասին, վոսքի կանդնելով հարդեց Հայաստանի սպիտակ տեղորի գոհերի, հեղափոխական անձնավեր հերոսներ Այլահայերյանի, Մուսայեյյանի, Ղարիբջանյանի և ուրիշների հիշատակը, վորից հետո ժողովը հետևյալ բանաձևն ընդունեց. «Մենք պահանջում ենք՝ սպիտակ տեղորին անմիջապես վերջ տալ: Ընկերներին կոմունիստներին հայածել և անմիջապես մեր բոլոր ընկերներին բանտերից ազատեցեք: Պարոններ, հավատացած յեղեք, վոր մեր ընկերների դեմ ուղղված սպիտակ տեղոր Հայաստանի սոցիալիստական հեղափոխության մտանալու բույններն և արագացնում: Իհնիներ, ձեր դատան դատի ժամն է մտնում»:

6.—Պաշտոնական տվյալների համաձայն, շուկայում վաճառվող սարանքները հետևյալ դներն ունեն. ցորեն՝ փութը 7000 ու., լոբի՝ 6000, դարի՝ 5000, գետնախնձոր (Փունտը)՝ 100 ու., յուղ (Փունտը)՝ 120 ու.:

7.—Հացի խիստ ճգնաժամ Յերևանում: Ազգայնակցութունը հաց ստանալու համար դիշերվա ժամը մեկից հերթի յե կանդնում փոերի դուանը:

9.—Իաշնակցական բանակը դրամից կողքը և աղահանքերը:

10.—Բուզի «կոմունիստ»-ում հրատարակվում է Հայաստանից դրամ մի նամակ, վորը հետևյալ կերպ է պատկերացնում Հայաստանում տիրող դրությունը. «Ընկերներ, սպիտակ տեղորը Հայաստանում սուսկալի չափերի յե հասնում: Վերաբերմունքը դեպի ձերբակալված կոմունիստները դնելով ավելի վատթարանում, ավելի լիտի կերպարանք է ընդունում: Սուանց չափազանցելու կարելի յե ասել, վոր մայիսյան սարսափները վորից են աչն ամենի առաջ, վոր տեղի յե ունենում այժմ Հայաստանում: Սուանց դատի ու քննության՝ վերջին յերեք օրվա ընթացքում բանտից դուրս են տարված ու կնդակահար են արված մեր ամենալավ 11 ընկերները: Հայաստանի բանտերում գտնվում են մոտ 500 հոգի: Մեծն ու չարչարանքը սովորական յերևութներ են: Իսկ յանաից դուրս, Հայաստանի յուղ գյուղերում և քաղաքներում կառավարությունն յր աղետներին միջոցով վորչնացնում է ձեռքն ընկած կոմունիստներին (յուրաքանչյուր կոմունիստի գլուխը կնահատված է 5000 ուրբի)»:

10—13.—Յերևանի արտակարգ դատարանը բուլչեիկյան պրո-

պագանդի ու գործունեյության համար մի շարք անձնավորությունների դատապարտեց բանտարկության՝ տարբեր ժամանակներով:

10.—Շիրակի նահանգապետ Կարո Սասունին դաշնակցական կառավարության նախարարապետ Ռհանջանյանին ուղղած յր դեկուցման մեջ ասում է հետևյալը. «Յերկրում հակապետական ուժերը ցանկանալով նորեն գլուխ բարձրացնել, անընդհատ աշխատում էյին այդ ուղղությամբ»:

Ի նկատի ունենալով այդ ամենը, անմիջապես կաղմեցի ուսանողությունից և ընդհանրապես դիտակից, վստահելի անձնավորություններից 12 հոգուց բաղկացած մի խմբակ, վորը և խուլայն անցավ գործի: Այդ խմբակն անկախ է գործում միլիցիայից՝ իմ անմիջական հսկողության տակ:

Նրանց հաջողից առաջին հերթին մաքրել Ալեքսուրը և շերջանը հակապետական ուժերից՝ շնորհիվ յրենց անաչառ գործունեյության: Ապա ուղարկել եմ Ղարաքիլիսա, վորտեղ նույնպես կարողացել են իրականացնել հանձնված պարտականությունները, մեծ աշխատանքներ են կատարված և յերկաթուղու վրա: Վերջերս պարզելով, վոր մեծ աշխատանքներ են ձեռնարկել Ղարսում, անմիջապես ուղարկվում են Ղարս—Կողղվան, վորտեղ հաջողվում է բանտարկել մոտ 28 հոգի՝ գլխավորապես նրանց ղեկավարներին»:

11.—Հայ-թուրքական պատերազմ ամբողջ ճակատի վրա՝ Արգվին—Սարիղամիշ—Կողղը—Սուրմալու:

13.—Թուրքական գործերը դրամիցին Սարիղամիշը:

14.—Մոսկվայից Յերևան վերադարձան դաշնակցական կառավարության պատվիրակներ Լ. Շանթը, Հ. Տերտերյանը և Չառաֆյանը: Նրանց հետ միասին Յերևան ժամանեցին չեխոսլովակների պատվիրակության անդամները:

14.—Իաշնակցական կառավարությունը հաստատեց հետևյալ որենքը. «Վանանդի նահանգը հայտարարել զինվորական դրության մեջ, քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունները կենտրոնացնել Ալեքսանդրոպոլի գործառի պետ, ավագ դարավար Փիրումյանի ձեռքում»:

15.—Թիֆլիս ժամանեց Յերկրորդ Ինտերնացիոնալի պատվիրակությունը:

15.—«Հառաջ»-ն յր «Պոչերը» խմբագրականում գրում է. «Մայրաքաղաքի ազգայնակցությունն ապրում է դժոխային պայմաններ: Հացի և մսի պակասության պատճառով նա ստիպված է կաղմեցի յերկար պոչեր՝ յր բաժինն ստանալու համար»:

19.—Քաղաքացիական կռիվներ Շամշադինի չրջանի Աքսիբարա դեպի հովտում:

19.—Յերևան ժամանեց Պորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Լեզրանը:

20.—Անդրկովկասյան արհմիության յուրհոգին կից Արհմիությունների արևելյան բյուրոն, Անդրկովկասի արհմիություններ-

րի նախագահութիւնը և Հայաստանի Կոմ. (բ) Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտեն միացյալ մի կոչ հրապարակեցին, վորտեղ գիմեյով Անդրկովկասի և վողջ աշխարհի բանվորներին ու գյուղացիներին, Կոմունիստական Ինտերնացիոնալին, Արհեստակցական միութիւններին միջազգային խորհրդին՝ կոչ են անում բողոքի ձայն բարձրացնելու բոլշևիկներէ, հեղափոխական բանվորութեան և աշխատավորութեան նկատմամբ դաշնակցական Հայաստանում կատարվող սպիտակ տեռորի դեմ:

21.—Նորից սկսվեցին գյուղացիական լայն ապստամբութիւններ Զանգեզուրում:

22.—Իջևանի շրջանում քաղաքացիական կռիւները շարունակվում են: Գաշնակները հետ են շարժվում և ապստամբները դրավում են Ֆարաիի և Մայրամլի գյուղերը:

23.—Ընդհանուր կռիւներ թիւրքիայի և դաշնակցական գիւլյալ ուժերի միջև:

23.—ՌՍԾԽ Հ լիազոր-ներկայացուցիչ Լեգրանի բողոքի նոտան դաշնակցական կառավարութեան:

25.—Դաշնակցական կառավարութեան վորոյմամբ «Պետական ինքնապաշտպանութեան համար» նշանակվեց պետական միանվագ տուրք՝ յերկու և կես միլիոն ուրբու չափով:

30.—Հայաստանում հայտարարվում է գինւորական գրութիւն: Զենքի տակ են կանչվում 1884 թվին և հետագա տարիներին ծնվածները:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

1.—Ներքին գործոց նախարար Սարգիս Արարատյանի մոտ տեղի ունեցավ դաշնակցական Հայաստանում լեզու կուսակցութիւնների ու թերթերի ներկայացուցիչների խորհրդակցութիւնը, վորը վորոշեց միացյալ ուժերով կռիւլ «ներքին ու արտաքին թշնամու դեմ և ամեն կերպ պաշտպանել կառավարութիւնը»:

2.—Յերևանում, պառլամենտի դահլիճում, կայացավ դաշնակցութեան, հայ ժողովրդական, սպեցիֆիկներէ և այլ հակահեղափոխական կուսակցութիւնների միացյալ միտինգ, վորտեղ հրապարակ յեկան այդ կուսակցութիւնների լիդերները, կոչ անելով ողնել, պաշտպանել կառավարութեանը և անխնա կռիւլ այդ կառավարութեան ներքին ու արտաքին բոլոր թշնամիներէ դեմ:

3.—Յերևանում և շրջանում դաշնակցութիւնը և «բուլը» կուսակցութիւնները միացյալ միտինգներ են հրավիրում դաշնակցական կառավարութեան շուրջը համախմբվելու և պետութիւնը պաշտպանելու համար:

4.—Անդրկովկասի գերագույն կոմիտարը Կովկասում՝ գնդապետ Ստոկսը՝ Յերևանից մեկնեց Ղարս: Նրա հետ մեկնեց նաև կապիտան Գրեասը:

5.—Դաշնակցական կառավարութեան ներքին գործոց մինիստրը հրաման հրապարակեց, ըստ վորի բոլոր դասալիքները գինւորական դաշտային դատարանի միջոցով յենթարկվում են մահվան պատժի, և գրավվում են նրանց ամբողջ շարժական ու անշարժ գույքը:

5.—Յերևանում ներքին գործոց մինիստրի նախաձեռնութեամբ ստեղծվեց միջկուսակցական խորհուրդ:

5.—Ղարս ժամանեց Անդրկովկասի գերագույն կոմիտարն Անդրկովկասում՝ գնդապետ Ստոկսը և Անդրկովկասի ներկայացուցիչը Յերևանում՝ Գրեասը:

5—8.—Քաղաքացիական կռիւները Ղարսում շարունակվում են: Ապստամբները կարողանում են դրախել միջանի գյուղեր:

7.—Յերևանի պարետ Շահխաթունին հրապարակեց մի ազգ, վորով հայտարարում եր, թե Յերևանը լինելով գինւորական գրութեան մեջ, ինքը հիմնում է գինւորա-դաշտային դատարան:

7.—Սպեցիֆիկներէ կենտրոնական կոմիտեյի, դաշնակցութեան ու հնչակյան կուսակցութեան Յերևանի կենտրոնական կոմիտեներէ, հայ ժողովրդական կուսակցութեան, հայ ռամկավարներէ, սոցիալիստ-հեղափոխականների կենտրոնական կոմիտեների ստորադրութիւններով հրապարակվեց մի կոչ՝ ուղղված «հայ ժողովրդին՝ պաշտպանելու կառավարութիւնը, կռիւլու նրա բոլոր թշնամիներէ դեմ և դուրս գալու պատերազմի Ֆրոնա»:

7.—Ղրիմի (գեներալ Վրանգելի) ներկայացուցիչ գնդապետ Զինկելիչը Յերևանում այցելեց նախարարապետ Հ. Ռհանջանյանին:

7.—Լույս է տեսնում Հայաստանի Կոմկուսակցութեան Կենտկոմի կոչը՝ ուղղված դաշնակցութիւն կուսակցութեան և կառավարութեան դեմ:

10.—Յերևանում, պառլամենտի դահլիճում, տեղի ունեցավ հակահեղափոխական կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներից կազմված միջկուսակցական խորհրդի միտինգ, վորն ընդունեց հետեյալ բանաձևը. «Հայտնել լիակատար վստահութիւն Հայաստանի կառավարութեանը»:

10.—Յերևանի հրապարակում կառուցվող կախազանի կապակցութեամբ հուլումնալից արամադրութիւնների նոր այլիք է բարձրանում:

11.—Յերևան ժամանեց Սորհրդային Ռուսաստանի պատգամավորութիւնը՝ Լեգրանի գլխավորութեամբ: Նույն սրբ Լեգրանը տեսակցութիւն ունեցավ Հ. Ռհանջանյանի հետ:

12—15.—Դասալիքներ վորսալու նպատակով Յերևանում և շրջաններում համախալի յեն դառնում շուրջկախները:

14.—Յերևանի արտակարգ դատարանը մի շարք ընկերների դատապարտեց բանտարկութեան:

14.—Պաշտոնական ամսալսերի համաձայն, շուկայում ցորենի փութը ծախվում է 10.000 ուռլով, դարին՝ 7.000 ուռլով, կորեկը՝ 4.000-ով, դեռնախնձորը՝ 5.000-ով, լոբին՝ 12.000-ով և այլն:

15.—Յերևան ժամանեց Բրիտանիայի անդրկովկասյան գերազույն կոմիսար միսար Ստոկեր:

18.—Յերևանի դաշնակցական կոմիտեյի հրավիրած խորհրդակցությունը վերջացրեց. «Մայրաքաղաքում դառնվող 16 տարեկանից փոքր բոլոր դպրոցականները պարտավոր են գրվել սկաուտ, իսկ 16 տարեկանից վեր պետք է մտնեն աշակերտական դպարդիայի մեջ և վարժվեն զինավարժության և պատերազմական արվեստին»:

20.—«Բանվորի կռիվ» լրագիրը գրում է. «Վերջին ժամանակներս դաշնակցական կառավարությունը չբավականանալով բանտերով և զնդակահարություններով, Աստաֆյան փողոցի վրա կախադաններ է բարձրացրել՝ կոմունիստներին կախելու համար: Բանտերը լցված են կոմունիստներով: Կոմունիստներ են աքսորված Սևան: Ալեքսյուի բանտից կոմունիստներ են տեղափոխել Յերևան: Ալեքսյուում զինվորական դրուժյուն է հայտարարված: Վերջին ժամանակներս բավականաչափ կոմունիստներ են զնդակահարված, նրանց թվում՝ 2 կին: Բանտարկյալներն ստանում են $\frac{1}{4}$ ֆունտ հաց: Իրիլյանից մի շարք կոմունիստների փոխադրել են Յերևան՝ տաժանակիր աշխատանքի համար»:

21—22.—Ուժեղ քաղաքացիական կռիվներ Զանգեզուրի Անգեղակոթ գյուղի շրջակայքում:

24—25.—Քաղաքացիական ուժեղ կռիվներ Գորիսում:

25.—Մինիստրների խորհրդին զեկուցում են. «Պետական պաշտոնյաների ներկայումս ստացած ուժեղները չեն կարող ապահովել նրանց ամենատարրական կարիքները՝ նույնիսկ նվաղագույն չափերով: Այս հանգամանքն անդրադառնում է անմիջապես պետական գործերի վրա: Պաշտոնյաները չեն կատարում ու չեն ել կարող կատարել բարեխղճորեն իրենց պարտականությունները: Նրանց ամբողջ յեռանդը, ուշքն ու միտքը կենտրոնացած են որվա ապրուստը հայթայթելու վրա և պետական աշխատանքով լրջորեն պարապելու համար վո՛չ յեռանդ և մնում, վո՛չ ժամանակ: Մյուս կողմից՝ ծայրահեղ կարիքը ծնունդ է տալիս ամեն տեսակ զեղծարարությունների, կաշառակերության ու գողության: Չեղծարարությունները խոչոր ծավալ են ստանում նաև այն պատճառով, վոր պաշտոնյան, վատ վարձարվելով, արժեք չի տալիս իր պաշտոնին, չի վախենում կորցնել այն: Իսկ հասարակական կարծիքի կամ դատական հետապնդման յերկյուղը շատ չնչին է, վորովհետև յերևույթն ընդհանուր է ու լայնածավալ: Այս դրուժյունը շատ վտանգավոր է, նույնիսկ սպառնալի պետություն համար:

26.—Դաշնակցական կառավարությունը վերջացրեց զորատոգովի յեռարկել 36—37 տարեկաններին:

26.—Յերևանում միջկուսակցական կենտրոնական խորհուրդը կազմակերպեց միտինգ, ուր հանդես յեկան դաշնակցության, սպեցիֆիկների, եսերների, հնչակյանների և ուսմկավարների ներկայացուցիչները, վորոնք բոլորը միաբերան կոչ եյին անում պաշտպանել կառավարությունը:

27.—Բազմաթիվ զնդակահարումներ են կատարվում Նոր-Բայազետում, Սուրմալիում, Դիլիջանում, Ղարաքիլիսայում, Ալեքսանդրոպոլում, Ղարսում և այլն:

28.—Հայաստանի մի շարք շրջաններում ապստամբական շարժումները սպառնալից կերպարանք են ստանում, վորի հետևանքով «Հառաչ» թերթը կոչ է անում՝ «Ամեն վոք պետք է ամբապնդի մեր ներքին ճակատը»:

28.—Յերևանի արտակարգ դատարանը մի շարք բոլշևիկների դատապարտեց տաժանակիր աշխատանքների: 10 տարվա տաժանակիր աշխատանքի յե դատապարտվում Ա. Սանջյանը, 5 տարվա՝ Վահան Շահգեղյանը և այլն:

28.—Յերևանի միջկուսակցական խորհուրդը կոչ հրապարակեց, վորով դիմում եր «հայ ժողովրդին՝ համախմբվել կառավարության շուրջը և Ֆրոնտ մեկնել»: Կոչն ստորագրել են դաշնակցության Յերևանի կենտրոնական կոմիտեն, սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության Հայաստանի կոմիտեն, հայ ժողովրդական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, հայ ուսմկավար կուսակցության Հայաստանի խորհուրդը և հնչակյան կուսակցության Յերևանի մասնաճյուղը:

29.—Ռազմական նախարարի և պարետի կարգադրությամբ զենքի տակ են կանչվում մինչև 50 տարեկանները՝ քաղաքի ինքնապաշտպանության համար: «Հայաստանը վերածվում է կատարյալ զորանոցի» գրում են թերթերը:

29.—Յերևանից Մոսկվա ճանապարհովեց Սորհրդային Ռուսաստանի միսիան՝ Լեզրանի գլխավորությամբ:

30.—Ղարսում գտնվող հայկական մի գունդ մերժեց ի կատար ածել հրամանատարության հրամանը՝ ճակատում հակահարձակման անցնելու մասին:

30.—Թուրքերը գրավեցին Ղարսը:

30.—Ալեքսյուի (Լենինականի) տպագրական գործի բանվորների յարհեստակցական միությունը տպարանատերերին պահանջադիր ներկայացրեց, վորի մեջ չեչալվում է կենսական մթերքների շարունակարար թանգանալը և պահանջվում է ուժեղների հավելում կատարել:

ՆՈՅՆՄԲԵՐ

1.—Ղարսի գրավումից հետո թուրքերն իրենց գործողությունները ծավալում են Ալեքսյուի ուղղությամբ, վորի հետև-

վանքով Հայաստանի կառավարական շրջաններում մեծ խուճապ է սկսվում:

1.—Կայացավ պառլամենտի արտակարգ նիստը, վորտեղ գեկուցեց մինիստր նախագահ Հ. Ռհանջանյանը և պաշտպանեց այն տեսակետը, թե պիտի շարունակել պատերազմը: Պառլամենտը վորոշում է պատգամավորներին արձակուրդ տալ յերեք ամսով:

1.—Յերկաթուղային բանվորները հրաժարվում են կատարել հաղորդակցութեան մինիստրի կարգադրութեանը:

1.—Մայիսյան աղստամբութեան մասնակիցները պարտիզանական ջոկատ կազմեցին, իջևանի և Շամշադինի ուղղութեամբ ձեռքեցին դաշնակցական զինվորական-պահակային շղթան և մանելով իրենց գյուղերը, ստեղծեցին քաղաքացիական կռիւի ճակատ:

1.—Չանգեզուրից հաղորդում են Բազմի «Կոմունիստ»-ին, վոր կարմիր զորքերը Հանդը մտնելուց հետո, տեղում ինչպես և մյուս գյուղերում կազմում են հեղկոմներ:

1.—Գորիսում կազմակերպվեց աշխատավորական տարրերից բաղկացած բողոքի մեծ միտինգ՝ ծախարված դաշնակցական տեոորի դեմ: Միտինգում կազմակերպվեցին կոմունիստական ջոկատներ՝ Նժդեհի բանդաների դեմ կռվելու համար:

2.—«Մշակ» թերթը (Ժողովրդական կուսակցութեան որգան), նկատի առնելով յերկրի ծանր դրութեանը, բուլչեիկների ահուիվացումը և հիշեցնելով մայիսյան շարժումները, պահանջում է անմիջապես կազմել կոալիցիոն կառավարութեան՝ «վերահաս վտանգի» առաջն առնելու համար:

2.—«Մշակ» թերթը (Ժողովրդական կուսակցութեան որգան), գուցե—ինչո՞ւ ծածկել, մեր վիճակն ավելի ծանր է...»:

2.—Կոմունիստական ջոկատները Գորիսից շարժվում են Նրժդեհի բանդաների դեմ:

2.—Գեներալ Ախվերդովն իր գեներալ Սիլիկովի անունից հաղորդում է զլխավոր հրամանատարին գեկուցադրով. «Ղարսի տակ մեր կրած անհաջողութեան և զորքի ներկա դրութեան պատճառը յես այն էմ համարում, վոր, առաջին՝ զնդերը յերկու յերկրորդականներով լի յեն դասավիճերով. յերկրորդ՝ ոֆիցերների մեծ մասը թուլց էն և կռիւի մեջ չեն վայելում զինվորների վստահութեանը. յերրորդ՝ հրամանատարները նույնպես թուլց են և անշտրճք հրամաններով սպանել են զինվորների հավատը դեպի կառավարութեանը»:

2.—Բուրժուական «Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան» կենտրոնական որգան «Ժողովուրդ»-ը կոչ է անում ոժանդակել կառավարութեանը՝ ներքին Ֆրոնտն ամրապնդելու համար:

2.—Վեդիի շրջանի Ավար գյուղից գիժում են կառավարութեանը, հայտնելով, թե «իրենք սնվում են միայն կորեկով և մահացութեան դեպքերը շատացել են»:

2.—Եջմիածնի դավառում մասսայական դժգոհութեաններ են առաջ դալիս «հողային հատուկ մարմնի» դեմ:

3.—Յերևանում սովամահութեան դահ են դնում 28 հոգի:

3.—Շարունակվում են քաղաքացիական կռիւները Չանգեզուրում:

3.—Ալեքսանդրոպոլի շրջանում տեղի յե ունենում ուժեղ թնդանութեամբ թույն, քաղաքային ինքնավարութեանը և քաղաքացիական իշխանութեանները խուճապի մատնված թողնում են քաղաքը:

3.—Բանվորները մասսայորեն «լքում են» աշխատանքը: Հաղորդակցութեան մինիստրն իր հրամանում գրում է. «Հրամայում էմ, վոր այսուրվանից բոլոր ծառայողներն ու բանվորներն անցնեն գործի... Հրամանին չենթարկվողները, իբրև հայրենիքի դավաճաններ, անխնա կզնդակահարվեն»:

4.—Որինադիժ և ընդունվում պառլամենտի նիստերը դադարեցնելու մասին: Այդ առթիւ պատգամավոր Գ. Քալաշյանն որենադրական հանձնաժողովի կողմից գեկուցում է պառլամենտին հետևյալը. «Պարոնայք պատգամավորներ, մայիսյան դեպքերին, յերբ յերկիրը ներքին խռովութեանների թատերաբեմ վարձավ, պառլամենտը վորոշեց դադարեցնել իր ընթացիկ աշխատանքները, վորպեսզի դրանով հնարավորութեան տա կառավարութեանը՝ լինելու արագաշարժ և ավելի վճռական, իսկ պատգամավորներին՝ ցրվելու դավաճանները... Այժմ մեր յերկրի գլխին պայթեց մի նոր փոթորիկ ու ներքին կացութեանն այնպիսի պայմանների մեջ դրվեց, վոր խաղաղ աշխատանքն այլևս դարձավ անհնարին»:

5.—Ռուբեն Փաշան Ալեքսանդրոպոլից վարչապետ Ռհանջանյանին գրում է. «Մեր զորքեր չեն կամենում կռվել, ուղում են հաշտութեան: Այս պայմաններում անհնարին է շարունակել պատերազմը»:

5.—Թուրքերը գրավեցին Ալեքսանդրոպոլը:

5.—Ռազմաճակատից գեներալ Սիլիկովը հաղորդում է կառավարութեանը. «Չորամասերն ինքնակամ թողնում են ուղմաճակատը և խմբերով դասավրում են. նույնիսկ չեն կատարում իրենց անմիջական պետերի հրամանները. լքումն ու կազմալուծումը դարդանում են արագ տեմպով»:

5.—Շիրակի միջանի վայրերում տեղի յեն ունենում գյուղացիական ահուիլ յելույթներ, փորձելով հայտարարել Խորհրդային իշխանութեան:

5.—Ալեքսանդրոպոլի բանտից ազատվեցին բուլչեիկները: Նրանք հրապարակեցին «Հայաստանի բանվորներին, գյուղացիներին և զինվորներին» ուղղված մի կոչ, վորի մեջ ասում էլին. «Ավերված Ժողովրդի բռնկվող դայրույթից ազատվելու համար՝ դաշնակցական չեֆերը՝ պցելով ձեզ կրակի, արյան և հուսահատութեան մեջ՝ խայտառակ փախուստի դիմեցին: Մենք, Հայաստան»:

տանի կոմունիստներս, խոստանում ենք մեր կողմից ամեն մի-
ջոց դործադրել՝ փրկելու Հայաստանի բանվորներին ու գյուղա-
ցիներին դաշնակցութեան ստեղծած այս դժոխային դրութեան
նից: Ոգնեցե՛ք մեզ, մնացե՛ք հանդիստ, մի յենթարկվե՛ք խմբա-
պետական կառավարութեան պրոֆոկացիաներին»:

5.—Քաղաքացիական կռիվներ Ձանդեղուրում՝ տեղական բու-
շակներին, վերջիններս ոգնող Կարմիր բանակի և խմբապետ
Նժդեհի միջև:

6.—Հայ-թուրքական դորահամանատարների միջև կնքվեց
ժամանակավոր զինադադար, վորի հիման վրա թուրքերը դրո-
վեցին Ալեքսանդրոպոլի բերդը և կայարանը՝ 10 կիլոմետր շըր-
ջադոմ:

6.—Դաշնակ-խմբապետական կառավարութեանը, նկատի ու-
նենալով ռազմական միխիստրի և հրամանատարութեան պատճա-
ռաբանութեանները՝ «գորքի լքման», «ճակատի թուլացման»
մասին, բանակի հակապետական տրամադրութեանները, վորո-
շեց ընդունել Կարաբեքիր փաշայի հետևյալ առաջարկը. «Հայ-
կական զորքերը պետք է դատարկեն Ալեքսոլը և նրա բերդերն
ու կայարանը, վորոնք պիտի գրավեն թուրք զորքերի կողմից:
Հայկական զորքերը պարտավոր են 10—15 կիլոմետր շըջադոմ
հեռանալ Ալեքսանդրոպոլ քաղաքից» և այլն:

6.—Շիրակի գյուղացիութեանը շատ տեղերում հայտարա-
րում է խորհրդային իշխանութեան:

6.—Քյայթառուլույի շըջանի գյուղացիները, վորոնք ակտիվ
կերպով մասնակցել էին մայիսյան շարժումներին, հայտարա-
րում են «խորհրդային իշխանութեան»:

7.—Գյուղացիական ապստամբութեան Աղբաբայի թրքական
գյուղերում:

7.—Կառավարութեանը հայտարարում է Յերևանի դպրոց-
ների 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ դասարանների աշակերտների
պարտադիր դորահավաք: Ծառայութեան կանչված աշակերտնե-
րը պետք է սնվեն և ապրեն իրենց բնակարաններում:

7.—Յերևան քաղաքի ինքնապաշտպանութեան համար գենքի
տակ են կանչվում մինչև 55 տարեկանները:

8.—Կռիվներ Ծարուրում (Վոլչիյե-Վորոտա), Սուրմալում
(Որգով) և այլն:

8.—Սախտովում են գինադադարի պայմանները. թուրքերն ա-
ռաջարկում են գինադադարի նոր պայմաններ:

8.—Ղարաքիլիսայի և Սանահնի շըջանի բնակչութեանը, ինչ-
պես և գաղթականութեան ըմբոստանում են դաշնակցական կա-
ռավարութեան դեմ:

8.—Եջմիածնի գախառում դասալիքներ հավաքելու պատըր-
վակով միլիցիոներները կատարում են մի շարք բռնադրություն-
ներ ու թալաններ:

8.—«Հայաստանի ձայն» (նամկավարների որդան) թերթը
ցերեկում իշխող խուճապի մասին «Չգորացնեք խուճապը» խրթ-
քաղրականում գրում է. «Վերջին որերու ընթացքին մեր բա-
նակի կրած կարգ մը անհաջողութեանները ժողովրդի լայն խա-
վերի մեջ առաջ բերած են խուճապային տրամադրութեան...
ժողովրդի վարի խավերու մեջ խուճապային տրամադրութեան
ուժեղացումը հասկանալի յե. բայց նույնպիսի խուճապային
տրամադրութեան կա կառավարական շըջաններում»:

9.—Ուլուխանլու կայարանում կուտակված գաղթականու-
թեանը հակակառավարական ցույցեր կազմակերպեց:

10.—Քաղաքային ինքնավարութեան արտակարգ նիստում պա-
րենալորման բաժնի վարիչ Ալ. Շարաֆյանը զեկուցում է, վոր
«քաղաքային վարչութեանը հաղիվ յերկու որվա հաց ունի բա-
ժանելու քաղաքի աղքատակալութեանը»:

10.—Հեղափոխական բռնկումների անխուսափելիութեան և
յերկրի կատաստրոֆային դրութեան հետևանքով արտասահման
մեկնեցին իտալական միսիսյի ներկայացուցիչ Մարկիո Նիկոլա
դը Ալբրեցին: Լոնդոնի Լորդ Մերի կոմիտեյի ներկայացուցիչներ
շարքորդ և Բրտոն ու Վրանդելի ներկայացուցիչ Չինկելիչն է-
րենց աշխատակիցներով:

10.—Արարանից տեղեկացնում են միխիստր-նախագահ Ռհան-
ջանյանին, վոր Արարանի վրայով դեպի Արարատյան դաշտն է
չարժվում հսկայական թիով գաղթականութեան, վորն իր հետ
բերում է 1918 թ. սույն ու հիվանդութեանները: Մեծ չափերի
յե հասել նաև դասալքութեանը զորքի մեջ:

10.—Նոր-Բայազետի շըջանում շարունակվում են հակակա-
ռավարական գործողութեանները: Կոմունիստների ու աշխատա-
վոր գյուղացիների մասսայական ձերբակալութեաններ են տեղի
ունենում Նոր-Բայազետում և շըջակա գյուղերում:

12.—Կռիվներ «Վոլչիյե Վորոտայի» կողմերը:

12.—Պատերազմական գործողութեանները ծավալվում են
Ծարուրի և Դարալագյաղի ուղղութեամբ, Դանչիկ գյուղն ավեր-
վում է:

12.—Ռազմական գործողութեաններ Բասարդեչարի թուրքա-
կան շըջաններում. թուրքական Չոգ գյուղն ավերվում է:

12.—Կառավարութեանը նոր թափով սկսում է բռնադրափում-
ները, այսպես, Կոտայքի գյուղացիութեանից բռնադրափում է
1000 փութ ցորեն, 2000 փութ գարի, Հրազդանից՝ 500 փութ
ցորեն: Բռնադրափումներ կատարվում են նաև մյուս շըջանե-
րում:

13.—Ընկ. Չիչերինը դիմեց Անդորայի կառավարութեանը.
«խորհրդային կառավարութեանը հայտնում է, ձեզ, վոր համա-
ձայն է իր ներկայացուցիչ ընկ. Մոլիվանուն ուղարկել ձեզ մոտ՝
Անդորայի կառավարութեան և Հայաստանի կառավարութեան մի-

ըև տեղի ունեցող պատերազմական դործողութիւններին վերջ տալու և հաշտեցնելու համար»:

13.—Հաղորդակցութեան նախարարին զեկուցում են յերկաթաւում տիրող անիշխանութեան մասին, ինչպէս և բանխորհրի հակապետական դործունեութեան, բոլշևիկ ցարքերի քայքայիչ աշխատանքների մասին, պահանջելով վճռական և ամենախիստ միջոցներ ձեռք առնել այդ բոլորի դեմ:

13.—«Հառաջ» թերթի հոգեվաճառքերից մեկը հետևյալ կերպ է նկարագրում դադթականութեան դրութիւնը. «Տեսա ընտանիքներ, վորոնք իրենց հետ բերած ամանների մեջ պատրաստում էին կերակուր, վորի մեջ վոչ մի բան չէր նկատուում, բացի ցիխական ջրից, միքանիսն ունեյին դարու ալյուր, վորը շաղարիւմ էին տաք ջրով և այնպէս ուտում, շատերը փողոցներից և շրջակա բանջարանոցներից հավաքել էին կաղամբի փտած կանաչավուն տերեւները, վորոնց վրա հողախառն աղ լցնելով, ուտում էին, միքանիսը, վորոնք հնարավորութիւն ունեյին կրակ անելու, այդ տերեւները խաշում էին և այնպէս ուտում»:

13.—Տեղի ունեցավ դաշնակցութեան պառլամենտի արտակարգ նիստը:

14.—Բռնադրավումների պատճառով Արարանի շրջանում երացեաներ են տեղի ունենում խմբապետների և գյուղացիների միջև, սպանվում է մի խմբապետ և վիրավորվում են միքանի գյուղացիներ:

15.—Նոր-Բայազետից հեռագրում են. «Ախտիփորեն աշխատում են մեծամասնականները, յեթե միջոցներ ձեռք չառնենք, դավառը կորած կլինի Հայաստանի համար»:

15.—Աշտարակից տեղեկացնում են Արարատյան նահանգապետին, վոր Աշտարակ-Յերևան խճուղու վրա գոյութիւն ունեցող ավազակութիւնները, մարդասպանութիւնները խոշոր ծավալ ու սարսափելի բնույթ են ստացել:

15.—Տարուր-Գարալազյաղի Ֆրոնտում ամբողջ որը կռիվներ են տեղի ունենում:

16.—Հաղորդակցութեան նախարարութեանը հեռագրում են, վոր «յերկաթգծի ամբողջ յերկարութեամբ մեծամասնականները կողմից խոշոր պրոպագանդ է տեղի ունենում, բանխորհրն ամբողջովին փարակվել են և կաղմակերպում են հակապետական յերույթներ»:

16.—Ներքին դործոց մինխարութեանը հեռագրում են, վոր դավառում տիրում է անիշխանութիւն, գյուղացիութեան մեջ նկատուում են հակապետական խմորումներ:

16.—Շարուրի Ֆրոնտից գեներալ Շելիովնիկովը զեկուցում է. «Ձինվորները բոլորովին չեն կուլում և ամբողջ վաշտերով

«խախտաւի յեն դիմում» թշնամու հեծելազնդերի՝ Լյուիսի գընդացիներով և կարմիր դրոշակներով փոքր խմբեր յերևալուն պէս»:

17.—Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչ Սատիսյանը հասնում է Թիֆլիս և տեսակցութիւն է ունենում դաշնակից պետութիւնների ներկայացուցիչներին հետ, վորոնք և խորհուրդ են տալիս՝ «լավ է հաշտել թուրքերի հետ, քան թե սովեաների»:

17.—Ներքին դործոց մինխարը դափառական իշխանութիւններին կարգադրում է, վորպէսզի «հուսալի տարրերից կազմեն կամավորական խմբեր և ճնշեն ամեն մի հակապետական յերույթ»:

17.—Գեներալ Շելիովնիկովն Ալշար գյուղից հաղորդում է. «Մակեդոնը զեկուցում է անձամբ, վոր յերկրորդ դեղի զինվորները խոսքի բռնվելով իր ճիւղերի հետ, հայտնել են, թե իրենք չպիտի կուլեն, վորովհետև նրանց դեմ կանգնած են ուսուբոլշևիկները և թե նրանք նույնիսկ ազիտացիա յեն արել իր (Մակեդոնի) ճիւղերի մեջ»:

17.—«Հառաջ»-ում լույս է տեսնում ՌՍԾԽՀ ներկայացուցչութեան տեղակառու բյուրոյի նամակը խմբագրութեան, վորտեղ, հակառակ դաշնակ տղերքի հավաստիացումներին, փաստերով ցույց է տրվում դաշնակցական կառավարութեան բանտերի դժոխային դրութիւնը, նրանց մեջ գանվող բազմաթիվ կոմունիստների սոսկալի կացութիւնը, վորոնք պահվում են քաղցած, խոնավ ու մութ կամբրաններում, ծեծի ու բռնութեան պայմաններում և այլն:

18.—Դաշնակցական կառավարութիւնը համաձայնում է թուրքական առաջարկներին, և կնքվում է նոր զինադադար:

18.—Ներքին դործոց մինխարութեանը հաղորդում են Քեչիչքենդից, վոր Սիսիանում բոլշևիկները գյուղացիական շարժման գլուխ անցնելով, ընդհարումներ են ունեցել կառավարական դորքերի հետ: Դարալազյաղի գյուղերից ադմինխորացիան փախել է Քեչիչքենդ:

18.—Նոր-Բայազետից հեռագրում են, վոր միքանի գյուղերում գյուղացիները դուրս են քշել կառավարական կոմիսարներին ու դաշնակցական լիազորներին:

19.—Սկսվում է դաշնակցական կառավարութեան կողմից դեմքերի և ուղղամթերքների հանձնումը թուրքական կառավարութեանը:

19.—Բաղաքացիական ուժեղ կռիվներ Չանգեղուրում:

19.—Ախտալից հեռագրում են, վոր շրջանում ընդհարումներ են տեղի ունեցել դաշնակցութեան և գյուղացիութեան միջև: Միքանի գյուղերից քշել են դաշնակցական կոմիսարներին:

19.—Դիլիջանից հեռագրում են. «Հակապետական» շարժումները վերջերս ավելի ուժեղացել են: գյուղացիները հեշտու-

թյամբ յենթարկվում են բոլոր կենդանիների պրոպագանդան և չեն յենթարկվում մեր ներկայացուցիչներին:

20.—Դաշնակցական կառավարությունը Յերևանի բանտից ետապով Ախտա արտոնեց 18 կոմունիստներին:

20.—Հայաստանի թուրքերն սկսում են փոխել իրենց վերաբերմունքն ու տոնը թուրքական կառավարության հանդեպ: «Հառաջ» թերթին իր «Հաշտության խնդիրը և մեր որիննտացիան» խմբագրականում գրում է. «Իր փրկության համար Հայաստանն ունի միայն մի ճանապարհ, անմիջական կերպով մի ընդհանուր լեզու գտնել հարևան թուրքի հետ: Յեթե հայ ժողովուրդը կամենում է ապահովել իր պետական ու ֆիզիկական գոյությունը հարաստորեն՝ նա պետք է ունենա վոչ թե ուսական, այլ թուրքական որիննտացիա»:

21.—Սկսվում է կառավարական ճգնաժամ, խոսվում է այն մասին, վոր դաշնակցական կառավարության մի շարք պատասխանատու պաշտոնյաներ քաղաքը թողել ու փախել են:

22.—Ներքին գործոց մինիստրը տեղեկացնում է վարչապետին բոլոր կենդանիների գործունեությունը աշխուժացման մասին: «Իրությունը կրիտիկական է»՝ վերջացնում է մինիստրն իր գեղարվեստը:

22.—Ձանդիրասարի շրջանում ապրող դաղթականությունն իր ներկայացուցիչների միջոցով դաշտայնությունը լի բողոքագիր է ուղղում կառավարությանը:

22.—«Հայաստանի առևտրա-արդյունաբերական պալատի» № 33 առևտրական բյուրոն շուկայում յեղած ապրանքների որվա գների մասին հաղորդում է.

«Քարյուղ՝ փութը 120.000 ու., լուցկի՝ հատը 250 ու., ցորեն՝ փութը 25.000 ու., դարի՝ փութը 15.000 ու., սիսեռ՝ փութը 26.000 ու., լոբի՝ փութը 26.000 ու., վոսպ՝ փութը 20.000 ու., կարտոֆիլ՝ փութը 16.000 ու., կաղամբ՝ փութը 10.000 ու., սոխ՝ փութը 15.000 ու., փայտ՝ փութը 5.000 ու., անուխ՝ փութը 18.000 ու.» և այլն:

23.—Թուրքերի հետ հաշտություն կնքելու համար ցերեկվա ժամը 2-ին Ալեքսանդրոպոլ մեկնեց կառավարական պատվիրակությունը՝ Ալեքսանդր Սասիսյանի գլխավորությամբ:

23.—Գալատներում շարունակվում են գյուղացիության ահաբեկումները՝ դասալիքներ հավաքելու պատրվակի տակ:

23.—Յերևանում կուսակցիան դաղթականության մեջ տեղի ունեցավ անկարգություն, փոքի հետևանքով 300 «անկարգ ու բռնություն» դաղթականներ փոխադրվեցին հեռավոր շրջանները:

23.—Վարչապետ Ռհանջանյանի և ուղղական նախարար Տեր-Պինասյանի ստորագրությունները և հրատարակված քրեական հանցագործները զինվորական նոր ուժեր կազմակերպելու և հեղափոխական շարժումների դեմ դուրս բերելու համար:

23—24.—Տեղի ունեցան դաշնակցական պառլամենտի արտա-

կարգ չիստեր: Ընդունվում է Հ. Ռհանջանյանի կառավարություն հրաժարականը և հաստատվում է կառավարությունը՝ Վրացյանի նախագահությամբ: Հրապարակելով իր կառավարական դեկլարացիան, Վրացյանը դաշնակցական Հայաստանում աիրող դրություն մասին, ի միջի այլոց, հաղորդում է. «Պետությունը ներքին կյանքի բնականոն ընթացքը խանդարված է: Վարչական մեքենան թուլացած է մեծապես, ֆինանսական և հաղորդակցության միջոցները՝ քայքայված: Արդարագատությունը՝ անհնարին վիճակում, պարենի մուտքը դրսից կանգ է առել, իսկ ներքին աղբյուրները ցամաքում են արագությունը: Կայուն չե և ժողովրդի հոգեկան դրությունը... Յերևանում սպրտում է ներքին ծանր տառնապ»:

24.—Ալեքսանդրոպոլից գններալ Ախվերդովը կառավարությունը հաղորդում է. «Իլիխարի և Քյափանակ գյուղերում պարզվում են կարմիր դրոշակներ»:

25.—Զինաթափվում են դաշնակցական զորամասերը՝ ուղղմամբ թուրքերին հանձնելու համար:

25.—«Հառաջ»-ն իր «Ներքին Փրոնտը» վերադասությունը կրող խմբագրականում գրում է. «Յերևանի կառավարությունն իր կարևոր հոգսերից մեկը պետք է դարձնի ներքին Փրոնտի ամրապնդումը... ալիքի քան նույնիսկ մայիսյան որերին, մեր կուսակցությունը պարտավոր է ուժեղ լինել՝ ամեն մի ներքին բարդություն ընդ մեջ խեղդելու համար... անհրաժեշտ է խիստ կուսակցական մոբիլիզացիա մեր յերկրի ներքին կարգն ու դիսցիպլինան ապահովելու համար»:

25—26.—Յերևանում «հակապետական տարրեր» և «դասալիք զինվորներ» բռնելու նպատակով հաճախակի յեն դառնում շուրջ-կայները:

26.—Նոր-Բայազետի և Արարանի մի շարք գյուղերում հակա-կառավարական խոշոր ընդհարումներ են տեղի ունենում հողա-յին հարցերի շուրջը:

26.—Դաշնակցական կառավարության կազմում խիստ խուճապային դրություն է տիրում: Կառավարության շատ անդամներ իրենց կաշին փրկելու համար հրաժարվում են կառավարական կազմից և փախչում Յերևանից: Այսպես, որինակ, հրաժարական են ներկայացնում խնամատարության նախարար Ռ. Քաջբերունին, ֆինանսների նախարարի ոչնական Շաթիրյանը և այլն:

27.—Շիրակում, Նոր-Բայազետում, Եղմիածնում և մանավանդ Դիլիջան-Իջևանում գյուղացիական խռովություններ ու մասսայական յելույթներ են տեղի ունենում: Դիլիջանի ու Ղազախ-Շամշադինի գյուղացիական-հեղափոխական շարժումների մասին տեղի իշխանությունները հեռագրում են ներքին գործոց մինիստրին: Ի պատասխան այդ հեռագրի՝ կառավարությունն առաջարկում է այդ ժամանակ Դիլիջանում դառնող խմբապետ Սեդուհին՝ վոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառնել՝ հեղափոխական

չարժույթներն իրենց բնում անողոք կերպով խեղդելու համար:

27.—Նոր-Բայազետում, Եջմիածնում բանտարկվում են մի շարք մարդիկ՝ բուլղարիկական աշխատանք կատարելու, մասսաներին հեղափոխական կոչ անելու պատճառով:

27.—Յերկաթգլխի բանտարկության մեջ կատարվում են բանտարկություններ:

27.—Գալստեաներից ստացվող «գրգռիչ» լուրերի հետևանքով Յերևանում գրուեթյունն ե՛լ ավելի յե լարվում: Խուճապն ավելի յե սաստկանում: Կառավարութունը գլուխը կորցրել է և ընդհանուր տպավորութունն այն է, վոր կարծես թե կառավարութուն գոյութուն չունի:

27—28.—Ներքին գործոց նախարարի ոգնական Քրոյանը հախչտակում է 170 միլիոն չեկ, 1500 ճատկական լիրա թղթագրամ, պետական բանկից հանրային կրթության նախարար Գ. Դադարյանը հախչտակում է 5000 գոլլար վոսկով, 150 միլիոն ուրբու թղթագրամ չեկ, խոշոր գումարներ են հախչտակում դաշնակցական մյուս գործիչները, վորոնց դեմ միայն Հայաստանի Հեղկոմը և ՀՄՍՀ պետական վերահսկողութունը հետապալում գործ բաց արին:

28.—Խմբապետ Սեպուհը Դիլիջանից ուղիղ հեռագրով հաղորդում է Յերևան, գորահրամանատարին.

«Այս րոպեյիս,—գեկուցում է խմբապետը,—կալխտան Սաչատրյանը հաղորդում է, վոր յերկրորդ, վեցերորդ և առաջին ստորմա-միլիցիոն վաչտը լքել են դիրքերը և ցրվել աուն: Այսօր թողել են և դնացել նաև հինգերորդ և յերրորդ վաչտերը: Պահասում (դիրքերի վրա) մնում է չորրորդ վաչտը, վորի վրա հույս դնել չեմ կարող: Հայտնում է, վոր դասալիքները միայն չեղով, գյուղերում հայտարարում են իրենց կառավարությունը: Շրջանում աղմինխտարացիան իշխանություն չունի: Ճանապարհները կտրված են և մնտոված: Բնակականաչափ ուժ չունենալով, չեմ կարող համապատասխան միջոցների դիմել: Կալխտան Սաչատրյանը գեկուցում է, վոր Քրոնտը միանգամայն բաց է մնացել: Պրովոկացիան և ագիտացիան մեծ չափեր են ընդունել: Պահանջվում է յուրջ միջոցների դիմել դասալքութունը վերացնելու համար: Ներկայիս այդ շրջանը յենթարկվում է գեներալ Սանկալամովի գորաբաժնին: Իմ կողմից վոչինչ ձեռնարկել չեմ կարող, մանավանդ, վոր կալխտան Սաչատրյանը դրությունը վերականգնելու համար պահանջում է 300 ձիավոր, 2 թնդանոթ և գնդացիներ»:

28.—Շրջաններում և գյուղերում նստած դաշնակցական խումբերը, վորոնք կերակրվում էին գյուղացիության հաշվին, կատարում են միաժամանակ թաղան, բռնություն և դադանություններ: Այդ մասին «Հառաջ»-ի Եջմիածնի թղթակիցը գրում է. «Ձինված խմբերի գյուղերում մնալը ծանրանում է գյուղացիների վրա»: Ապա հրավիրելով կառավարության ուղադրություն

նը, թղթակիցն ասում է, վոր այդպես շարունակել անհնար է, պետք է վերջ տալ այդ դրության:

29.—Ապոտամբ գյուղացիները և դինվորները բուլղարիկների դեկավարությամբ գրավեցին Քարվանսարայը:

29.—Դադարիս պոստամբությունը ձեռնելու նպատակով, խումբապետ Սեպուհը հեռագրում է Յերևան՝ կառավարությանը. «Յեթե կառավարությունը թույլ տա ինձ, թնդանոթներով անմիջապես 300 ձիավոր կողարկեմ այնտեղ կարգը վերականգնելու համար: Ներկայիս հնարավոր եմ համարում ձիավորներ ուղարկելու պատեղ, վորովհետև մինչև գինադաղարի վերջը դեռ ժամանակ կա: Յեթե միջոցների չդիմենք, նրանց գործողությունները կանդադառնան այստեղի գորամասերի վրա»:

29.—Հեղափոխական գորամասերը շարժվում են դեպի Դիլիջան: Ազդարնակցությունն ամենուրեք նրանց ընդունում է խանդավառությամբ:

29.—Իջևանում ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն, կոմիտեյի նախագահ Կասյանի և անդամներ Ալիսի, Բեգդադյանի, Դովլաթյանի, Մուսվաթյանի ու Ս. Տեր-Գաբրիելյանի ստորագրություններով հրապարակում է իր դեկլարացիան, վորով Հայաստանում հայտարարվում է Խորհրդային իշխանություն և դաշնակցական իշխանությունը տապալված:

30.—Հայաստանում Խորհրդային իշխանությունը հաստատելու մասին Հայաստանի Հեղկոմի անդամների օտորագրությամբ հեռագիր է ուղարկվում ընկ. Լեհինին:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

2.—Յերևան են մտնում ապոտամբ կարմիր գորամասերը և Կարմիր բանակի 11-րդ գունդը: Բանաքեռի ճանապարհին և քաղաքի մուտքի մոտ բանվորական ու աշխատավորական բաղմահադար մասսաները ցնծությամբ վողջունում են ազատարար բանակի դալուստը: Յերեկոյան քաղաքային այդու մոտ միտինդ է տեղի ունենում: Կոմունիստական կուսակցության կողմից բանակին վողջունում է դաշնակցական բանտից նոր ազատված, կուսակցության Յերևանի կոմիտեյի քարտուղար ընկ. Աղասի Խանջյանը:

— Յերևան են վերադառնում դաշնակցական կառավարության կողմից Սխտայում բանտարկված բուլղարիկներից 18 հոգի: Յերևանի կենտրոնական բանտից ազատվում են դաշնակցական կառավարության օրով բանտարկված կոմունիստները:

— Հայաստանի խորհրդայնացման առթիվ ընկ. Լեհինը Հայաստանի Հեղափոխական կոմիտեյին վողջույնի հեռագիր է ուղարկում:

3.—Իջևանում տեղի յե ունենում աշխատավոր գյուղացիության բաղմամարդ միտինդ: Միտինգն ընդունված բանաձևով

իրենց տրամադրում ե Հայաստանի Հեղկոմին՝ հակահեղափոխութեան դեմ կռիւելու համար:

5.—Ալեքսանդրովի Չեղոք գոտին (Հաջի Խալիլի յենթաջրան) ուղարկված ընկերները, կոմունիստական կուսակցութեան Կոմիտեյի հրահանգները համաձայն, ղինաթափ արին Չեղոք-գոտում կուտակված դաշնակցական ուժերին ու Բաշքենդի դաշնակցական սրահակախմբին:

— Յերևանում սկսվեց լույս տեսնել Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտեյի որդան «Կոմունիստ» սրահակախմբը:

6.—Հայաստանի Հեղկոմի № 3 հրամանով կազմակերպվեց Արարատյան նահանգի ժամանակավոր ռազմա-հեղափոխական կոմիտե (հեղկոմ):

— Դեկրետ հրատարակվեց Կարմիր բանակ կազմակերպելու մասին:

— Հայաստանի Հեղկոմի № 5 հրամանով հակահեղափոխութեան դեմ կռիւելու համար կազմակերպվեց Արտակարգ հանձնաժողով:

— Յերևանում տեղի ունեցավ բանվորների, ղինվորների և աշխատավորութեան բազմամարդ միտինգ: Միտինգը Խորհրդային Հայաստանի ամբաստանաւոր և շինարար աշխատանքի անցնելու մասին հեռագիր ուղարկեց Լենինին, Ռուսաստանի Կոմունիստական (բ) Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտեյին, Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի նախագահութեանը և Ադրբեյջանի Ժողովրդական Կոմիտեարների Խորհրդի նախագահ Նարիմանովին:

— Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմի № 4 հրամանով Հայաստանի հանրապետութեան սահմաններում պետական լեզուն ձանաչվեց հայերեն, իսկ թրքական շրջաններում՝ հայերենին կից՝ նաև թուրքերենը:

— Հայաստանի Հեղկոմի № 2 հրամանով Նոր-Բայազետում կազմակերպվեց ժամանակավոր ռազմա-հեղափոխական կոմիտե (հեղկոմ):

— Արարատյան նահանգի Հեղկոմը հրատարակեց № 2 հրամանը, ուր ասված է, թե պրոլետարները, թաւանչիներն ու թաւանի կոչողները, քաղաքի հանդիստ կյանքը վրդովողները, կգառվեն հեղափոխական ժամանակների ամենախիստ որենքնութի:

7.—«Կոմունիստ»-ում հրատարակվեց Ադրբեյջանի Հեղկոմի վաղջույնի հեռագիրը՝ Հայաստանի Խորհրդայնացման առթիւ: Ադրբեյջանի և Հայաստանի Խորհրդայնացման ակտերով լուծված համարելով յեղբայրական կռիւները, Ադրբեյջանի Հեղկոմը կոչ է անում աշխատավորութեանը՝ յեղբայրական ոժանդակութեամբ վերաշինել ժուսավաթական և դաշնակցական կառավարութեանները կողմից ավերված յերկիրները:

— «Կոմունիստ»-ի № 2-ում հրատարակվեց Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան Հեղափոխական Կոմիտեյի կողմը՝ ուղղված Հայաստանի աշխատավորութեանը՝ շինարար աշխատանքի անցնելու և հակահեղափոխութեան դեմ կոտորակի պայքար մղելու մասին:

— Յերևանում, ավտո-գարաժի և փոստ-հեռագրական բանվոր-ծառայողների ընդհանուր ժողովում քաղաքական ընթացիկ մոմենտին նվիրված ղեկուցումով հանդես յեկավ ընկ. Աղասի Խանջյանը: Ընդունված բանաձևում բանվորներն ու ծառայողները դրում են, վոր իրենց բովանդակ ուժը տրամադրում են Խորհրդային Իշխանութեանը և խոստանում են մինչև արդան վերջին կաթիլը կռիւ կոմունիզմի և բանվոր դասակարգի բոլոր թշնամիների դեմ:

— «Կոմունիստ»-ում հրատարակվեց Վաղարշապատի կայազորի և ժողովրդի միտինգի բանաձևը, վորի մեջ ասված էր. «Յերդվում ենք հավատարիմ լինել Խորհրդային Հայաստանի հանրապետութեանը և աչալուրջ հսկել հեղափոխութեանն ու նրա նվաճումներին»:

— «Կոմունիստ»-ում հրատարակվեց Հայաստանի Հեղկոմի հեռագիրը՝ ուղղված Ադրբեյջանի Հեղկոմի նախագահ Նարիմանովին:

«Մենք համոզված ենք, — ասված է հեռագրի մեջ, — վոր մեր հարեան դաշնակից Սոցիալիստական Խորհրդային Ադրբեյջանը, բարոյապես և նյութապես կաջակցի մեզ՝ մեր նպատակին հասնելու՝ Փոքր Ասիայի նախադուռը կազմող Հայաստանի Խորհրդային Իշխանութեանն ամբաստանելու դործում»:

8.—«Կոմունիստ»-ը հաղորդում է, վոր Դիլիջանում տեղի ունեցած աշխատավորական միտինգը հավատարմութեան հեռագիր է ուղարկել Հայաստանի Հեղկոմին:

9.—«Կոմունիստ»-ում տպագրվեց ընկ. ընկ. Որջոնիկիձեյի և Կասյանի միջև ուղիղ դժով տեղի ունեցած խոսակցութեանը, ուր ընկ. Որջոնիկիձեյն, ի միջի այլոց, ասաց հետևյալը.

«Թույլ տվեք մի անդամ ևս հայտնել Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորութեանը և Կարմիր բանակին իմ յեղբայրական վողջույնը և խորին համոզմունքը, վոր ջնաջած բոլոր դժվարութեաններին, յերիտասարդ բանվորա-գյուղացիական Հայաստանը հաղթող դուրս կգա աշխատավորական յերջանիկ կյանքի շինարարութեան փառասիր ճանապարհին: Թող Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիներն իմանան, վոր Խորհրդային Ռուսաստանի ամբողջ ուժն ու յեռանդը տրամադրված է Խորհրդային Հայաստանին ծառայելու, վոր Ռուսաստանի բանվորութեանը և Կարմիր բանակին իրենց հացի խղճուկ պաշարը կրթանեն Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հետ:

Գործի անցեք լի յեռանդով և հավատով դեպի սուրբ գործը...»:

10.—«Կոմունիստ»-ում հրատարակվեց Ուլուխանլիի յենթա-
շրջանի թուրք աշխատավորութեան հեռագիրը՝ Հայաստանի Հեղ-
կոմին: Թուրք աշխատավորութեանն այդ հեռագրով իր նող-
կանքն և հայտնում դաշնակիների տիրապետութեան նկատմամբ և
խոստանում և իր ուժերը դնել Հայաստանի Հեղկոմի տրամա-
դրութեան տակ և «Իր յեղբայրական ձեռքը մեկնելով հայ գյու-
ղացուն ու բանվորին, ծաղկեցնել Սորհրդային հայրենիք Հա-
յաստանը»:

— «Կոմունիստ»-ում հրատարակվեց «Մուսայեյան» գրահա-
պատի անձնակազմի հեռագիրը, վորով մայիսյան ապստամբու-
թեան մարտերում հեղափոխական առաջավոր դիրքերում կռվող
գրահապատի անձնակազմն իր ուժերը տրամադրում և Հայաս-
տանի Հեղկոմին:

— «Կոմունիստ»-ում հրատարակվեց 11-րդ Կարմիր բանակի
հրամանատարութեան և Ռազմա-հեղափոխական Սորհրդի անդամ
Միխայելովսկու հեռագիրը Հայաստանի Կարմիր բանակին:
Հեռագրի մեջ ասված և, վոր քաղաքացիական կռիվների բոլոր
անցած 11-րդ բանակը, Հայաստանի Կարմիր բանակի հետ ձեռք-
ձեռքի տված կղաչուպանի Սորհրդային Հայաստանը:

11.—Ոչականում և Աշտարակում տեղի ունեցան աշխատավոր-
ութեան միտնդներ, ուր աշխատավորները լսելով Կարմիր բա-
նակի և նրա պարենավորման անհրաժեշտութեան մասին՝ խան-
դավառութեամբ սայլեր և մթերք տրամադրեցին Կարմիր բանա-
կին:

12.—Նկատի ունենալով յերկաթուղային յերթեկուցութեան ան-
մխիթար վիճակը և յեղնելով այն վերականգնելու անհրաժեշ-
տութեանը՝ Հայաստանի Հեղկոմի հրատարակած դեկրետով
յերկաթուղիները հայտարարեցին զինվորական գրութեան մեջ:

— Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի Գործադիր Կոմիտեն
փոշուշնի հեռագիր ուղարկեց Հայաստանի աշխատավորութեա-
նը՝ Հայաստանի խորհրդայնացման առթիվ:

13.—Հեղկոմը դեկրետ հրատարակեց՝ Ներքին Գործերի Ժո-
ղովրդական Կոմիտարիատ կազմակերպելու մասին:

— Ներքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիտարիատի № 3 հրա-
մանով վերացվեցին նահանգապետութունները, քաղաքային
ինքնավարութունները, նախկին ներքին գործոց նախարարու-
թեան արտակարգ լիազորները, միլիցիայի տեսուչները, նահան-
գական սայլանները, հանրապետական միլիցիայի պահեստը:

— Բազմից հեռագրում են, վոր Աղստաֆայից Հայաստան և
ուղարկված 10 մագոն ցորեն, վրաստանի վրայով ևս ուղարկ-
ված 25 մագոն ցորեն, 5 մագոն դարի և 5 մագոն նավթ:

14.—Բացվեց Գարալազյազի աշխատավորութեան համադու-
մարը, վորը մշակեց Սորհրդային իշխանութեան շինարարական
աշխատանքի ծրագիրը: Ընտրվեց զավառական հեղկոմ:

15.—ՀՍՍՀ Հեղկոմը պարենավորման գործը կենտրոնացնե-

լու համար հրատարակեց իր № 11 դեկրետը՝ Պարենավորման
Ժողովրդական Կոմիտարիատ կազմակերպելու մասին:

— Յերևանի ալտոգործարանում տեղի ունեցավ ալտոգորա-
ժի կոմունիստական բլիշի նիստը: Նիստը մշակեց կոնկրետ ձեռ-
նարկումներ՝ քայքայված տրանսպորտը բարեկարգելու, դաշ-
նակցական դահլիճների ձեռքով ցրված կարմիր պրոֆմիտութունը
վերականգնելու համար:

— Նույն օրը տեղի ունեցավ «Արարատ» գործարանի բան-
վորների յերկրորդ ընդհանուր ժողովը, վոր զբաղվեց արտա-
դրողականութեան բարձրացման, Սորհրդային իշխանութեանն ո-
ժանդակելու և կարմիր պրոֆմիտութուն կազմակերպելու հար-
ցերով:

— Յերևանում տեղի ունեցավ «Արամազդ» պետական ծխա-
խոտագործարանի բանվորների բազմամարդ ժողովը: Ժողովի
բանաձևի մեջ ասված և. «Մենք, «Արամազդ» ծխախոտագործա-
րանի բանվորներս, մեր վիճակի անորինողը դառնալով և դի-
տակցելով այն, վոր Սորհրդային իշխանութեան ամբաշնորդման
ու հաղթանակն ամենից առաջ մեզանից և կախված, պատրաստ
ու հաղթանակն կրկնակի յեռանդով աշխատել և չխնայել մեր
ենք այսուհետև կրկնակի յեռանդով աշխատել և չխնայել մեր
ուժերը կոմունիստի ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ կռվե-
լու համար»:

16.—ՀՍՍՀ Սոցիալիստական Ապահովագրութեան Ժողովրդա-
կան Կոմիտարիատը հրատարակեց № 4 հրամանը՝ հակահեղա-
կան Կոմիտարիատի հալածվածներին նյութական ոժանդակութուն
փոխութունից հալածվածներին նյութական ոժանդակութուն
ստացնելու և այդ նպատակով զավառական հեղկոմներին կից
սոցիալական անպահովութեան բաժիններ կազմակերպելու մասին:

— Նկատի ունենալով ՀՍՍՀ ավտոտրանսպորտի խիստ քայ-
քայված վիճակը, ՀՍՍՀ Հեղկոմը դեկրետ հրատարակեց, վորով
ավտոտրանսպորտը զինվորական գրութեան մեջ հայտարարվեց:

— Տեղի ունեցավ ուղի-կայանի կոմունիստների բլիշի
դանբաց ժողովը: Ժողովում հանդես յեկավ Աղստի Պանջյանը՝
«Մեր կուսակցութեան անցած ուղին» զեկուցումով: Ժողովը
կառավարութեանը և կուսակցութեան կենտկոմին խոստում տվեց
աշխատանքի արտադրողականութունը բարձրացնել, խոտազույն
կարգապահութուն հաստատել և բանվորա-գյուղացիական կա-
ռավարութեանն ամեն կերպ ոժանդակել:

— ՀՍՍՀ Ռազմահեղկոմի № 22 հրամանով զորացրվեցին ու-
սուցիչները, միջնակարգ դպրոցի աշակերտները մինչև 22 տա-
րեկան հասակը, իսկ բարձրագույն դպրոցի ուսանողները՝ մինչև
27 տարեկան հասակը:

— Հյ(բ)Կ կենտրոնական Կոմիտեի նախաձեռնութեամբ Յե-
րևանում տեղի ունեցավ թուրք ազգաբնակչության միտնդ:
Միտնդը թուրք աշխատավորութեան անունից հայտարարեց,
վոր իր ուժերը կդնի Հեղկոմի տրամադրութեան տակ՝ հակահե-
ղափոխութեան դեմ կռվելու համար:

— Հեղկոմի կարգադրութեամբ պետականացված Շուսսովի երկարողական անցավ Փոստ-հեռագրական Կոմիտարիատի իրավասութեան տակ:

— Նկատի ունենալով, վոր ՀՍՍՀ փոստը, հեռագիրը և հեռախոսը գտնվում են քաղաքացիական դրութեան մեջ, ՀՍՍՀ Հեղկոմը գեկրեա հրատարակեց փոստ-հեռագիրը և հեռախոսը ղինվորական դրութեան մեջ մտցնելու մասին:

— Հրապարակվեց ՀՍՍՀ Պարթողկոմատի № 3 հրամանը, ըստ վորի Հայաստանի նախկին կոպերատիվների միութեան՝ «Հայկոպի» կազմը համարվում է Սոցիալիստական Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետութեան իրավակարգին անհամապատասխան և հայտարարում է լուծված: Հրամանով կազմվեց ժամանակավոր վարչութիւն և Հայկոպի գույքը հանձնվեց այդ վարչութեանը:

— Հեղկոմի գեկրեաով բոլոր կուլտուր-կրթական և դպրոցական հաստատութիւնները վերակազմվում, պետականացվում և ամբողջ կազմով անցնում են նոր կազմակերպված Լուսավորութեան ժողովրդական Կոմիտարիատի տրամադրութեան տակ:

— ՀՍՍՀ Հեղկոմը գեկրեա հրապարակեց՝ վանքապետական և յեկեղեցական հաստատութիւնները պահպանող կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնները պետականացման մասին:

— Բազմից ժամը 4-ին դեպի Հայաստան ուղևորվեց մի գնացք՝ պարենով, յերկու մարդատար վաղոններով ու նավթի 5 ցիտներով:

— «Կոմունիստ»-ը հաղորդում է, վոր «Ներքին Ախտայի հասարակութեան քաղմամարդ ժողովում բանաձև է հանված Կարմիր բանակին պարենափորելու և հակահեղափոխութեան դեմ կռիվելու մասին: Ն. Ախտայում և չրջանի գյուղերում գյուղացիները և զինվորների տրամադրութիւնը շատ բարձր է: Խորհրդային իշխանութեան պաշտպան գյուղացիութիւնը տեղն ու տեղը վոչնչացնում է ամեն մի հակահեղափոխական փորձ, կրուվելով թալանի, գողութիւնների դեմ:

— Լուսավորութեան ժողովրդական Կոմիտարիատի № 2 հրամանով կազմակերպվեց Յերեանի համալսարանը:

— Յերեանում, նախկին պառլամենտի դահլիճում, տեղի ունեցավ կաշեգործ բանվորների քաղմամարդ ժողովը՝ կարմիր պրոֆեսիոնալ միութիւն կազմակերպելու համար:

— «Կոմունիստ»-ը հաղորդում է. «Ձեյվայի և Այլբեկյու գյուղերի հասարակութիւնն անհուն բերկրանքով փողջունում են Կարմիր բանակին և պատրաստակամութիւն են հայտնում իրենց հացի ջնջին պաշարը և մթերքները տրամադրել նրա կարիքներին»:

18.— ՀՍՍՀ Արդարադատութեան ժողովրդական Կոմիտարիատը հրաման արձակեց Հայաստանի հանրապետութեան սահմաններում գոյութիւն ունեցող բոլոր դատական հիմնարկները լու-

ծարքի յենթարկելու մասին: Այդ հրամանով արձակվեցին նախկին դատական պաշտոնյաները, բացի քննիչներից և դիվանական ծառայողներից: Դատական բոլոր գործերը հանձնվեցին հեղափոխական արիբունալին ըստ պատշաճ ընդգատութեան:

— Բասարզեչարի 12-րդ գունդը լսելով Նոր-Բայազետի ոտգմ-հեղկոմի անդամների հայտարարութիւնները՝ յերկրում Խորհրդային իշխանութիւն հաստատելու մասին, լիկվիդացիայի յենթարկեցին դաշնակների ուրով Ադրբեյջանի դեմ կողմակերպված Փրոնտը և իրենց զւժերը դրեցին Հեղկոմի տրամադրութեան տակ:

— Ալեքսանդրոպոլում, Հանրային կրթութեան քաղաքային կոմիտարիատի նախաձեռնութեամբ և Կոմյերիտմիութեան մասնակցութեամբ Պոլիդոնի վորքերի մեջ կազմակերպվեցին զեկուցումներ, ցերեկույթներ, վորքերին հասարակական-քաղաքական կյանքի հետ կապելու նպատակով:

— Ռազմ-հեղափոխական Կոմիտեյի վորոշմամբ ՀՍՍՀ տերիտորիայի վրա հակահեղափոխական փոտնձգութիւնները ճրջելու համար կազմակերպվեց բարձրագույն հեղափոխական տրիբունալ:

20.— Հեղկոմը գեկրեա հրապարակեց ՌՍՖՍՀ դրամանիչները Հայաստանում գործառնութեան մեջ դնելու մասին:

21.— Հեղկոմը գեկրեա հրապարակեց՝ Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետութեան որենսդրութիւնը Հայաստանում գործադրելու մասին:

— Բազմից ուղևոր հեռագծով ՀԿԿԿԿ ներկայացուցիչը հայտնեց, վոր ՌԿ(բ)Կ Կենտրոնական Կոմիտեյի վորոշմամբ Հայաստանի Կենտկոմի տրամադրութեան տակ են ուղարկվում 182 աշխատավորներ, վորոնք արդեն հասել են Բաղու, միաժամանակ Ադրբեյջանի Կ(բ)Կ Կենտրոնական Կոմիտեին Հայաստանի Կենտկոմի տրամադրութեան տակ է ուղարկում 300 կոմունիստներին:

22.— Հեղկոմը հրաման արձակեց, վորով Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան սահմաններում «ոտոսաց կայսրութեան հովատք որինացը» այն բոլոր դիտողութիւններով հանդերձ, վոր մտցրել էյին ժամանակավոր կառավարութիւնը, Անդրկովկասյան սեյմը և Հայաստանի խորհուրդը, պառլամենտն ու կառավարութիւնը, վերանում է: Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան սահմաններում գործող որենքները համարվում են ՌՍՖՍՀ որենքները՝ այն փոփոխութիւններով ու լրացումներով, վոր կմտցնեն Հայաստանի Հեղկոմն ու այլ իրախօս մարմինները:

— Հրապարակվեց ՀՍՍՀ Հեղկոմի հրամանը՝ քաղաքացիական դրութեան ակտերի վավերացման դործը հոգևոր իշխանութիւնից վերցնելու և Ներքին Գործերի ժողովրդական Կոմիտարիատ-

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Եջ
1. Յերկու խոսք	7
2. Յարիզմի լծի տակ	9
3. Փետրվարյան հեղափոխութեանից հետո	14
4. Հոկտեմբերը և դաշնակց. «պետականութեան» ծնունդը	18
5. Իմպերիալիզմը և դաշնակցական Հայաստանը	23
6. Անվերջ պատերազմներ ու ջարդեր	33
7. Բանվորական հարցը դաշնակցական Հայաստանում	41
8. Դաշնակցութեան ագրարային-դյուրացիական քաղաքա- կանութեանը	49
9. Դաշնակցութեան «պետականութեան» «դոհարները»	57
10. Տնտեսական անկումը դաշնակցական Հայաստանում	65
11. Սով և մահ	71
12. Հեղափոխական շարժումները Հայաստանում մինչ մա- յիսյան ապստամբութեանը	85
13. Մայիսյան ապստամբութեանը	92
14. Հերոսական մայիսից դեպի հաղթական Նոյեմբերը	103
15. Նոյեմբերյան հեղափոխութեանը	110
16. Պայքարը Նոյեմբերից հետո	125

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

ա) Դոկումենտներ	133
բ) Խրոնիկա	144

« Ազգային գրադարան

NL0410901

ԳԻՆԸ 2 Ռ. 50 Կ.

13628